

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

НАУКОВИЙ ВІСНИК

*МИКОЛАЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО*

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Засновано 2008 р.

**№ 1 (41)
червень 2016**

Внесено до Переліку фахових видань України
галузі «Історичні науки»
(наказ МОН України від 12.05.2015 р. № 528)

Миколаїв
МНУ імені В. О. Сухомлинського
2016

УДК 930
ББК 63
Н 34

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського
(протокол № 16 від 03 липня 2016 року)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Валерій БУДАК доктор технічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України; голова редакційної колегії;
Микола ШИТЮК доктор історичних наук, професор, головний редактор;
Ольга БАКОВЕЦЬКА доктор історичних наук, доцент; заступник головного редактора;
Владислав ПАРХОМЕНКО доктор історичних наук, доцент; відповідальний секретар.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Олександр ГУРЖІЙ доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України, м. Київ);
Віктор ДАНИЛЕНКО член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України, м. Київ);
Микола ЗЕРКАЛЬ доктор історичних наук, доцент (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського);
Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України, м. Київ);
Ігор НІКОЛАЄВ доктор історичних наук, доцент (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського);
Надія РИЖЕВА доктор історичних наук, професор (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського).

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Валентина ШАЙКАН доктор історичних наук, професор (Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет»);
Валерій ЄРМІЛОВ доктор історичних наук, професор (Миколаївський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти).

Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки : збірник наукових праць / за ред. проф. Миколи Шитюка. — № 1 (41), червень 2016. — Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2016. — 144 с.

У збірнику наукових праць вміщено статті з актуальних проблем історичної науки, зокрема історіографії, краєзнавства, вітчизняної та всесвітньої історії. Значна кількість матеріалу присвячена малодослідженим питанням історії України.

Для наукових співробітників, викладачів вищих навчальних закладів, краєзнавців, аспірантів, студентів історичних спеціальностей.

УДК 930
ББК 63

ЗМІСТ

Розділ 1

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Сергій АЛЕКСЕЄВ	Іноземний капітал у банківській системі України у 1991–2005 рр. : історичний контекст.....	7
Ольга ГАЛАН	Педагогічна освіта на Волині в 1939–1941 роках: заснування середніх спеціальних навчальних закладів.....	14
Пауліна ЛЕСНИЧА	Організація та форми проведення дозвілля міськими жителями Волинської губернії (друга половина XIX – початок XX століття).....	18
Олександр ЛОМАКА	Мовна ситуація в системі засобів масової інформації на Кіровоградщині у другій половині XX століття.....	23
Олександр ЛЮТИЙ	Внесок України в будівництво броньових кораблів післявоєнного покоління.....	27
Василь МІЩАНИН	Військово-політична ситуація на Закарпатті восени 1944 р.....	34
Віра РЕВЕНКО	Відбудова закладів освіти на Півдні України в повоєнний період (1944–1955 рр.).....	40
Олександр ШАРІН	Спроби реформування сільського господарства Півдня України у 50-ті середині 60-х рр. XX ст.	44
Андрій ШОСТАК	Процес реєстрації статутів православних громад на Півдні України у 1991–1999 рр.....	49

Розділ 2

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Наталя БУГЛАЙ	Польсько-українські економічні взаємини (1995–2005 рр.).....	53
Габрієла ВАПЦАРОВА, Дарина ІЛІЄВА	Значення архіву академіка Пенчо Райкова для історії хімічної науки.....	59
Юрій ДЕМЯНЕНКО	Офіцери 58-го пехотного Прагського полка – учасники русско-японської війни 1904–1905 гг. (частина I: А-К).....	65
Олег ІВАНОВ	Мао Цзедун: політичні проблеми культурного розвитку Китаю (до «революції» 1966–1976 рр.).....	78
Антоанета КИРИЛОВА	Російська політика щодо болгарської освіти після Кримської війни.....	83
Юлія СЕДЛЯР	Формування спільної європейської політики у галузі безпеки та оборони (1945–2014 рр.).....	91
Ірина ХОМУТОВСЬКА, Микола ШИТЮК	«Перебудовний» етап СРСР (1985–1991 рр.) – складові нереалізації.....	99

Розділ 3

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Володимир ГАМЗА	Спогади Петара Абрашева як джерело з історії освіти та культури на Миколаївщині у другій половині XIX століття.....	104
-----------------	---	-----

Оксана ГРИГОРАЩЕНКО	Початковий етап Української національно-демократичної революції 1917–1921 років у спогадах В. Ф. Снігового	111
Владислав ПАРХОМЕНКО	Формування образу ворога у 1915 р. (на матеріалах російської періодики)	114

Розділ 4

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Олексій ЗАХАРЧЕНКО	Штурм «Бузького валу» і бої за Ковалівський плацдарм: забута трагедія	119
Микола ЗЕРКАЛЬ	Драма в Богданівці: незагоєна рана народної пам'яті (1941–1942 рр.)	128
Юлія ПАВЛЕНКО	Промисловий розвиток Миколаївщини в період перебудови (1985–1991 рр.)	133

РЕЦЕНЗІЇ

Валентин ШКВАРЕЦЬ, Ганна МАРИНЧЕНКО	Рецензія на книгу П. І. Гайдуцького «Аграрна реформа Л. Д. Кучми в Україні»	140
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ		143

CONTENTS

Section 1 HISTORY OF UKRAINE

Sergii ALEKSIEIEV	The foreign capital in the banking system of Ukraine in 1991–2005: historical context.....	7
Olga GALAN	Pedagogical education in Volyn in 1939–1941: establishment of specialized secondary schools.....	14
Paulina LESNYCHA	Organization and forms of urban residents' leisure activities in Volyn province (the second half of the XIXth –the beginning of the XXth century)	18
Oleksandr LOMAKA	The language situation in the media system in Kirovohrad region in the second half of the XX century	23
Oleksandr LYUTY	Ukraine's contribution to the construction of the post-war generation of armored vehicles	27
Vasyl MISCHANYN	Military-political situation in the Transcarpathia in autumn of 1944 year	34
Vira REVENKO	Rebuilding education institutions in the South of Ukraine in the postwar period (1944–1955 years).....	40
Oleksandr SHARIN	Attempts to reform agriculture Southern Ukraine in 50 mid-60's. XX century	44
Andrii SHOSTAK	Registration process statutes orthodox communities in Southern Ukraine in 1991–1999 years	49

Section 2 WORLD HISTORY

Natalia BUGLAY	Polish-ukraine economic relations (1995–2005)	53
Gabriela VAPTSAROVA, Daryna ILIEVA	Importance of Pencho Raykov's archive for history of chemical science	59
Yurii DEMYANENKO	Officers of the 58-th Pragskiy infantry regiment – the participants of the Russian-Japanese War in 1904–1905 A.D. (Part I: A-K).....	65
Oleh IVANOV	Mao Zedong: political problems of cultural China (before «Revolution» 1966–1976 years)	78
Antoaneta KIRILOVA	Russian policy regarding Bulgarian education after the Crimean war	83
Yliia SEDLIAR	The formation of the common european foreign and security policy (1945–2014)	91
Iryna HOMUTOVSKA, Mykola SHITYUK	Reformatory stage of the USSR (1985–1991 gg.) Components not implementing.....	99

Section 3 HISTORYOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Volodymyr GAMZA	Petar Abrashev memories as a source for the history of education and culture in Nikolaev region in the second half of XIX century	104
-----------------	---	-----

Oksana HRYHORASHENKO	Initial phase of Ukrainian national democratic revolution 1917–1921 years in the memories V. F. Snigovoi.....	111
Vladyslav PARKHOMENKO	Formation an enemy in 1915 (on the material of russian periodicals).....	114

Section 4
HISTORYCAL STUDIES

Oleksii ZAKHARCHENKO	Storm «Bug shaft» and fighting for Kovalivsky bridgehead: forgotten tragedy	119
Mykola ZERKAL	The drama in Bogdanovka: not healing wound of national memory (1941–1942).....	128
Yuliia PAVLENKO	The industrial development in the Mykolaiv oblast during perestroika (1985–1991).....	133

REVIEWS

	.....	140
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS.....		143

Розділ 1

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)+336.71"1991–2005"

СЕРГІЙ АЛЕКСЕЄВ

м. Краматорськ
aleks.s.v@bk.ru

ІНОЗЕМНИЙ КАПІТАЛ У БАНКІВСЬКІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ У 1991–2005 рр. : ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Проведення економічних реформ в перехідний період та розвиток банківської системи ринкового типу відбувалися в Україні в умовах світової глобалізації та міжнародної інтеграції. Наслідком впливу цих процесів стало входження іноземного капіталу на вітчизняний фінансовий ринок. У статті розглянуті основні соціально-економічні, політичні, правові та інші передумови і фактори, що впливали на процес входження іноземного капіталу в банківську систему України у 1991–2005 роках. З історичної точки зору проаналізовані основні етапи, причини, цілі, тенденції та наслідки проникнення іноземного капіталу у банківську сферу України. Розглянуті основні проблеми державного нормативно-правового регулювання іноземного капіталу в банківській системі. У висновках підкреслено, що входження іноземного капіталу в банківську систему характеризувалося протирічними тенденціями: поглибленням економічної інтеграції України з розвинутими країнами, розвитком конкуренції в банківській сфері, збільшенням обсягів кредитних ресурсів. Разом з тим, цілі й особливості діяльності банків з іноземним капіталом в Україні не завжди збігалися з національними економічними інтересами.

Ключові слова: Україна, перехідний період, ринкові реформи, глобалізація, банківська система, іноземний капітал, банківське законодавство.

Загальновідомо, що у 90-х роках ХХ ст. у світовій економіці посилювалися процеси глобалізації та міжнародної інтеграції. Характерними ознаками прояву цих процесів у сфері фінансових відносин стало входження іноземного капіталу в національні фінансові ринки й посилення його впливу на розвиток національних фінансових систем. В Україні наслідком впливу глобалізації стало входження іноземних банків на вітчизняний фінансовий ринок.

Численні дослідження показали, що опанування національних фінансових ринків іноземними банками відбувалося в різних країнах світу, але найінтенсивніше – у країнах із перехідною економікою. При цьому, як правило, зберігався одновекторний напрям руху капіталів – від розвинутих держав до таких, що розвиваються. До цієї групи країн відносилися, звичайно, і Україна.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. іноземні банки достатньо інтенсивно та швидко опанували український фінансовий ринок. Тому проблема входження іноземного капіталу на український ринок банківських послуг і його вплив на діяльність вітчизняних банків була і залишається актуальною і потребує подальшого дослідження.

В перехідний до ринку період, банківська система України однією з перших відчула процес прискорення інтеграції шляхом розширення присутності у ній іноземного капіталу, тому важливо, з історичної точки зору, об'єктивно визначити місце і роль іноземних банків у становленні вітчизняної банківської системи.

Але при цьому зазначимо, що, можливо, через значну складність та протирічність цього процесу, проблема входження іноземного капіталу у банківську систему України в

перехідний до ринку період поки що не користується популярністю серед дослідників новітньої історії України і залишається малодослідженою.

Проте вже набутий в Україні практичний досвід з формування банківської системи в умовах присутності іноземного капіталу протягом 1991–2005 рр. знайшов певне висвітлення в публікаціях державних службовців, фахівців з банківської справи, науковців, економістів тощо.

Тут варто вказати, перш за все, на наукові праці Л. В. Кузнецової, Р. В. Корнилюка, І. Б. Івасів, О. М. Диби [1; 5], в яких аналізуються вплив глобалізаційних процесів на розвиток банківської системи України, входження іноземного капіталу у банківську сферу України, регулювання участі іноземних інвесторів у банківській системі країни.

Загальні методологічні аспекти становлення та розвитку банківської системи України в контексті присутності іноземного капіталу, проблеми входження або залучення іноземного капіталу в банківський сектор країни розглядаються у наукових працях Ж. В. Гарбар, В. М. Геєць, М. А. Козоріз, О. О. Чуб, Н. М. Шелудько [2; 3; 4; 13; 14; 15] та інших авторів.

І все ж таки, остаточно нез'ясованим залишається вплив соціально-економічних та політичних процесів, що відбувалися в Україні з початку її незалежності на входження іноземного капіталу у банківську систему країни. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне продовжити вивчення зазначеної проблеми з точки зору сучасного розуміння ситуації.

У пропонованій статті ми поставили за мету з історичної точки зору проаналізувати соціально-економічні, політичні, правові та інші фактори, що впливали на процес входження іноземного капіталу в банківську систему України. Це дасть нам можливість визначитись у питаннях про причини, цілі, тенденції, особливості та наслідки проникнення іноземного капіталу у банківську сферу України в перехідний до ринку період.

Починаючи безпосереднє висвітлення цієї проблеми, зауважимо, що перші представництва іноземних банків з'явилися в Україні ще у 1990 році. Привабливість українського

фінансового ринку для іноземного капіталу у той час була зумовлена, перш за все, практичною відсутністю вітчизняного ринку банківських послуг і, як наслідок, можливістю отримання ринкових переваг. Але характерною особливістю початкового етапу існування представництв іноземних банків в Україні було запровадження багатьох обмежень їх діяльності з боку держави: максимальний розмір частки одного іноземного інвестора у банку становив 35%; створювати дочірні банки в Україні мали право тільки найбільш потужні банки-нерезиденти.

Зі здобуттям незалежності у 1991 р. і прийняттям рішення про ринкові реформи перед Україною відкрилися широкі можливості щодо залучення іноземного капіталу до вітчизняної банківської системи.

Отже, перший етап (1991–1995 рр.) входження іноземного капіталу до банківської системи України розпочався у 1991 р. На початку цього етапу іноземним інвесторам було ще важко подолати стереотипи, які склалися в пострадянській Україні. Але бажання побудувати країну з ринковою економікою підштовхувало політичні кола України до поживлення дискусії щодо необхідності допуску іноземного капіталу на внутрішній ринок банківських послуг, що почав формуватися. У 1991 р. уряд дозволив створювати філії іноземних банків на території України. Але недостатня розвиненість механізмів банківського регулювання після здобуття Україною незалежності призвела до того, що діяльність іноземних банків у той час мала переважно спекулятивний характер. Саме в цей період спостерігався приплив іноземного спекулятивного капіталу з Росії, Прибалтики, Франції та офшорних зон. Так, у 1993 р. на українському фінансовому ринку з'явився великий банк зі 100-відсотковим французьким капіталом – «Креді Ліоне Україна». До речі, історія присутності цієї банківської установи на вітчизняному ринку банківських послуг бере свої витoki ще на початку ХХ ст., коли банк під назвою «Ліонський кредит» здійснював свої операції в Російській імперії. Але після Жовтневого перевороту 1917 р. його філії у Москві, Санкт-Петербурзі, Одесі були націоналізовані більшовиками [7, 18].

Зазначимо, що на початку 1990-х років філії банків Латвії, Росії та Франції діяли із порушеннями чинного законодавства та сприяли вивезенню капіталу за межі України. Ці банки завдавали шкоди економіці країни через валютні спекуляції та нелегальний вивід національного капіталу. З метою протидії цьому українським урядом були встановлені більш чіткі та жорсткі правила функціонування іноземних банків у банківському секторі країни. Зокрема, у 1994 р. НБУ приймає рішення про заборону створення філій іноземних банків на території України, що значно зменшило інтерес ненадійних, спекулятивних банків до української банківської системи.

Але у 1994–1995 рр. на фінансовому ринку України все ж таки почали працювати іноземні банки та їх представництва, офіційно всього їх було зареєстровано лише 12. І з'явився також один банк зі 100% іноземним капіталом. (див. табл. 1) Таблицю складено за даними [11, 81; 12, 66].

Зауважимо, що у той час експансія іноземних фінансових установ до банківської системи України відбувалася двома основними шляхами: 1) відкриття нових банків, а в перспективі і дочірніх філій, тобто початок діяльності банку практично з нуля; 2) купівля і розвиток існуючих українських банків. Так, наприклад, у 1994 р. французький банк «Calyon» створив в Україні свій дочірній банк з подальшим придбанням у 2005 р. українського Індустріально-експортного банку. А у 1995 р. розпочав свою діяльність в Україні дочірній банк ING (Україна, Голландія).

Другий етап (1996–1998 рр.) характеризувався лібералізацією умов входження іноземних інвесторів на фінансовий ринок України. Особливістю цього періоду було зниження

темлів інфляції, поступове економічне зростання, загалом сприятлива макроекономічна ситуація, що спричинило приплив іноземного банківського капіталу в Україну. Як наслідок кількість банків за участю іноземного капіталу в Україні збільшилась з 12 до 28 у 1998 р., а зі 100% іноземним капіталом з 1 до 9 (див. табл. 1). Так, наприклад, у 1997 р. було створено дочірній банк – ХФБ Україна (Австрія-Італія), а у 1998 р. дочірній банк – Сітібанк Україна (США). У 1997 р. італійський банк «Unicredit» створив в Україні свій дочірній банк з подальшим придбанням у 2007 р. українського Укрсоцбанку, а у 1998 р. австрійський «Raiffeisen Centrale» заснував свій дочірній банк з подальшим придбанням у 2005 р. українського банку «Аваль».

Але іноземні банки і в другій половині 1990-х років не надавали повного спектру якісних банківських послуг, а скоріше займалися лише спекулятивною діяльністю. Так, основною метою приходу в Україну частини іноземних банків було інвестування в облігації внутрішньої державної позики (ОВДП). Після зниження ставок за ОВДП та зниження обсягів спекулятивних прибутків від таких операцій такі банки як, наприклад, «Кредіт Свісс Фьорст Бостон Україна» та «Сосьєте Женераль Україна» згорнули свою діяльність на українському фінансовому ринку.

Зазначимо, що протягом другого етапу більшість іноземних банків створювались і для підтримки зовнішньоторговельних операцій компаній своїх країн на українському ринку, але фінансова криза 1998 р. призвела до відтоку з України іноземного банківського капіталу.

На третьому етапі (1999–2005 рр.) спостерігалася певна стабілізація діяльності банків

Таблиця 1

Іноземний капітал у банківській системі України (1993–2005 рр.)

Показники	1993	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2004	2005
Кількість банків за реєстром (на кінець періоду)	211	230	229	227	214	203	195	189	182	182	186
Кількість банків за участю іноземного капіталу	–	12	14	22	28	30	31	21	20	19	23
у т. ч. зі 100% іноземним капіталом	–	1	2	6	9	8	7	6	7	7	9
Частка іноземних банків (у %)	–	5,2	6,1	9,7	13,1	14,8	15,9	11,1	11,0	10,4	12,4

з іноземним капіталом на фінансовому ринку України. Але треба зауважити, що фінансова криза 1998 р. зменшила інтерес іноземних інвесторів до банківського сектору України. До того ж в Україні спостерігалися політико-правова нестабільність, низька платоспроможність населення і несприятливий інвестиційний клімат. Але вже на початку 2000 р. зростає інтерес до української банківської системи з боку російських банків. Так, у 2001 р. після Альфа-банку (Україна) на вітчизняний ринок банківських послуг увійшов банк із російським капіталом «НРБ-Україна», а у 2002 р. «Петрокоммерцбанк» (Росія) придбав український банк «Авіатек», який був перейменований на «Петрокоммерц-Україна» [7, 18].

Зазначимо, що з початку входження в український ринок російські банки ставили за мету обслуговування експортно-імпортних фінансових потоків своїх клієнтів та здійснення інвестицій. Потім активізувались операції поглинання українських банків і захоплення в такий спосіб фінансового ринку України. Так, наприклад, у 2005 р. банком ВТБ (Росія) було викуплено 98% акцій АКБ «Мрія». Цей банк мав потужну, розгалужену мережу філій та відділень у різних регіонах України, що значно спрощувало процес захоплення українського фінансового ринку [4, 98–99].

На третьому етапі банківська система України була відкрита для входження іноземного капіталу. Всі банки незалежно від походження капіталу працювали в одному правовому полі, підлягали нагляду і контролю на загальних умовах. Входження іноземного капіталу в Україну регулювалося такими нормативними документами, як закони України «Про банки і банківську діяльність», «Про зовнішньоекономічну діяльність», «Про режим іноземного інвестування», положенням «Про порядок іноземного інвестування в Україну» тощо. Нормативно-правовою базою передбачалося, що в Україні можуть створюватися дочірні банки зі 100% іноземним капіталом, з частковою участю іноземних інвесторів, а також представництва іноземних банків. Але відповідно до ст. 24 Закону України «Про банки і банківську діяльність» іноземні банки мали право відкривати представництва на території України лише за певних умов [10].

Варто зазначити, що Асоціація українських банків (АУБ) здійснювала свій моніторинг проектів законів, змін до законів із залученням до цієї роботи юристів комерційних банків. Створення сприятливого для розвитку банківської системи середовища потребувала удосконалення законодавчої бази, постійного співробітництва АУБ з Урядом, Національним банком, комітетами Верховної Ради України. Одним з основних завдань, поставлених VIII з'їздом АУБ, була участь Асоціації українських банків в підготовці нової редакції Закону «Про банки і банківську діяльність».

АУБ був розглянутий підготовлений НБУ проект змін до Закону України «Про банки і банківську діяльність» в частині надання іноземним банкам права на створення філій на території України. На думку банківської спільноти, за існуючого невисокого рейтингу України надання іноземним банкам права на створення філій було передчасним і могло призвести до підвищення ризиків банківської діяльності. Позиція банків з цього питання була заявлена Президентом АУБ на засіданні Ради НБУ, обґрунтовані зауваження до законопроекту були передані до Правління Національного банку [8].

Варто зазначити, що на третьому етапі продовжувалася модернізація банківської системи України, макроекономічна стабілізація та очищення банківської системи від спекулятивних інвесторів. Так, у 2004 р. кількість банків з іноземним капіталом скоротилася з 30 до 19, серед них банків зі 100% іноземним капіталом – з 9 до 7 (див. табл. 1).

Таким чином, на 01.01.2005 р. в Україні функціонувало 19 банків з іноземним капіталом, 7 з яких мали стовідсотковий іноземний капітал – це АКБ «Райффайзенбанк Україна» (Австрія), «Сітібанк Україна» (США), АБ «Креді Свісс Фьорст Бостон Україна» (Швейцарія), «Креді Ліоне Україна» (Франція), «Банк Пекао Україна» (Польща), «ІНГ Банк Україна» (Нідерланди), АКБ «ХФБ Банк Україна» (Австрія). Крім того, в Україні діяли банки, акціонерний капітал яких не був на всі 100% сформований нерезидентами, але всі вони були іноземними банківськими групами – це АТ «Кредит Банк Україна» (Польща), «НРБ Україна» (Росія), ЗАТ «Альфа-банк Україна» (Росія) та «Банк Петрокоммерц-Україна» (Росія).

Перелік та кількість банків за участю іноземного капіталу у 2005 р. не може вважатися повним, оскільки у той час деякі банки не мали наміру відкривати комерційну таємницю та повідомляти, інтереси якої країни були представлені у конкретному банку. Зауважимо, що банки зі 100% іноземним капіталом – це були тільки банки Західної Європи, США або банки, які були засновані міжнародними фінансово-кредитними установами. В свою чергу, російські банки надавали перевагу частковій участі та купували частки або акції українських банків із подальшою зміною назви банку.

Основні сфери, де активно працювали банки з іноземним капіталом – це обслуговування великих корпоративних клієнтів, у тому числі українських підрозділів західних компаній та фінансування експортоорієнтованих клієнтів. Наприклад, АБ «Креді Свісс Фьорст Бостон Україна» отримав статус урядового агента з виконання приватизації обленерго. Банки, що належали російським фінансово-промисловим групам, основну увагу зосередили на підтримці бізнес інтересів своїх груп. Треба також зауважити, що до 2003 р. банки з іноземним капіталом не дуже цікавилися роздрібним банківським бізнесом. Але у 2004 р. одразу кілька банків заявили про свій вихід на ринок роздрібних банківських послуг і навіть у сегмент операцій з населенням. Отже, іноземні банки активно розпочали реалізацію стратегії розширення своїх регіональних філійних мереж.

Що стосується особливостей географічного розташування філій та відділень банків з іноземним капіталом, то воно було зумовлено економічною привабливістю регіонів – це Київ, Дніпропетровськ, Донецьк, Харків, Запоріжжя. Саме в цих регіонах вироблялося близько двох третин ВВП країни і працювали великі підприємства [15, 102].

За даними НБУ на 01.01.2006 р., найбільші частки в загальній сумі іноземного банківського капіталу, що працював в Україні, належали інвесторам з Австрії (21,2%), Росії (18,4%), Польщі (8,8%) та Нідерландів (8,3%) [14, 81]. З-поміж інших інтерес до українських фінансових ринків виявляли такі країни, як Франція, Німеччина, Італія, Швейцарія, Великобри-

танія та інші. Взагалі, іноземний банківський капітал в Україні був представлений 16 країнами. Серед іноземних інвесторів, що інвестували капітал у банківську систему України були дві міжнародні фінансові організації; 39 компаній, фірм, товариств тощо; 19 банків та три фізичні особи [3]. Треба зауважити, що загальна частка іноземного банківського капіталу різних країн у сукупному капіталі української банківської системи постійно зростала.

Так, у 2005 р. кількість банків за участю іноземного капіталу в Україні зросла до 23, з них зі 100% іноземним капіталом – до 9 (див. табл. 1). Цей час був початком періоду активного розвитку банківського сектору, що характеризувався значним зростанням обсягів операцій щодо купівлі українських банків і відкриттям іноземними банками своїх представництв; розширенням діяльності іноземних банків з обслуговування населення. Таким чином, починаючи з 2005 р. ці банки почали переорієнтовуватися на роздрібний ринок, зокрема на споживче та іпотечне кредитування населення [9, 55].

Зауважимо, що орієнтація на роздрібний банківський ринок була пов'язана зі стабілізацією макроекономічних показників України, покращенням інвестиційного клімату, зростанням реальних доходів населення. Особливого розмаху зазначені процеси набули у 2005 р., коли сума лише публічних угод щодо злиття та поглинань у банківському секторі України склала 1,6 млрд. дол. США в основному за рахунок купівлі іноземними інвесторами таких системних банків, як «Аваль» та «УкрСиббанк» [2, 138].

Зазначимо, що банки з іноземним капіталом демонстрували за багатьма ознаками вищу конкурентоспроможність порівняно з вітчизняними, були більш надійними та ефективними. Але існували і певні ризики, пов'язані з активізацією припливу іноземного капіталу в банківський сектор України.

По-перше, це був ризик нав'язування моделі залежного розвитку. Так, на думку фахівців у 1999–2005 рр. цілі діяльності банків з іноземним капіталом не збігалися з економічними та соціальними пріоритетами України. По-друге, це був ризик приходу в Україну спекулятивного банківського капіталу, тобто

банків з ненадійною репутацією, основна діяльність яких була пов'язана з відмиванням «брудних» грошей та фінансуванням злочинних угруповань. По-третє, це був ризик неконтрольованого відпливу капіталу з України, що ускладнював реалізацію грошово-кредитної політики. По-четверте, це був ризик для економічної безпеки держави внаслідок активного скуповування українських банків російськими державними банками.

Загалом у 1999–2005 рр. домінуючими тенденціями залишалися поступове перетворення банківського сектору України у високодохідний сегмент для іноземного капіталу та його захоплення як платформи для подальшого розгортання бізнесу [14, 83].

Отже, в досліджуваний період існували як позитивні, так і негативні наслідки діяльності банків з іноземним капіталом в банківській системі України.

З одного боку, діяльність банків з іноземним капіталом: 1) надавала поштовх розвитку конкуренції в банківській сфері та прискорювала процес реформування банківського сектору; 2) посилювала дієвість національної банківської системи як засобу розподілу інвестиційних ресурсів; 3) позитивно впливала на економіку України, поширювала спектр банківських послуг та їх якість; 4) сприяла підвищенню довіри до банківської системи з боку населення і підприємств; 5) збільшувала обсяги кредитних ресурсів та посилювала стабільність їх джерел; 6) сприяла підвищенню кваліфікаційного рівня банківських працівників та створенню нових робочих місць [6, 43].

Разом з тим, діяльність банків з іноземним капіталом: 1) створювала додаткові ризики, а саме – ризик банкрутства материнського банку, ризик залежного розвитку, політичний ризик; 2) нав'язувала модель деформованого розвитку; 3) послаблювала позиції ще недостатньо розвинутої банківської системи України; 4) стимулювала неконтрольований відплив капіталу з країни та погіршення конкурентоспроможності українських банків [13, 89].

До того ж, в перехідний до ринку період деякі банки з іноземним капіталом іноді проводили лише спекулятивну діяльність, не надаючи повний спектр якісних банківських послуг.

Отже, збільшення кількості банків з іноземним капіталом мало в цілому більше позитивних наслідків, сприяло поглибленню економічної інтеграції України з розвинутими країнами. Співвідношення позитивних і негативних моментів залежало від форми присутності іноземного банківського капіталу та досконалості законодавства України у частині визначення інструментів контролю за діяльністю таких банків.

Таким чином, підводячи підсумки, ми схильні стверджувати, що:

1. Проникнення іноземного капіталу в банківську систему України в перехідний до ринку період було однією із форм прояву процесів глобалізації й міжнародної інтеграції у сфері фінансових відносин між державами.

2. В перехідний до ринку період експансія іноземного капіталу в банківський сектор України мала об'єктивні передумови як внутрішнього, так і зовнішнього характеру, а саме – перенасиченість фінансовими ресурсами ринків розвинених країн світу, завершення розподілу ринків банківських послуг у Східній Європі.

3. Входження іноземного капіталу у банківську сферу України наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. посилилось, але його не можна оцінювати як значне. Основними причинами цього була недостатня привабливість банківського сектору як об'єкта для іноземних інвестицій, висока ризикованість здійснення банківських операцій, політична нестабільність, недосконалість банківського законодавства, присутність тіньових схем.

4. Іноземний капітал в цілому позитивно впливав на розвиток банківської системи України, зокрема через механізми міжбанківської конкуренції, створення якісно нового фінансового-економічного середовища. Але присутність іноземного капіталу мала й низку негативних моментів. В основній своїй масі цілі й особливості діяльності банків з іноземним капіталом в Україні не збігалися з національними економічними інтересами, а були підпорядковані стратегіям діяльності материнських компаній.

Отже, зупинити процеси глобалізації у фінансовій сфері не можливо, але необхідно керувати ними в інтересах розвитку національної

економіки. Управління цими процесами набуває особливої актуальності на нинішньому етапі розвитку країни в умовах підписання угоди про асоціацію України з ЄС та вступу в дію угоди про зону вільної торгівлі з Європейським Союзом.

Список використаних джерел

1. Вплив глобалізації на розвиток банківської системи України : монографія / за ред. проф. Л. В. Кузнецової. — Одеса : Атлант, 2011. — 517 с.
2. Гарбар Ж. В. Особливості залучення іноземного капіталу в банківську систему України / Ж. В. Гарбар // Вісник Київського торговельно-економічного університету. — 2013. — № 1. — С. 135—144.
3. Геєць В. М. Іноземний капітал у банківській системі України [Електронний ресурс] / В. М. Геєць // Дзеркало тижня. — 2006. — № 26. — Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/ECONOMICS/inozemniy_kapital_u_bankivskiy_sistemi_ukrayini.html.
4. Козоріз М. А. Методологічні засади дослідження впливу іноземного капіталу на розвиток банківської системи України / М. А. Козоріз // Фінанси України. — 2007. — № 11. — С. 95—102.
5. Корнилюк Р. В. Іноземні банки в Україні : вплив та регулювання : монографія / Р. В. Корнилюк, І. Б. Івасів, О. М. Дяба. — К. : КНЕУ, 2012. — 234 с.
6. Міщенко В. Роль іноземного капіталу в банківському секторі країни / В. Міщенко, Р. Набок // Вісник НБУ. — 2005. — № 11. — С. 38—44.
7. Онищенко В. Регулювання іноземного капіталу в банківській системі : зарубіжний досвід та імплементація його в Україні / В. Онищенко, С. Манжос // Вісник НБУ. — 2013. — № 11. — С. 16—21.
8. Офіційний сайт АУБ. Робота АУБ з удосконалення законодавства [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://aub.org.ua/index.php?option=com_archive_docs&ct=159&txt_id=822&lte_mid=111.
9. Прімерова О. К. Оцінка участі іноземного капіталу у банківській системі України / О. К. Прімерова // Статистика України. — 2008. — № 4. — С. 54—58.
10. Про банки і банківську діяльність : закон України від 7 грудня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 5—6. — Ст. 30.
11. Статистичний щорічник України за 2002 рік / за ред. О. Г. Осауленка ; відп. за вип. В. А. Головка. — К. : Консультант, 2003. — 663 с.
12. Статистичний щорічник України за 2006 рік / за ред. О. Г. Осауленка ; відп. за вип. П. П. Забродський. — К. : Консультант, 2007. — 552 с.
13. Чуб О. О. Становлення та розвиток банківської системи України в контексті присутності іноземного капіталу / О. О. Чуб // Банківська справа. — 2008. — № 6. — С. 81—89.
14. Шелудько Н. М. Іноземний капітал у банківському секторі України : проблеми і наслідки / Н. М. Шелудько // Фінанси України. — 2006. — № 7. — С. 79—86.
15. Шелудько Н. М. Іноземний капітал у банківському секторі України: тенденції, проблеми, перспективи / Н. М. Шелудько // Фінанси України. — 2004. — № 12. — С. 100—107.

SERGIJ ALEKSIEIEV

Kramatorsk

THE FOREIGN CAPITAL IN THE BANKING SYSTEM OF UKRAINE IN 1991–2005: HISTORICAL CONTEXT

Carrying out of economic reforms during a transition period and development of a banking system of market type occurred in Ukraine in the conditions of world globalization and the international integration. Entry of the foreign capital into the domestic financial market became consequences of influence of these processes. The article examines basic socio-economic, political, legal and other pre-conditions and factors which influenced the process of entry of the foreign capital into a banking system of Ukraine in 1991–2005. Basic stages, reasons, purposes, tendencies and consequences of penetration of the foreign capital to the bank sphere of Ukraine are analyzed from the historical point of view. The main problems of government control and legal regulation of the foreign capital in a banking system are considered. The conclusions underline that entry of the foreign capital into a banking system was characterized by contradictory tendencies: deepening of economic integration of Ukraine with the developed countries, development of the competition in the bank sphere, increase in volumes of credit resources. At the same time, the purposes and features of activity of banks with the foreign capital in Ukraine not always coincided with national economic interests.

Key words: Ukraine, transitional period, market reforms, globalization, banking system, foreign capital, banking legislation.

СЕРГЕЙ АЛЕКСЕЕВ

г. Краматорск

ИНОСТРАННЫЙ КАПИТАЛ В БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЕ УКРАИНЫ В 1991–2005 гг. : ИСТОРИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ

Проведение экономических реформ в переходный период и развитие банковской системы рыночного типа происходили в Украине в условиях мировой глобализации и международной интеграции. Последствиями влияния этих процессов стало вхождение иностранного капитала в отечественный финансовый рынок. В статье рассмотрены основные социально-экономические, политические,

правовые и другие предпосылки и факторы, которые влияли на процесс вхождения иностранного капитала в банковскую систему Украины в 1991–2005 гг. С исторической точки зрения проанализированы основные этапы, причины, цели, тенденции и последствия проникновения иностранного капитала в банковскую сферу Украины. Рассмотрены основные проблемы государственного нормативно-правового регулирования иностранного капитала в банковской системе. В выводах подчеркнута, что вхождение иностранного капитала в банковскую систему характеризовалось противоречивыми тенденциями: углублением экономической интеграции Украины с развитыми странами, развитием конкуренции в банковской сфере, увеличением объёмов кредитных ресурсов. Вместе с тем, цели и особенности деятельности банков с иностранным капиталом в Украине не всегда совпадали с национальными экономическими интересами.

Ключевые слова: Украина, переходный период, рыночные реформы, глобализация, банковская система, иностранный капитал, банковское законодательство.

Стаття надійшла до редколегії 30.03.2016

УДК 373.5«1939/1941»(477.82):(091)

ОЛЬГА ГАЛАН

м. Луцьк
galan83@rambler.ru

ПЕДАГОГІЧНА ОСВІТА НА ВОЛИНІ В 1939–1941 РОКАХ: ЗАСНУВАННЯ СЕРЕДНІХ СПЕЦІАЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Стаття присвячена дослідженню педагогічної освіти Волині у період становлення радянської влади. Проаналізовано основні причини створення педагогічних навчальних закладів. Висвітлено проблеми створення та становлення середніх спеціальних навчальних закладів в період з 1939–1941 рр. Описано основні засади організації навчального процесу в педшколах Волині в Луцьку, Любешові, Володимир-Волинському.

Ключові слова: педагогічна освіта, система освіти педшкола, середньо-спеціальний навчальний заклад, радянська освіта.

З приходом на західноукраїнські землі нової влади у 1939 р., ситуація в галузі освіти кардинально змінюється. У Волинській області різко збільшується кількість шкіл. Освітня політика СРСР передбачає залучення до роботи великої кількості педагогічних кадрів. І тому актуальним є відкриття середніх спеціальних навчальних закладів, що будуть готувати вчителів. Історія створення навчальних закладів в 1939–1940 рр. тісно пов'язана з подіями того часу, що дає змогу проаналізувати вплив радянської ідеології на середньо-спеціальну педагогічну освіту і її становлення.

До питання становлення системи педагогічної освіти та середньо-спеціальних навчальних закладів на Волині в 1939–1941 рр. зверталася низка авторів – Б. Ярош, О. Завадська, О. Павлович. Окремі аспекти цієї проблеми

можна знайти в статтях І. Сушика. Однак розглядаючи питання освіти, зокрема заснування навчальних закладів, автори обмежуються наведенням кількісних показників, матеріально-технічним забезпеченням.

Вдалою спробою вивчення окремих проблем історії Волині у 1939–1941 рр. з об'єктивних наукових позицій можна вважати працю М. Кучерепи та В. Вісина [7]. Автори аналізують матеріал з історії освіти Волинської області в зазначений період.

У бібліотеках освітніх закладів, а саме педагогічних коледжів Волинської області, раніше – педучилищах, існує низка джерел із вивчення історії начальних закладів. Проте вони мають, здебільшого, описовий характер. Часто створені в період утвердження радянської освіти, носять дещо заполітизований та тенденційний характер.

Викладений вище історіографічний аналіз дає підстави стверджувати, що проблема становлення й розвитку системи педагогічної освіти Волині, а саме середніх спеціальних закладів, не стала предметом об'єктивного наукового аналізу і тому дослідження цієї теми є перспективою.

Ми ставимо перед собою завдання: охарактеризувати соціально-історичні умови, які детермінували розвиток педагогічної освіти в середніх спеціальних закладах Волині в зазначений період; розкрити особливості заснування і роботи цих навчальних закладів у довоєнний період на території Волинської області; здійснити аналіз особливостей навчально-виховного процесу в зазначених навчальних закладах у період становлення тут радянської освіти (1939–1941 рр.).

В офіційному звіті воєводського управління за 1937/38 навчальний рік, вказувалося, що із 350 тис. дітей шкільного віку Волинського воєводства, куди входили сучасні Волинська та Рівненська області, 100 тис. дітей не були охоплені навчанням. У 1937/1938 навчальному році працювало 950 шкіл, із них лише 5 шкіл – з українською мовою навчання. Працювало 1485 учителів – менше 2 вчителів на кожен школу. І, як наслідок, неписьменність серед населення склала 65–70 процентів [9, 81–82].

У доповідній записки відділу народної освіти тимчасовому управлінню міста Луцька про початок навчання в школах (від 14 жовтня 1939 р.) говориться: «Доводиться до відома, що згідно з розпорядженням тимчасового управління в м. Луцьку, всі школи на терені м. Луцька розпочали наук, причому не тільки державні, але й бувші приватні школи» [2, 15].

Із розширенням мережі навчальних закладів, кампаніями із ліквідації неписьменності та малописьменності, виникає необхідність у вчительських кадрах. Не вистачало 1800 вчителів. Радянська влада не довіряла місцевим вчителям, на першій обласній партійній конференції в квітні 1940 р. відзначалося: «Вчителі засмічені, серед них сини попів, офіцерів та інших» [5, 85]. Комуністична партія турбувалася про підготовку вчительських кадрів шляхом: залучення і перепідготовки старих кадрів; скеруванням учителів у школи Волині зі східних областей; підготовкою кад-

рів вчителів у вузах і педшколах. Однак реорганізація освіти, що проходила в стислі терміни, потребувала оперативності.

До 1939 р. на території Волинської області не було жодного вищого і середнього (українського) спеціального закладу. Тому з 1939 р. у Луцьку, Володимирі-Волинському, Любешові почали діяти педагогічні школи, які стали згодом педагогічними училищами або ж припинили своє існування (Любешівська педшкола).

Луцька педагогічна школа розпочала свою роботу 19 грудня 1939 р. «До знаменної дати – 17 вересня – на все колишнє воєводство не було ні одного учбового закладу для підготовки педагогічних кадрів. Та в ньому й не було потреби, бо сотні вчителів, що закінчили учбові заклади, не могли собі знайти роботи. Після встановлення Радянської влади мережа шкіл так розширилась, що в кадрах учителів відчувається гостра потреба. Щоб задовольнити цю потребу, в м. Луцьку відкрито педагогічну школу, яка вже працює з 19 грудня, в ній навчається 300 студентів. З 1 січня в м. Луцьку починають роботу 8-місячні вчительські курси для підготовки викладачів дисциплін у 5–7-х класах. На цих курсах буде навчатись 150 чоловік» [4, 2].

Першими директорами педагогічної школи у Луцьку були Р. Г. Панич у 1939–1941 рр. та І. В. Степенко (січень–серпень 1941 р.). Восени 1939 р. в обласній газеті з'явилося оголошення про відкриття 3-х річної педагогічної школи, куди будуть приймати учнів, які закінчили 7 класів. Проте виникли великі труднощі із набором студентів, не вистачало абітурієнтів з 7-ми класною освітою, тому почали набирати і тих, хто закінчив 4–5 класів.

Радянська ідеологічна система в педагогічній школі запрацювала: на початку навчального року було 17 комсомольців, випускалась стінгазета «Вперед», студенти брали активну участь в політичному житті. В архіві Луцького педагогічного коледжу є інформація про те, що у вересні 1940 р. в Луцькій педшколі був організований хор, студенти посилено займалися військовою справою, навчальний заклад був першим в місті в навчанні і громадській роботі. Комсомольська організація була однією з найпотужніших.

Детального дослідження діяльності Луцької педагогічної школи в період 1939–1941 рр. за часів незалежності України не здійснювалось, ми користуємось напрацюваннями попереднього періоду. Тому лише із спогадів перших студентів маємо свідчення того, що в школі панувала не лише радянська ідеологія. У перший навчальний рік було заарештовано кілька студентів, що проводили Шевченківський вечір та декламували вірші Кобзаря. Подальша їх доля не відома. Достеменно відомо, що їх судили і відправили в Сибір. Не дивлячись на потужність комсомольської організації поширювались листівки, брошури націоналістичного характеру.

Пізніше, в 1942 р. українськими націоналістами в приміщенні педагогічної школи було організовано навчальний заклад «Вчительська семінарія». Гебітскомісаріат м. Луцька дозволив відкриття навчального закладу богословсько-педагогічного спрямування, але через два місяці окупанти вирішили відправити семінарію на каторжні роботи в Німеччину. Викладачі та студенти були попереджені і врятувались втечею [6].

Володимир-Волинська педагогічна школа розпочала роботу у жовтні 1939 р., за студентські лави сіли 150 слухачів. За постановою Волинського обласного виконавчого комітету № 948 від 30 жовтня 1940 р. з 1 листопада у педагогічній школі був організований заочний відділ з планом набору на 1940–1941 навчальний рік 300 осіб [3, 4–5]. 1 січня 1940 р. в педагогічних школах міст Луцька і Володимир-Волинського навчалось 704 особи.

У наступному 1940 р. педагогічна школа відкрилась у Любешові, там навчалось 480 студентів. Радянська влада інвестувала в освіту. На організацію і обладнання нової школи державою асигновано 200 тис. крб. Директором її став Тканко Олександр Васильович (1916–2006 рр.), майбутній Герой Радянського Союзу.

Вступники педагогічних шкіл Луцька, Любешова і Володимир-Волинського складають наступні іспити: з української мови – диктант і усний екзамен, з російської мови – усно і диктант, усний та письмовий іспит з арифметики, усні випробовування з геометрії, географії та Конституції СРСР і УРСР, з історії СРСР.

Студенти забезпечувались житлом, а відмінники навчання – стипендією.

25 червня 1941 р. розпочалась німецька окупація м. Луцька, і у зв'язку з нею перший випуск Луцької педагогічної школи не встиг відбутися. У Любешові та Володимир-Волинському середньо-спеціальні педагогічні заклади також припинили свою діяльність у зв'язку з німецькою окупацією.

Аналізуючи систему створення та подальшої діяльності середніх спеціальних педагогічних закладів у 1939–1941 рр., слід констатувати, що беззаперечний вплив на неї мала радянська влада. Радянізація Волині, створення мережі шкіл, розбудова освітньої галузі в цілому, стали першопричинами виникнення таких закладів освіти, як педагогічні школи. Поряд із позитивними результатами: ліквідація неписьменності, доступ до освіти усіх верств, залучення вчительських кадрів, існували і негативні: тотальний політико-ідеологічний контроль радянської влади над усіма освітніми установами. У майбутньому потребує подальшого дослідження система середньо-спеціальної педагогічної освіти на Волині у післявоєнний період, після відновлення своєї діяльності.

Список використаних джерел

1. Алексеева О. Освіта на Волині у 30–50 роки / О. Алексеева // Волинь в Другій світовій війні та перші повоєнні роки : м-ли наук. іст.-краєзн. конф. — Луцьк : [б.в.], 1995. — С. 78–79.
2. Волинь радянська (1939–1965 рр.) : Збірник документів і матеріалів. — Львів : Каменяр, 1971. — 347 с.
3. Володимир-Волинський педагогічний коледж ім. А. Ю. Кримського. 75 років. Історія, сьогодення, перспективи: Ювілейне видання / наук. ред. М. Г. Савельєв ; Володимир-Волинський педагогічний коледж ім. А. Ю. Кримського. — Луцьк : ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2014. — 120 с.
4. Вільна праця. — 1939. — № 29. — С. 2.
5. Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 10.
6. Єржакова Б. Шкільна політика та шкільна справа в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів / Б. Єржакова. — К. : Наукова думка, 2008. — 272 с.
7. Кучерепа М. М. Волинь 1939–1941 рр. / М. М. Кучерепа, В. В. Вісин. — Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. — 486 с.
8. Павлович О. Реорганізація та розвиток освіти у Волинській області в 1939–1941 рр. / О. Павлович // Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє : м-ли І Міжнар. наук.-практ. конф. асп. і студ. / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. — Луцьк, 2008. — Т. 1. — С. 197–199.
9. Сауляк П. К. Формування вчительських кадрів у Волинській області в 1939–1976 рр. /

П. К. Сауляк // Минуле і сучасне Волині. Освіта. Наука. Культура : тези доп. та повідомл. IV Волин. іст.- краєзн. конф. — Луцьк, 1990. — Ч. 2. — С. 81—82.

10. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30–50-ті роки XX ст. (історико-політологічний аспект) / Б. О. Ярош. — Луцьк : Надстир'я, 1995. — 176 с.

OLGA GALAN

Lutsk

PEDAGOGICAL EDUCATION IN VOLYN IN 1939–1941: ESTABLISHMENT OF SPECIALIZED SECONDARY SCHOOLS

The article investigates pedagogical education in Volyn region in the period of the Soviet regime. Main reasons for the establishment of educational institutions have been analyzed. It deals the problems of creation and establishment of specialized secondary schools between 1939–1941 years. The article describes the basic principles of the educational process in pedagogical schools in Volyn: in Lutsk, Lyubeshiv, Vladimir-Volyn'skij.

Key words: teacher education, the education system, pedagogical schools, medium special school, Sovietization of education.

ОЛЬГА ГАЛАН

г. Луцк

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ НА ВОЛЫНИ В 1939–1941 ГОДАХ: ОСНОВАНИЕ СРЕДНИХ СПЕЦИАЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

Статья посвящена исследованию педагогического образования Волыни в период становления советской власти. Проанализированы основные причины создания педагогических учебных заведений. Освещены проблемы создания и становления средних специальных учебных заведений в период с 1939–1941 гг. Описаны основные принципы организации учебного процесса в педшколах Волыни в Луцке, Любешове, Владимир-Волынском.

Ключевые слова: педагогическое образование, система образования, педшкола, средне-специальное учебное заведение, советизация образования.

Стаття надійшла до редколегії 20.04.2016

УДК 94(477.82)«185/191»:379.8

ПАУЛІНА ЛЕСНИЧА

м. Луцьк

paulina_2014@ukr.net

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ФОРМИ ПРОВЕДЕННЯ ДОЗВІЛЛЯ МІСЬКИМИ ЖИТЕЛЯМИ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Проаналізовано наявні можливості міських жителів Волинської губернії задовольнити свої потреби у змістовному проведенні вільного часу. Висвітлено внесок громадських товариств, навчальних закладів та преси в організацію дозвілля міського населення. Розкрито основні форми проведення дозвілля. Акцентовано увагу на появі нової форми проведення вільного часу містянами, а саме відвідування кінотеатрів. З'ясовано відмінні та спільні риси у дозвіллі мешканців губернського центру та повітових міст. Зроблено висновок щодо перспектив подальшого дослідження окресленої проблеми шляхом залучення джерел особового походження.

Ключові слова: дозвілля, культурно-розважальні заходи, міське населення, повітові міста, Волинська губернія.

Історія повсякденності має широке предметне коло, до якого також входить вивчення способів організації та форм проведення вільного часу. Дослідження дозвілля, як вагомої складової щоденного життя містян Волинської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ століття, дає змогу не лише з'ясувати культурні та розважальні потреби жителів міст, а й прослідкувати способи їх задоволення різними верствами населення.

Наразі комплексного дослідження щодо проблеми організації та форм дозвілля жителів волинських міст другої половини ХІХ – початку ХХ століття в сучасній українській історіографії немає. Наявні наукові розвідки торкаються лише окремих сторін окресленої проблеми. Так, О. Прищепя окреслює культурні потреби мешканців міських поселень Волинської губернії в зазначений для дослідження період [23] та внесок навчальних закладів в організацію розважальних та просвітницьких заходів за участі містян [22].

Метою запропонованої розвідки є дослідження організації та форм проведення дозвілля жителями міст Волинської губернії другої половини – початку ХХ століття.

Повсякденне життя – це комплекс життєвих потреб та проблем, до якого, зокрема, входить і проведення вільного часу та організація відпочинку. Міський соціум Волинської губернії не був однорідним за соціальним та

майновим станом, тож і можливості задовольнити свої запити щодо урізноманітнення дозвілля різними верствами містян мали суттєві відмінності.

Вагоме місце в організації проведення вільного часу жителів міст та містечок займали громадські товариства та міські клуби. Такі заклади, зазвичай, об'єднували представників заможних верств міського населення та створювалися з метою забезпечити своїх членів цікавими формами проведення вільного часу. До прикладу, Житомирське комерційне зібрання ставило перед собою завдання організувати бали, маскаради, танцювальні, музичні та літературні вечори, драматичні вистави, а також ігри в карти, лото тощо [15, арк. 26], а Житомирське товариство любителів фізичних вправ зобов'язувалося облаштувати арени та майданчики для рухливих ігор, їзди на велосипеді, верхової їзди тощо [15, арк. 11].

Розповсюдженим способом проведення дозвілля, до організації якого долучалися ці товариства, було проведення різноманітних балів-маскарадів, не лише задля розваги, а й у благодійних цілях. Про популярність цих заходів свідчать численні публікації у місцевій пресі, автори яких детально описують вигадливість містян щодо підготовки до таких вечорів. «Масок було багато: маскастовбур, з сучками, гілками та листям, яка

була алегорією єврейського народу з величезною плеядою його діячів у галузі науки, мистецтва, богослов'я та ін., маска-діаспора, чи двоїстий єврей – наполовину інтелігент і наполовину ортодокс, маска – злий дух, Живий труп, сестра милосердя [...]» [10, 3] – так розповів кореспондент «Волыни» у 1912 р. про бал-маскарад єврейського благодійного товариства в Житомирі, влаштований для збору коштів на користь бідних учениць Маріїнської жіночої гімназії і учнів 2-ї чоловічої гімназії. На балі-маскараді в Комерційному зібранні губернського центру, проведеному у тому ж році, цікавими, на думку автора іншої статті, стали костюми «Автомобіль» (до речі, жіночий) та «Сучасник», а маски «Гімназистка», «Конфетті», «Кавказець», «Пошта» названі дописувачем шаблонними [11, 3].

Окрім задекларованих розважальних заходів для своїх членів часто такі заклади пропонували заборонені розваги. Так, у 1909 р. через зафіксований факт гри в карти на гроші було закрито Житомирське мисливське зібрання [15, арк. 24]. Про непоодинокість таких випадків свідчать також циркуляри житомирського поліцейського одному з приставів міста про те, що при клубах в губернському центрі відбуваються азартні ігри [13, арк. 47]. Гра в карти захоплювала не лише заможних міських мешканців. «Простий робочий люд манять до себе відкриті двері різних картярських притонів [...]» – цитата зі статті за назвою «Играй во всю» у газеті «Волынский вестник» в іншому циркулярі житомирського поліцейського у 1907 р. [13, арк. 294].

До організації дозвілля мешканців міст долучалися також навчальні заклади Волинської губернії, адже «школи впродовж усього досліджуваного періоду, крім основного свого призначення [...], «приміряли» ще на себе роль модератора культурного життя» [22, 164]. Зокрема, для школярів проводилися літературні, вокальні, музичні ранки та вечори, а також театральні вистави [14, арк. 8–10]. Гімназії та школи губернії також виконували роль просвітницького майданчика, адже учителі читали публічні лекції з актуальних проблем тогочасної дійсності з метою поглибити знання слухачів та зібрати кошти на підтримку бідних учнів. До прикладу, у 1881 р. у

Рівненському реальному училищі відбулася публічна лекція вчителя хімії І. Тимофєєва «Про повітря», квитки на яку коштували від одного рубля за місця у першому та другому рядах до п'ятдесяти копійок за усі решта. Під час дійства також відбувався збір пожертв [16, арк. 21].

Працівники державних та приватних підприємств також мали можливість провести цікаво вільний час у професійному колі. Так, у 1897 р. для робітників Дубнівського казенного очисного складу був проведений культурно-розважальний вечір, під час якого відбулися читання повісті «Тарас Бульба» М. Гоголя, ілюстроване «чарівним ліхтарем» (апаратом для проекції зображень – авт.), виступ фокусника, а також танці до 4-ї ранку [4, 3]. У Ковелі при місцевій залізничній станції діяв театр імені М. Гоголя [20, 193].

Важливу роль в організації дозвілля для незаможних верств міського населення Волинської губернії на межі XIX та XX століть почали відігравати товариства тверезості, що мали на меті «[...] надання населенню можливості проводити дозвілля за межами шинків і відволікти його, таким чином, від пияцтва» [...]» [19, 3]. На противагу численним «горілочним» та «пивним» створювалися народні чайні, відвідувачі яких мали можливість не лише випити чаю чи кави, а й позичити для прочитання книжку чи газету з невеликої книгозбірні закладу. За ініціативи цих товариств проводилися благодійні спектаклі, вокально-інструментальні вечори [6, 3], а також масові заходи, де пропагувався здоровий спосіб життя. Наприклад, у 1899 р. в Бердичеві «під час свята Великодня місцевим комітетом товариства тверезості були влаштовані на Житомирській площі народні гуляння. Стовпи, змащені жиром, біг у мішках [...]» [8, 4].

Слід вказати також на роль преси у висвітленні та організації дозвілля містян. Зокрема, одна з найбільших приватних громадсько-політичних газет на теренах Волинської губернії «Волинь» регулярно публікувала на своїх сторінках у постійній рубриці «Городской театр» відгуки про вистави та бенефіси, поставлені на сцені Житомирського театру. Вони слугували інформаційно-рекламними повідомленнями з метою привабити ширше коло

глядачів до перегляду тих чи інших театральних заходів.

Відвідання театральних вистав було однією з найбільш поширених форм проведення вільного часу для значної частини містян. Першість була за губернським центром, де ще на початку XIX століття з'явився стаціонарний театр. Театральний репертуар здебільшого складався з творів російських класиків та перекладених з французької, німецької, італійської п'єс, хоч наприкінці XIX – на початку XX століття цензура дозволила вистави українською та польською мовами. Окрім виступів місцевих труп, житомиряни та гості міста мали змогу насолодитися виступами відомих театральних колективів М. Кропивницького, М. Садовського, П. Саксаганського, М. Старицького, а також російських акторів Г. Федотової, М. Ходотова та інших [24, 18, 30].

Мандрівні театральні трупи виходили на сцену не лише у губернському центрі. До прикладу, у 1897 р. Кременець відвідав український колектив під керівництвом режисера Світлова. Особливий успіх серед глядачів, за оцінкою місцевого кореспондента, мала опера «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського та драма «Грішниця» [3, 4].

Приміщення Житомирського театру використовувалося також для проведення благодійних заходів. Так, у лютому 1897 р. на його сцені йшла вистава драматичного гуртка, кошти від якої були направлені комітету з боротьби з епідемією тифу серед найбільшнього міського населення [6, 3].

Основною мовою театального мистецтва того часу залишалася російська. Адже, за задумом влади, театр мав слугувати не лише формою задоволення культурних потреб міського населення, а й засобом утвердження російської культури. Ось що писав кореспондент «Вольни» у 1892 р. : «в нашому місті театр необхідний не лише як храм насолоди та школа виховання моралі, а й як центр, що духовно зв'язує певною мірою всю російську місцеву громаду [...]» [1, 3].

Поступово мережа театрів у Волинській губернії розширюється. Так, станом на 1913 рік у переважній більшості повітових центрів були або стаціонарні театральні приміщення, або літні театри [21, 225–226].

Збільшується їх кількість і у Житомирі: з'являються театр «Аркадія», Малий театр та інші.

На межі XIX та XX століть у повсякденне життя міських жителів входить новий вид мистецтва – кіно. Перший показ кінострічки у Російській імперії відбулися ще восени 1896 р. в Москві. Це була загальновідома сьогодні кінокартина братів Люм'єр про потяг, що прибуває на залізничну станцію [18, 24]. Поступово склалося жанрове різноманіття: з'явилися кінокомедії, драми, бойовики, науково-пізнавальні стрічки. Тодішні кіносеанси тривали не більше 20–25 хвилин.

Певний час не існувало стаціонарних кінотеатрів, а власники кіноапаратури гастролювали містами та містечками імперії, демонструючи німі чорно-білі стрічки у непристосованих для цього приміщеннях. Лише на початку XX століття з'являються так звані «електротетри», але показ кінострічок у них був лише одним із видів розваг, що пропонувалися відвідувачам. У перервах між сеансами виступали акробати, співаки тощо [18, 28]. Що ж до самих кіносеансів, то вони відбувалися під живий музичний супровід або озвучувалися за допомогою звукомонтажних пристроїв.

Новий вид проведення дозволя досить швидко завоював популярність. Так, станом на 1913 рік різного роду кінотеатри (електротетри, кінематографічні театри, біоскопи тощо) з'явилися не лише у Житомирі, а й у більшості повітових центрах Волинської губернії [21, 225–226], і навіть у містечках (до прикладу, у м. Купіль був кінематографічний театр Будневича і Близнюкевича) [21, 226].

У зазначений для дослідження період у містах Волинської губернії з'явилися музейні заклади, перший з яких був заснований у Житомирі в 1865 році. У 1901–1913 рр. Житомирський музей перебував у підпорядкуванні Товариства дослідників Волині, а у 1914 р. він виділився в самостійну установу під назвою «Центральний волинський музей» [23, 86]. Відвідувати його мали змогу усі бажаючі. Церковні православні братства також долучаються до збереження пам'яток історії, створюючи давньосховища, хоч екскурсії тут проводились з нагоди великих церковних свят чи приїзду високопоставлених державних та громадських діячів [17, 111].

У той же час містами Волині мандрували приватні пересувні виставки «чудес». Про появу однієї з таких в 1897 р. у Бердичеві розповідає місцевий житель на сторінках газети «Вольнь»: «Музей» якогось Міхатова, який за 20 коп. обіцяв показати всі дива світу, в тому числі і якусь новинку, що мала «великий успіх» на виставці в Чикаго», а натомість «всі дива обмежуються лише кількома картинами [...], на які надається право публіці дивитися через збільшене скло» [5, 3].

Для розваги містянам пропонувалося також відвідати різноманітні атракціони, виступи фокусників чи циркові вистави. До прикладу, в Житомирі у 1897 р. гастролював престіджиратор (фокусник – авт.) Н. А. Козлов, що запрошував глядачів на «спіритичний, медіумічний та престіджираторський вечір». Як розповідав кореспондент «Вольни», «особливо сподобалась публіці ловити срібні рублі у повітрі та «спіритичний» сеанс [...]» [7, 3].

Форми проведення дозвілля різнилися від пори року. Взимку популярністю серед міської молоді користувалися катання на ковзанах на спеціально облаштованих катках чи замерзлих водоймах. З весняним потеплінням місцем масового відпочинку ставали громадські сади та парки. Тут, окрім прогулянок алеями, можна було послухати музику чи подивитися театральну виставу на сцені літнього театру. Ось як описував житель Бердичева у 1899 р. подібні масові заходи: «З першого травня в саду Чапа розпочалися звичні гуляння: окрім оркестру військової музики, в саду працює ще трупа балалаєчниць дуже сумнівних здібностей [...]» [9, 4]. Житомиряни мали змогу також відвідувати стаціонарний приватний зоопарк «Віваріум», що працював щоденно [12, 3].

Кінець XIX – початок XX століття ознаменувався ростом зацікавлення населення Російської імперії здоровим способом життя. Це торкнулося і міст Волинської губернії. Тут з'явилися різні товариства, що пропагують заняття фізкультурою та спортом. Окрім згаданого вище «Житомирського товариства любителів фізичних вправ», активну діяльність розгорнуло «Волинське гімнастичне товариство «Сокіл», основною метою функціонування якого було «фізичне удосконалення

та поширення ідей фізичного розвитку в ширших колах населення» Волинської губернії [15, 64].

Слід зауважити, що мешканці повітових міст мали менші можливості урізноманітнити своє дозвілля порівняно з населенням губернського центру. До прикладу, станом на 1897 рік, за твердженням місцевого кореспондента: «в Рівному – хоч конем грай: чайних немає, читалень немає, народних читань не проводиться [...]. Молодь з простого люду [...] безцільно вештається вулицями, лузаючи насіння [...]» [2, 3]. На початку XX століття ситуація дещо поліпшується завдяки появі кінотеатрів та діяльності товариств тверезості, але людність невеликих міст та містечок Волинської губернії мала обмежені можливості урізноманітнити своє дозвілля.

Загалом, протягом окресленого для дослідження періоду мережа культурно-розважальних закладів у Волинській губернії значно зросла. До організації дозвілля містян активно долучалися громадські товариства та навчальні заклади. На початку XX століття не лише у губернському центрі, а й у повітових містах з'явилися театри, кінотеатри, проводились публічні читання тощо. Мандрівні театральні трупи та виставки суттєво урізноманітнювали повсякденне життя жителів невеликих містечок.

Подальшого дослідження потребує вивчення приватного дозвілля заможної частини міського населення Волинської губернії, що можливе завдяки залученню інформаційного потенціалу джерел особового походження.

Список використаних джерел

1. Вольнь. — Житомир. — 1892. — № 51.
2. Вольнь. — Житомир. — 1897. — № 19.
3. Вольнь. — Житомир. — 1897. — № 22.
4. Вольнь. — Житомир. — 1897. — № 26.
5. Вольнь. — Житомир. — 1897. — № 33.
6. Вольнь. — Житомир. — 1897. — № 36.
7. Вольнь. — Житомир. — 1897. — № 51.
8. Вольнь. — Житомир. — 1899. — № 1.
9. Вольнь. — Житомир. — 1899. — № 8.
10. Вольнь. — Житомир. — 1912. — № 8.
11. Вольнь. — Житомир. — 1912. — № 14.
12. Вольнь. — Житомир. — 1912. — № 171
13. Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО), ф. 70, оп. 2, спр. 24.
14. ДАЖО, ф. 80, оп. 1, спр. 33.
15. ДАЖО ф. 329, оп. 1, спр. 3.
16. Державний архів Рівненської області, ф. 215, оп. 2, спр. 23.

17. Кушпетюк О. І. Експериментальна діяльність музейних закладів Волині другої половини XIX – початку XX століття / О. І. Кушпетюк // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. — Луцьк : Вежа, 2011. — № 23 (220). — С. 110—114.
18. Лихачев Б. С. Кино в России (1896–1926): Материалы к истории русского кино. В 3-х книгах / Б. С. Лихачев. — Ленинград : Academia, 1927. — Ч. 1: 1896–1913. — 209 с.
19. Отчет о деятельности Волынского попечительства о народной трезвости за 1913 год. — Житомир, 1917. — 53 с.
20. Памятная книжка Волынской губернии на 1908 год. — Житомир : Изд. Вол. губерnsk. статист. ком., 1907. — 576 с.
21. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. — Житомир : Изд. Вол. губерnsk. статист. ком., 1913. — 548 с.
22. Прищеп О. Заклади освіти в культурному житті міст Волині XIX – початку XX ст. / О. Прищеп // Студії і матеріали з історії Волині. 2013 / Міністерство культури України, Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник ; Національна академія наук України, інститут історії України ; редколегія : В. Собчук (головний редактор) [та ін.]. — Кременець : Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2015. — С. 162—172.
23. Прищеп О. Зростання культурних потреб мешканців міських поселень Волинської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. як показник новацій в урбаністичному процесі / О. Прищеп // Слов'янський світ і Україна: збірник наукових праць на пошану ректора Рівненського державного гуманітарного університету, професора Руслана Постоловського. — Рівне : Видавець О. Зень, 2011. — С. 83—89.
24. Станіславський М. Д. Театр Житомира / М. Д. Станіславський, А. А. Рубінштейн. — Москва : Наука, 1990. — 269 с.

PAULINA LESNYCHA
Lutsk

ORGANIZATION AND FORMS OF URBAN RESIDENTS' LEISURE ACTIVITIES IN VOLYN PROVINCE (THE SECOND HALF OF THE XIXth – THE BEGINNING OF THE XXTH CENTURY)

The opportunities of urban residents of Volyn province in the second half of the XIXth – the beginning of the XXth century to meet their needs in a meaningful leisure time are analyzed. The contribution of public organizations, educational establishments and the media to organization of leisure activities of the urban population is described. The basic forms of leisure activities have been characterized. The author focuses his attention on the appearance of new form of leisure activities of the urban population, such as visiting the cinema. The differences and common features of dweller's spare time in regional (hubernskiy) city and district (povitoviy) towns have been noticed. The conclusion is made that the prospects of further research indicated problems requires bringing sources of personal origin.

Key words: leisure activities, culture and entertaining measures, urban population, district towns, Volyn province.

ПАУЛИНА ЛЕСНИЧАЯ
г. Луцк

ОРГАНИЗАЦИЯ И ФОРМЫ ПРОВЕДЕНИЯ ДОСУГА ГОРОДСКИМИ ЖИТЕЛЯМИ ВОЛЫНСКОЙ ГУБЕРНИИ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА)

Проанализированы имеющиеся возможности городских жителей Волынской губернии удовлетворить свои потребности в содержательном проведении свободного времени. Освещен вклад общественных объединений, учебных заведений и прессы в организацию досуга городского населения. Раскрыты основные формы проведения досуга. Акцентировано внимание на возникновении новой формы времяпрепровождения городских жителей, а именно посещения кинотеатров. Выявлено различные и общие черты в досуге жителей губернского центра и уездных городов. Сделан вывод о перспективах дальнейшего исследования обозначенной проблемы путем привлечения источников личного происхождения.

Ключевые слова: досуг, культурно-развлекательные мероприятия, городское население, уездные города, Волынская губерния.

Стаття надійшла до редколегії 25.04.2016

УДК 94(477.65)«19...»

ОЛЕКСАНДР ЛОМАКА

м. Кіровоград

skorpion-istfak@rambler.ru

МОВНА СИТУАЦІЯ В СИСТЕМІ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ НА КІРОВОГРАДЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджується мовна ситуація у Кіровоградській області, яка склалася в засобах масової інформації (ЗМІ) у другій половині ХХ століття. Автором висвітлюються причини поширення міжнаціональної (російської) мови та наслідки, які спричинило таке впровадження в даній галузі. Особлива увага в даному дослідженні відводиться русифікації та поширенню на Кіровоградщині такого явища як «суржик», що спричинив змішування української та російської мов, та перетворився в мову повсякденного спілкування населення області.

Ключові слова: мова, двомовність, русифікація, засоби масової інформації (ЗМІ), «суржик», Кіровоградська область.

Мова – це народ. Українська мова – це український народ. На жаль, культура мовлення на Кіровоградщині, в цілому, низька. Цьому є логічне пояснення. Через призму державної політики в різних сферах Кіровоградщини з'ясуємо передумови, що спричинили дане явище.

За результатами проведених досліджень у області чітко простежується домінування української мови у повсякденному спілкуванні серед населення краю. Однак, варто відзначити, що мовою спілкування мешканців області є змішана українська і російська мова із вживанням значної кількості говірок.

Наявних праць з даної проблематики на Кіровоградщині не існує, але є суміжні дослідження мовної ситуації у радянський період в УРСР. Даною тематикою займалися такі науковці, як: Л. Масенко [15], Л. Ставицька, В. Труб [19], Ж. Шевчук [21], та інші, які досліджують мовне питання в УРСР у другій половині ХХ століття.

Метою даної статті є висвітлення мовної ситуації, яка склалася в системі засобів масової інформації (ЗМІ) області через призму регулювання державною владою ситуації в Українській РСР.

Л. Масенко у своїй праці «Мова і суспільство: Постколоніальний вимір» [15] визначає певну періодизацію розвитку-занепаду української мови на території сучасної України, що, на нашу думку, якнайкраще відображає мовні процеси в тих реаліях:

- 1930-ті роки: українська мова в добу Великого терору;
- 1950–60-ті роки: альтернативне мовознавство шістдесятників;
- 1970-ті – початок 80-х років: посилення русифікації (правопис, нормування української мови, усні форми побутування та вульгаризація мовлення) [15].

Дещо іншою була ситуація в області у сфері діяльності ЗМІ. Переважна більшість газет краю, що виходили протягом кінця 1940-х – початку 1990-х років були україномовними, за винятком окремих видань, які орієнтувалися на певну категорію населення (наприклад, «Вести єврейские»). Однак існували видання і російською мовою, які друкувалися за межами краю і були популярними серед населення Кіровоградщини (наприклад, газети «Правда», «Правда Украины» та ін.). Слід зауважити, що, хоча російськомовні видання були незначні за кількістю назв, їх тираж перевищував тираж україномовних видань наприклад, «Кіровоградська правда» (з 1918 р.), «Молодий комунар» (з 1939 р.) та ін. у декілька разів.

Значний внесок у розвиток мовної ситуації Кіровоградської області у другій половині ХХ століття внесло загальноукраїнське та обласне теле-радіомовлення. Значна частина телепередач, підготовлених комітетом на загальноукраїнське та обласне Кіровоградське телебачення, виходила переважно українською та російською мовами. Мовне спрямування

телепередач визначалося темою, змістом, особливостями обраної тематики [2].

Як свідчать матеріали Державного архіву Кіровоградської області (фонду Ф. Р-3083. Комітет радіоінформації при виконкомі Кіровоградської обласної Ради депутатів трудящих за період 1951–1990 рр.), діловодство велося як українською, так і російською мовами, але протоколи складені українською [6].

Накази, які надходили до комітету радіоінформації при виконкомі Кіровоградської обласної Ради депутатів трудящих (1951–1990 рр.) від Держкомітету СРСР по телебаченню та радіомовленню та Всесоюзного, Українського комітетів радіомовлення (в основному, стосуються категорії дикторів, оплати праці, інвентаризації, надання платних послуг населенню), а також головного управління радіоінформації Міністерства культури СРСР видано російською мовою. Що ж до наказів Міністерства культури та Державного комітету по телебаченню і радіомовленню Української РСР, то вони видавалися українською і частково російською мовами, а розпорядження представника облкомітету з основної діяльності та постанови колегії Державного комітету УРСР – виключно українською і, в основному, торкалися робочих питань – затвердження тексту програм, змісту [7].

Варто зауважити, що радіофікація області велася ще з середини двадцятих років, але остаточно була завершена лише у 1962 році [17, 337]. Характеризуючи мову радіопередач в Кіровоградській області, слід зауважити, що диктори вели радіопередачі переважно українською мовою, записи осіб, які брали участь у них, здійснювалися зручною для них мовою. Кожна передача перед виходом в ефір проходила перевірку у головному комітеті, який затверджував текст передачі. Перевірка мала на меті внесення виправлень як тематичних, так і літературних, однак часто текст передачі після таких виправлень повністю змінювався [8].

Соціально-політичні радіопередачі Кіровоградщини, що висвітлювали роботу партійних і профспілкових органів Кіровоградської області, трансливалися переважно українською мовою. Це стосувалося, передусім, роботи дикторів та кореспондентів, запрошені спілкувалися зручною для них мовою (російською, українською чи змішаною) [9].

Суспільно-просвітницькі радіопередачі велися українською і російською мовами, інформація та новини – українською, коментарі та міркування щодо поданих в ефірі новин та гучних судових справ, які відбувалися в області, наприклад, «суд над п'ятидесятниками» (1962 рік), – також українською [4].

Здебільшого тексти радіопередач, які були популярними на той час (на зразок молодіжних програм), велися як українською, так і російською мовами з метою залучення якомога більшого кола слухачів серед населення Кіровоградської області [3].

Подібна ситуація двомовності склалася і в журналістиці. Передачі (переважно україномовні) трансливалися тією мовою, якою були пролонговані (принаймні максимум, що можна було зробити на той час) [10].

Переважно російськомовним ставало кіновиробництво. Після незаслуженої критики стрічок «Тіні забутих предків» (1965) С. Параджанова, «Джерело для спраглих» (1965), «Білий птах з чорною ознакою» (1972) Ю. Ільєнка та деяких інших кінематографісти з винятковою обережністю бралися за українську тематику та озвучення фільмів українською мовою [1, 77].

В області показ вистав на телебаченні відбувався мовою оригіналу, наприклад, вистава М. Кропивницького: «Помились у душі» трансливалася українською мовою [11, 17].

Починаючи з 1980-х років, у Кіровоградській обласній універсальній науковій бібліотеці ім. Д.І. Чижевського у рамках роботи кіноклубу «Екран» активно демонструвалися польські фільми, зокрема й польською мовою («Земля обітована», «Катинь» А. Вайди та ін.) [16, 45].

У рішеннях, які торкалися питань радіомовлення в Кіровоградській області, відсутні будь-які вказівки щодо мови віщання [5].

Прикладом непопулярності української і домінування російської мови серед учнів шкіл області є телепередача про вчителів-славістів Кіровоградської середньої школи № 13, що з'явилася на екранах Кіровоградського телебачення у 1990 році, тема якої – «Вивчення української мови в школах з російською мовою навчання». У передачі розповідається про досвід роботи на уроках мови і літератури та

позашкільної роботи вчителів-славистів школи № 13. Наведемо уривок з інтерв'ю кореспондента телебачення та учнів школи [12, 28].

Журналіст: «... поза уроками ви українською мовою спілкуєтесь чи ні?»

Учень: «Ми не спілкуємось українською, тому що це для нас стало якось чужим, оскільки люди, які нас оточують, не розмовляють українською мовою».

Учень: «А ось у мене, наприклад, у сім'ї розмовляють українською, але у школі або за межами сім'ї я не можу розмовляти українською, тому що з мене глузують однолітки, сприймають мене, як якогось дивака» [12, 29].

Отже, непопулярність української мови сприяла поширенню російської, що у подальшому призвело до добровільної відмови молоді від української мови, зокрема й на Кіровоградщині.

Із занепадом радянської державності та відокремленням незалежних республік, зокрема України, змінюється і мовна ситуація у сфері телерадіомовлення, яке вже на той час виходить на провідні позиції в суспільному житті громадян України. Всі накази, постанови та розпорядження голови комітету радіомовлення з основної діяльності на початок 1990-х років видано виключно українською мовою [13].

К. А. Тиганій, говорячи про мову, наголошує, що «українсько-російська двомовність є класичним прикладом свідомо запланованої мовної експансії деструктивного характеру, пов'язаної із поступовим культурним занепадом, поступовою втратою престижу, що з часом може призвести до втрати статусу мови...» [20, 162]. Л. Ковач підкреслювала, що «за радянської влади, коли вже неможливо було заборонити українську мову, практикували максимальне наближення її до норм російської та знищували національно-свідому інтелігенцію. Тотальної русифікації зазнали освіта, засоби масової інформації, книгодрукування» [14, 141].

Мовний бар'єр між двома культурами – міською російською і сільською українською (рідною) – поглиблювала також політика радянської влади, що була спрямована на утиск мов національних меншин. Це призвело до того, що населення Радянського Союзу, яке поступово переміщувалося з села до міста,

почало відмовлятися від рідномовної освіти на користь російськомовної, за яку фахівцям-філологам доплачували 15% [18, 209].

Можна говорити про те, що влада вдало скористалась об'єктивними процесами індустріалізації країни для поширення українсько-російської двомовності. Так звана інтернаціоналізація і дружба народів спричинила масове переселення українців із сіл і міст, відриваючи їх від землі – берегині традицій українського народу. Російська – стала мовою міжнаціонального спілкування.

Керівництво СРСР у другій половині 1950–1980-х роках здійснювало політику спрямованої русифікації на різних рівнях, що призвело до вкрай негативних наслідків для розвитку української мови в Кіровоградській області у досліджуваний період.

Отже, застосування української та російської мов в культурних, освітніх, громадських закладах, засобах масової інформації (ЗМІ), на радіо і телебаченні, у побуті призвело до поширення двомовності як серед міського, так і серед сільського населення області, а також спричинило появу нелітературної української мови та суржику.

Незважаючи на прийняті заходи захисту та поширення української мови, як в Україні, так і в області в цілому, варто відмітити, що після здобуття Україною незалежності 1991-го року, продовжується прогрес розвитку та розповсюдження російської мови серед населення краю.

Підсумовуючи викладене, варто відзначити, що мовна ситуація в Кіровоградській області другої половини ХХ століття постійно потерпала від різноманітних згубних владних рішень. Крім української та російської мов, мови національних меншин, які мешкали на той час в області, не впливали на мовну ситуацію. Урбанізація та розвиток промисловості в області спричинили серйозні зміни та трансформації у мовному середовищі (формування діалектів, українсько-російської двомовності, що з часом трансформувалася у суржик). Українська мова залишалася на селі, а російська (частіше суржик) – стала мовою міста.

Відзначимо, що наявною в області нелітературною українською мовою та суржигом послуговуються представники різних соціальних прошарків (робітники, селяни, інтелігенція).

Список використаних джерел

1. Бажан О. Г. Стан освіти, науки, культури в Українській РСР в середині 1960–80-ті роки / О. Г. Бажан // Краєзнавство. — 2002. — № 1 — 4. — С. 75—78.
2. Державний архів Кіровоградської області (далі ДАКО). — Ф. Р-3083. — Оп. 3. — Од. зб. 313, 214 арк.
3. ДАКО. — Ф. Р-3083. — Оп. 1. — Од. зб. 135, 173 арк.
4. ДАКО. — Ф. Р-3083. — Оп. 1. — Од. зб. 141, 273 арк.
5. ДАКО. — Ф. Р-3083. — Оп. 1. — Од. зб. 164, 8 арк.
6. ДАКО. — Ф. Р-3083. — Оп. 1. — Од. зб. 166, 30 арк.
7. ДАКО. — Ф. Р-3083. — Оп. 1 доп. — Од. зб. 5, 4 арк.
8. ДАКО. — Ф. Р-3083. — Оп. 2. — Од. зб. 228, 410 арк.
9. ДАКО. — Ф. Р-3083. — Оп. 3. — Од. зб. 230, 236 арк.
10. ДАКО. — Ф. Р-3083. — Оп. 3. — Од. зб. 344, 177 арк.
11. ДАКО. — Ф. Р-3083. — Оп. 3. — Од. зб. 345, 183 арк.
12. ДАКО. — Ф. Р-3083. — Оп. 3. — Од. зб. 357, 138 арк.
13. ДАКО. — Ф. Р-3083. — Оп. 3. — Од. зб. 363, 120 арк.
14. Ковач Л. Мовна ситуація та мовна політика в Україні / Л. Ковач // Наукові записки ІПіЕД ім. І. Ф. Кураса. — К., 2010. — Вип. 46. — С. 138 — 158.
15. Масенко Л. Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір / Лариса Терентіївна Масенко. — К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004. — 163 с.
16. Полячок О. І. Об'єднання поляків Кіровоградщини «Полонія» ім. Кароля Шимановського та його співпраця з ОУНБ ім. Д. І. Чижевського / О. І. Полячок // Миротворче забезпечення бібліотек у формуванні толерантності / упор. О. В. Ткаченко. — Кіровоград, 2010. — С. 42—47.
17. Рибченков Г. Четверта влада: 70 років пошуку шляху до правди / Г. Рибченков // Кіровоградщина. Історія. Традиції. Сучасність / за заг. ред. О. В. Чуднова. — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2008. — С. 336—346.
18. Савойська С. Конфліктно-мовні проблеми як фактор політичного розпаду СРСР / С. Савойська // Історичний журнал. — 2010. — № 1—3. — С. 208—215.
19. Ставицька Л. Суржик: міф, мова, комунікація / Л. Ставицька, В. Труб // Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти: зб. наук. праць / за заг. ред. Л. Ставицької. — К. : Пульсари, 2007. — С. 31—120.
20. Тиганій К. А. Мова як важливий фактор державотворення / К. А. Тиганій // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. — Вип. 8. — 2006. — С. 159—165.
21. Шевчук Ж. А. Мовна політика в Україні (кін. 50-х – поч. 90-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 Історія України / Ж. А. Шевчук. — Харків, 2001.—20 с.

OLEKSANDR LOMAKA

Kirovograd

THE LANGUAGE SITUATION IN THE MEDIA SYSTEM IN KIROVOHRAD REGION IN THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY

This paper examines the language situation in Kirovograd region that has developed in the media (MSM) in the second half of the twentieth century. The author highlights the reasons for the spread of ethnic (Russian) and the consequences that resulted in the introduction of a data field. Special attention is given in this study and dissemination of Russification in Kirovograd the phenomenon of «doublespeak», causing mixing Ukrainian and Russian, and turned into everyday language population.

Key words: language, bilingualism, Russification, media (MSM), «doublespeak», Kirovograd region.

АЛЕКСАНДР ЛОМАКА

г. Кіровоград

ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ В СИСТЕМЕ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ НА КИРОВОГРАДСКИНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ ХХ ВЕКА

В статье исследуется языковая ситуация в Кировоградской области, которая сложилась в средствах массовой информации (СМИ) во второй половине ХХ века. Автором освещаются причины распространения межнационального (русского) языка и последствия, которые повлекли такое внедрение в данные отрасли. Особое внимание в данном исследовании отводится русификации и распространению на Кировоградщине такого явления как «суржик», повлекшему смешивание украинского и русского языков, и превратившемуся в язык повседневного общения населения области.

Ключевые слова: язык, двуязычие, русификация, средства массовой информации (СМИ), «суржик», Кировоградская область.

Стаття надійшла до редколегії 13.01.2016

УДК 621.791:629.56:656.2

ОЛЕКСАНДР ЛЮТИЙ

м. Запоріжжя

lyuty@dss.com.ua

ВНЕСОК УКРАЇНИ В БУДІВНИЦТВО БРОНЬОВИХ КОРАБЛІВ ПІСЛЯВОЄННОГО ПОКОЛІННЯ

Досліджується участь Інституту електрозварювання імені Є. О. Патона, металургійних і суднобудівних підприємств у створенні крейсерів нового класу починаючи з 1946 року. При переході суднобудування з технологій клепання на зварювання виникли проблеми що до забезпечення задовільної якості конструкцій. Вперше в світі в Інституті електрозварювання було вивчено і розроблено технологію автоматичного зварювання броньових сталей. Високі якості сталі було досягнуто електрошлаковим переплавом, розробленим вперше в світі під керівництвом Б. Є. Патона. У травні 1958 році вперше в світі під електрошлакового переплаву введена в експлуатацію на заводі «Дніпроспецсталь» (Запоріжжя), в 1960 році там же пущений в експлуатацію перший в світі цех спеціальної електрометалургії, зокрема печі для виплавки високоміцних броньових сталей для кораблів. Перші крейсери нового класу почали будувати в Миколаєві.

Ключові слова: історія техніки, суднобудування, металургія, спеціальна електрометалургія, сталь броньова, зварювальні технології, крейсер, авіаносець, Інститут електрозварювання імені Є. О. Патона.

З набуттям Україною незалежності для істориків науки і техніки виникло завдання визначити вітчизняні розробки в провідних галузях техніки. Це досі складна проблема тому, що такі галузі розвивалися з участю і спеціалістів інших республік СРСР, а іноді із застосуванням закордонних розробок. Така проблема є і в дослідженні суднобудування. Особливо це відноситься до будівництва нового класу військових кораблів післявоєнного покоління. У 1941 році в Інституті електрозварювання Української академії наук вперше у світі була створена автоматичне зварювання броньових сталей.

Україна в складі СРСР зайняла в ті часи провідну роль в галузі технологій виробництва броньових сталей і використання новітніх технологій в будівництві кораблів на вітчизняних підприємствах. Робота Інституту електрозварювання імені Є. О. Патона (ІЕЗ) над «броньовою проблемою» мала не відмічені досі наслідки, які відкрили новий напрямок в матеріалознавстві – розробка сплавів і технологій їх виробництва з урахуванням виготовлення відповідальних конструкцій із застосуванням зварювання і родинних технологій. Відзначення діяльності в цьому напрямку ІЕЗ, суміжних НДІ і провідних металургійних підприємств саме України необхідно для іміджу

України, може становити інтерес, як для фахівців, так і для широкого загалу суспільства.

Аналіз публікацій за останні роки показує, що історія вітчизняного суднобудування досліджується на високому науковому рівні, що введені в науковий обіг нові документи, які доводять наші пріоритети [20, 11–13]. Галузь суднобудування є однією з найбільш наукомістких галузей і обсяг досліджень не вичерпаний. Зокрема, проблема стосується комплексного дослідження створення спеціальних технологій металургії броньових сталей і будівництва корпусних конструкцій крейсерів післявоєнного покоління, внесок вітчизняних вчених – зварювальників і металургів.

З другої половини XIX століття, з переходом Російської імперії на сталеве кораблебудування Чорноморський флот поповнювався в основному за рахунок кораблів із заводів Миколаєва, Херсона, Маріуполя, Севастополя [5]. Суднобудування, а також залізничний транспорт з того часу є основними споживачами високоякісного металу, а військово кораблебудування і - броньованої сталі. Для виробництва сталі в південних і південно-східних регіонах України почала створюватися і швидко розвиватися гірничо-рудна і металургійна промисловість. На першому етапі основну роль грали інвестиції зарубіжних

компаній і закордонні фахівці, однак за короткий час технології освоїли і почали розвивати місцеві майстри. У період індустріалізації СРСР нове покоління майстрів, висококваліфікованих робітників вже відіграло основну роль в модернізації і розширенні промислової бази суднобудування [5]. Ще в 1930-х роках до корпусних сталей пред'являли підвищені вимоги. Завданням металургів було забезпечення необхідних фізико-хімічних властивостей в поєднанні з такими службовими характеристиками, як корозійна стійкість, стабільність міцних показників по всьому об'єму виробу і ін. У 1930-ті роки Маріупольському заводу імені Ілліча було доручено випускати товстий лист для суднобудування особливо високої якості. Однак знизити вміст фосфору і сірки до необхідної норми і домогтися рівномірного розподілу домішок не вдавалося. А, між іншим, сталь ця була потрібна для клепаних кораблів.

Для того, щоб оцінити значення вітчизняних розробок у створенні сучасної броньової техніки, необхідно розглянути історію переходу виробництва відповідальних металевих конструкцій з технології клепки на зварювання і металургію спеціальних сталей.

11 липня 1933 року Рада Праці та Оборони (РПО) видала постанову «Про програму військово-морського суднобудування на 1933-1938 рр.» [6]. Було наказано закласти будівництво кораблів на всіх суднобудівних заводах. На виконання програми суднобудування переводилися великі машинобудівні заводи [18]. Однак цю п'ятирічну програму не вдалось виконати навіть до 1941 року. Рекордним для суднобудівної промисловості щодо введення в дію надводних і підводних кораблів став 1936-й рік – було спущено на воду 47 підводних човнів, важкий крейсер «Кіров», лідер есміців «Ленінград». План не вдалось виконати з двох основних причин: недостатня кількість металу і малопродуктивна складна технологія будівництва корпусів, заснована на клепанні [19].

Суднобудування завжди концентрувало значну кількість передових технологій. Доведено, що такі важливі технології, як електрошлаковий переплав і родинні технології для виробництва товстолистових броньових

сталей і автоматичне дугове і електрошлакове зварювання створено в ІЕЗ імені Є. О. Патона вперше в світі.

Напередодні Другої світової війни військово-промислові комплекси Німеччини, США, СРСР і ряду інших країн зусиллі увагу до зварювання броні. Однак успіхи були скромними – товсті броньовані плити вдавалося зварити тільки складним трудомістким способом – вручну багат шаровими швами. Вперед вирвалася Німеччина. Версальською угодою 1919 р їй було заборонено будівництво військових кораблів водотоннажністю вище 10000 тонн. Завдяки тому, що Німеччина застосувала зварювання замість клепки, їй вдалося на 10% зменшити вагу корпусів і значно збільшити калібр головних гармат. (Ці зварні кораблі увійшли в історію під назвою «кишенькових лінкорів»). Завдяки зварюванню Німеччина протягом 1930-х років побудувала потужніший військово-морський флот [5].

У кінці 1939 р в ІЕЗ під керівництвом Є. О. Патона було створено вітчизняний спосіб автоматичного дугового зварювання під флюсом звичайних конструкційних сталей. Автомат виконував зварювання в 10 разів швидше, ніж всі відомі технології. В ІЕЗ приступили до дослідження металургійних процесів та розробці технології зварювання броньових сталей. Вирішити проблему до середини 1941 роки не вдалося - на швах з'являлися тріщини [15].

А тим часом, щоб дізнатися секрети зварювання броні за особистою вказівкою Й. Сталіна СРСР придбав у Німеччині «кишеньковий лінкор» – важкий крейсер «Лютцов». Однак виявилось, що бортова броня не була включена в конструкцію корпусу, була частково проклепана і приварена штучними електродами вручну, що з успіхом робили і на радянських заводах [20].

Напад Німеччини, евакуація ІЕЗ на Урал в Нижній Тагіл, організаційні заходи на території «Уралвагонзаводу» перервали роботи ІЕЗ щодо вдосконалення технології на три місяці. У жовтні 1941 р., в цехах «Вагонки» розмістили і Харківський паровозобудівний завод імені Комінтерну (№ 183), в конструкторському бюро якого був створений кращий середній танк Т-34. «Вузьким» місцем тут і на інших

заводах країни виявилися ділянки зварювання бронекорпусів. Цехи були завалені броньовими плитами. Цілодобово працювали сотні кваліфікованих зварників – ручників. Є. О. Патон зосередив зусилля на вирішенні проблеми зварювання під флюсом броньових сталей. Співробітник інституту В. І. Дятлов і інженер харківського заводу Б. О. Іванов вперше в світі розробили спосіб автоматичного зварювання броньових сталей (Способ дуговой автоматической сварки под слоем флюса. Авт. свидетельство СССР № 64057, заявлено 29.05.42). Продуктивність зварювання збільшилася в 10 разів, корисний з'їм продукції з одиниці виробничої площі збільшився в 14 разів. Заводи економили до 42% електроенергії. Наприкінці 1944 р броньові конструкції зварювали під флюсом на 52 заводах країни, і до середині 1945 р. було виготовлено 102 тисячі танків – більш ніж в нудь-якої іншої країні [16].

У той же час відбувалася перебудова діючих суднобудівних заводів на виконання не суднобудівних оборонних замовлень, і в першу чергу виготовлення боєприпасів. З суднобудівних заводів систематично вивозилося бездіяльне обладнання та металоконструкція [10]. Виробничі потужності в суднобудівній галузі різко скоротилися. В 1945 р. збережені лінкори, крейсери й есмінці істотно поступалися своїм американським аналогам і були надзвичайно зношені. Фактично радянський флот був у небоєспроможному стані. Збиток, заподіяний війною суднобудівної промисловості, виявився настільки великий, що, наприклад, з встановленого на 1946 р плану військового суднобудування довелося виключити і відкласти на 1947–1949 рр. здачу закладених в 1944–1945 рр. 2 легких крейсерів, 6 міноносців і 10 великих підводних човнів. За планом на 1946 р належало побудувати: 2 легких крейсера, 13 есмінців, 5 сторожових кораблів, 15 підводних човнів [3, 10, 19].

У 1945 році Є. О. Патон організував наукові дослідження проблем зварювання, в тому числі, і в галузі металургії зварювальних процесів. Одним із завдань було визначити вимоги до металу для зварних виробів. Було відомо, що в США побудовані в роки війни суцільно зварні океанські вантажні судна і танкери мали тріщини, а деякі з них взагалі розкололися.

Завдяки цілеспрямованим фундаментальним науковим дослідженням, розробленим Є. О. Патonom, під його керівництвом вдалося встановити і обґрунтувати вимоги до зварювальних матеріалів. Основні дослідження і виробничі випробування сталей проводилися на Жданівському заводі ім. Ілліча (тепер Металургійний комбінат, м. Маріуполь). В результаті досліджень вперше в світі була розроблена сталь з вмістом марганцю до 1,8% і кремнію близько 0,40% з межею плинності 320 МПа і тимчасовим опором 500 МПа (марка 09 Г2) [2]. Уряд прийняв пропозиції Є. О. Патона. У 1953 р з такої сталі із застосуванням автоматичного зварювання під флюсом був побудований найбільший в Європі автодорожній міст через Дніпро в Києві. Міст імені Є. О. Патона - вершина подвійний творчої діяльності вченого експлуатується досі, причому з навантаженням, більш ніж в десять разів перевищує розрахункове навантаження.

Таким чином, огляд опублікованих джерел і архівні матеріали переконливо свідчать про те, що пріоритет у створенні зварювання бронетанкових корпусів, броньових сталей і технологій їх виробництва належить Україні. Але діяльність вітчизняних науковців і виробників у виготовленні корабельних бронеконструкції вимагає додаткового дослідження і висвітлення. Зокрема, це необхідно ще й тому, що в деяких закордонних виданнях замовчують навіть про відомі факти. Так, О. Б. Широкоград пише: «У проекті 68-біс, вперше в радянському кораблебудуванні було освоєно зварювання товстих і великогабаритних бронелістів і реалізована нова технологія секційного складання суцільнозварного корпусу ... методом автоматичного дугового зварювання. При цьому, броньовані плити були повністю включені в силову схему корпусу і в систему несучих корабельних конструкцій. Це стало можливим завдяки створенню нової низьколегованої зварюваної сталі (межа плинності 40 кгс/мм). Електрозварювання корабельного корпусу, включаючи товсті, великогабаритні бронеплити – складний технологічний процес, здійснений, в значній мірі, завдяки радянського досвіду застосування зварювання в танкобудуванні і вивчення процесів в 1945–1948 рр. Новий технологічний

процес секційного складання суцільнозварного корпусу, в порівнянні з клепанням, дозволив скоротити терміни спорудження кожного корабля в середньому майже вдвічі (до двох з половиною років)» [22, 85]. Тобто, з цієї інформації виключено саме внесок ІЕЗ у вирішення проблеми зварювання бронетехніки.

Метою цих досліджень є встановлення вкладу вітчизняних фахівців, в першу чергу Інституту електрозварювання імені Є. О. Патона, в рішення наукоємних технологій металургії і зварювання спеціальних сталей при будівництві броньованого надводного флоту післявоєнного покоління. Для цього необхідно дослідити рішення металургійних проблем, що виникли при переході броненосного флоту на нові технології, показати внесок вітчизняних вчених в розробку броньових сталей і створення високопродуктивних технологій будівництва крейсерів на заводах Миколаєва.

У 1946 р. вийшов наказ Наркома суднобудування, відповідно до якого низька підприємств, КБ, НДІ суднобудівної галузі отримують відповідальне завдання – будівництво крейсерів і есмінців нового покоління. Наказ містив багатопланову програму, виконання якої значно підвищувало технічний рівень складально-зварювального виробництва й ставило його в ряд основних виробництв у суднобудуванні. Низка підприємств КБ, НДІ і суднобудівної галузі отримують відповідальне завдання – будівництво крейсерів і есмінців нового покоління. Клепані судна вже не закладали, почався пошук високоефективних технологій [3]. При переозброєння Військово-Морського флоту СРСР виникли проблеми, викликані застосуванням металу великої товщини, більш складних конструктивних форм секцій і елементів суднового набору. В ІЕЗ і ряді спеціалізованих НДІ і КБ почалися роботи по поліпшенню корпусних і броньових сталей, створення технології автоматичного зварювання під флюсом, складально-зварювального устаткування. Найважливішим було завдання щодо організації масового промислового виробництва особливо високоякісного, широкоформатного, суднобудівного товстого листа. Ці листи повинні були мати принципово нові експлуатаційні показники, зокрема,

стабільність механічних і спеціальних властивостей, особливо по товщині, гарна зварюваність [9].

Ці якості забезпечував електрошлаковий переплав (ЕШП), розроблений вперше в світі в ІЕЗ під керівництвом Б. Є. Патона. Цей новий вид металургії був обраний як найбільш ефективний, економічний технологічно гнучкий і найбільш освоєний нашою промисловістю металургійний спосіб одержання високоякісних сталей і сплавів. ефективний спосіб, який міг вирішити зазначені завдання [9]. Основними виконавцями в цій роботі були ІЕЗ, ЦНДІ «Прометей», УкрНДІспецсталь та ін. Для оперативного вирішення наукових і практичних завдань і оперативного впровадження розробок з ЕШП нових судокорпусних сталей в ІЕЗ був створений спеціалізований відділ № 212 «ЕШП в суднобудуванні», який трансформувався у відділ № 96 «Технологія суднобудівних матеріалів». Роботи велися дуже швидкими темпами.

У травні 1958 вперше в світі піч ЕШП введена в експлуатацію на заводі «Дніпро-спецсталь» (Запоріжжя), в 1960 р там же пущений перший в світі цех спеціальної електрометалургії, зокрема дві спеціалізовані печі типу У-436 для виплавки листових злитків масою 9-13 тонн з високоміцних сталей. Отримані таким методом товсті листи мали високі пластичні і в'язкі властивості міцності (σ_T^3 1000 МПа). ЕШП забезпечував, насамперед, високу структурну гомогенність листів, хорошу зварюваність. Ці властивості забезпечували високі експлуатаційні характеристики суден і кораблів в умовах великих гідростатичних тисків, динамічних навантажень, малоциклового навантаження. Поряд з цим багато уваги приділялося розробці нових технологій зварювання під флюсом, в захисних газах та ін. [8].

Були створені і введені в експлуатацію спеціалізовані комплекси з виробництва листових злитків ЕШП і широкоформатного товстого судокорпусного листа ЕШП так само на заводі «Червоний Жовтень» (1975 р.) і металургійному комбінаті «Азовсталь» (1980 р.). В результаті вже на початку 1980-х років виробництво листових злитків ЕШП перевищило 100 тис. тонн в рік. Крім того методом ЕШП вироблялося необхідну кількість поковок,

штамповок, профільного прокату і відливок. Таким чином, були повністю задоволені потреби суднобудівної промисловості в металі ЕШП для створення новітніх зразків техніки з найвищими тактико - технічними характеристиками [9].

Уряд вимагав прискорити випуск крейсерів, і ЦКБ-17 минаючи стадію ескізного проектування, швидко видало технічний проект 68біс. Дізнавшись, що головний крейсер проекту 68біс планують закласти в Ленінграді (тепер С.-Петербург, РФ), Й. Сталін сказав, що хотів би в першу чергу мати крейсери на Чорному морі, «де треба мати великий флот, раз в десять більше, ніж зараз, і зуміти міцно замкнути Дарданелли. У другу чергу будувати важкі крейсери на Балтиці» [21]. І українським кораблебудівникам – конструкторам, інженерам, вченим довелося випробувати всі труднощі створення новітньої техніки.

Перший корабель цієї серії – «Держинський» був закладений 21 грудня 1948 року на заводі № 444 у Миколаєві. Однак незабаром в зварних з'єднаннях з'явилися тріщини. Виявилося, що склад і технологія виготовлення стали не відповідають складам, які розробили зварувальники. Нову сталь виплавили і прокатали в Маріуполі, і «Держинський» був закладений вдруге. Патонівська сталь виявилася високої якості, і більше ні в процесі будівництва, ні при експлуатації кораблів дефектів стали не відзначалося, а в звареному з нового прокату корпусі не з'явилося жодного дефекту.

У 1949 р. була розроблена вперше в світі під керівництвом Б. Є. Патона технологія автоматичного зварювання під флюсом вертикальних швів на монтажі (Г. З. Волошкевіч). В умовах суднобудування був успішно випробуваний магнітошагаючий апарат ТС-20 (конструкції В. Є. Патона). Майже одночасно в ІЕЗ вперше в світі був створений і почав інтенсивно розроблятися новий вид зварювання – електрошлакова зварка (Б. Є. Патон, Г. З. Волошкевіч), завдяки чому була вирішена проблема виготовлення штевнів, якорів, гвинтів та інших масивних конструкцій.

При будівництві крейсерів 68 біс у Миколаєві основні операції складання і зварювання судового набору в площинні та об'ємні секції почали виконувати в приміщенні цехів

у спеціальних пристроях і зручному технологічному положенні [2, 20]. Було застосовано технологію посеційного збирання корпусу і надбудов із зварних блоків вагою 100–150 т, і це також було нововведенням для вітчизняного суднобудування. Броньові плити включено в основні несучі конструкції, тобто корпус бойових кораблів був суцільнозварним.

Застосування автоматичного зварювання скоротило час будівництва. Так, перший крейсер нової серії було введено в строй за 2,5 роки. Усього у 1948-1958 рр. на 4-х заводах СРСР було побудовано 23 суцільнозварувальні крейсери цього проекту, які визнані найкращими на той час кораблями. 15 червня 1953 р крейсер проекту 68 біс «Свердлов» справив фурор на Спйтхедському параді в Портсмуті (Велика Британія) – за тактико-технічними даними кораблів цього класу йому не було рівних у світі.

15 жовтня 1949 року Рада міністрів СРСР видала постанову «Про поліпшення проектування кораблів і про заходи допомоги конструкторським бюро і науково - дослідних інститутів, які працюють на замовлення військового кораблебудування». Розгорталось будівництво більш потужніших важких крейсерів. 30 липня 1958 р. увійшов до складу Чорноморського флоту побудований в Миколаєві перший надводний корабель проект 56 М, оснащений літаками-снарядами (крилатими ракетами).

Протягом 1950-х – 1960-х років колектив ІЕЗ під керівництвом Б. Є. Патона продовжував удосконалювати способи спеціальної електрометалургії і створювати нові технології зварювання [1].

У січні 1965 року на Чорноморському суднобудівному заводі Миколаєва був спущений на воду та переданий флоту 25 грудня 1967 року головний ракетний протичовневий крейсер «Москва». На кораблі було 14 гелікоптерів з пошуковим обладнанням і засобами знищення підводних човнів. Через 10 років на заводі було збудовано крейсер нового проекту 1143.5 з авіаційною зброєю («Тбілісі»). Ще через 2 роки другий корабель «Мінськ», потім «Новоросійськ».

25 листопада 1988 року на Чорноморському суднобудівному заводі закладений

важкий атомний авіаносний крейсер «Ульяновск» (проекту 1143,7, шифр «Кречет»), який мав стати першим повноцінним «радянським атомним авіаносцем». Завод успішно конкурував в створенні величезних військових суден з найпотужнішою корпорацією США «Northrop Grumman Newport News» і не мав собі рівних у Радянському Союзі [17]. На початок 1990-х років суднобудівельна промисловість України була однією з самих розвинутих у світі, найбільш міцною в СРСР, з самостійними відповідними КБ і НДІ. Установи АН УРСР виконували фундаментальні дослідження проблем, що виникали на шляху розвитку галузі. Станом на кінець 1991 року технічна готовність корпусу «Ульяновську» сягала 70%. На кораблі почали монтувати механізми. Але 1 листопада 1991 року його виключили зі списків кораблів ВМФ СРСР. А Україні корабель такого класу потрібен не був. 4 лютого 1992 р. уряд України видав розпорядження про утилізацію корабля, і наступного дня був підписаний наказ по заводу про зупинення будівництва замовлення № 107. До 29 жовтня Чорноморським заводом було розібрано на металобрухт – 29000 тон корпусної сталі, з них 25000 тон були вже зібрані на стапелі [4].

Встановлення вкладу фахівців Інституту електрозварювання імені Є. О. Патона Національної академії наук України, вітчизняних конструкторських бюро і підприємств в рішення наукоємних технологій металургії і зварювання спеціальних сталей для будівництва броньованого флоту нового покоління й досі є складною, бо робота цих закладів проводилась разом із подібними установами СРСР.

Суднобудування завжди концентрувало значну кількість передових технологій. В 1950-х роках під керівництвом Є. О. Патона відкрито новий напрямок – розробка сплавів з урахуванням вимог зварювання і родинних технологій, був створений новий вид металургії – електрошлаковий переплав, а також автоматичне дугове і електрошлакове зварювання броньових сталей.

Виробництво електрошлакової сталі вперше в світі було розпочато у травні 1958 р. на заводі «Дніпроспецсталь» (Запоріжжя), в 1960 р. там же пущений перший в світі цех

спеціальної електрометалургії. У наступні роки виробництво особливо високоякісного, широкоформатного, суднобудівного броньового листа було також налагоджено в Маріуполі, Волгограді, Ленінграді (С.-Петербург) та ін.

При будівництві головного крейсера нового покоління (проекту 68 біс) у Миколаєві за заводі 444, українським кораблебудівникам – конструкторам, інженерам, вченим довелося випробувати всі труднощі створення новітньої техніки. Завдяки зварюванню докорінно змінився принцип будівництва суден – було застосовано технологію посекаційного збирання із зварних блоків вагою 100–150 т, броньові плити включено в основні несучі конструкції.

Застосування автоматичного зварювання скоротило час будівництва крейсерів. Усього в 1948–1958 рр. на 4-х заводах СРСР було побудовано 23 суцільнозварювальні крейсери цього проекту, які визнані найкращими на той час кораблями.

Відзначення діяльності Інституту електрозварювання імені Є. О. Патона, суміжних НДІ і провідних металургійних підприємств, і комплексу найпотужніших у світі суднобудівних підприємств, у тому числі й роботи над «броньовою проблемою», необхідно для сучасного іміджу України, може становити інтерес, як для фахівців, так і для широкого загалу суспільства.

Список використаних джерел

1. Архив ІЕЗ імені Є. О. Патона, ф. 1, д. 25, арк. 11.
2. Аснис А. Е. Сталь повышенной прочности для сварных конструкций / А. Е. Аснис, Н. Г. Гавриленко, А. В. Прохоров, С. В. Юнгер // Внедрение новых способов сварки в промышленность. — К.: Гостехиздат УССР, 1959. — С. 183—193.
3. Бабаков А. Л. Вооруженные Силы СССР после войны (1945–1986 гг.): История строительства / А. Л. Бабаков. — М., 1987. — 312 с.
4. Бабич В. В. Город Святого Николая и его авианосцы / В. В. Бабич. — Николаев: Атолл, 2013. — 805 с.
5. Бугаенко Б. А. История судостроения : Учеб. пособие : в 3 ч. / Б. А. Бугаенко, А. Ф. Галь. — Николаев: НУК, 2007. — Ч. 2 Становление парового и металлического судостроения. — 296 с.
6. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ) ф. 8418, оп. 25, д. 14, л. 2—3.
7. Готальский Ю. Н. К проблеме сварки высокопрочных сталей / Ю. Н. Готальский // Автомат. сварка. — 1984. — № 6. — С. 36—40.
8. Ельцов К. С. Развитие и совершенствование электрошлаковой технологии на электрометаллургическом заводе «Днепроспецсталь» С. 14—24 // Электрошлаковая технология / К. С. Ельцов ; под

- ред. Б. Е. Патона. - К. : Наукова думка, 1983. — 256 с.
9. Электрошлаковый металл / под редакцией Б. Е. Патона, Б. И. Медовара. — К. : Науковая думка. — 1981. — 680 с.
10. Зубов Б. Н. Судостроение в годы Великой Отечественной войны / Б. Н. Зубов, А. А. Нарусбаев // Экономика судостроительной промышленности. — 1985. — № 1. — С. 21—33.
11. Корниенко А. Н. История сварки / А. Н. Корниенко. — К. : Феникс, 2004. — 212 с.
12. Корнієнко О. М. Особливості розвитку наукових засад і впровадження зварювання в УРСР з 1945 до середини 1950-х років / О. М. Корнієнко, О. П. Літвінов // Нариси з історії природознавства і техніки. — 2005. — Вип. 45. — С. 123—131.
13. Литвиненко Д. А. Восстановление и развитие военного кораблестроения СССР в 1945—1950-х гг. : дисс. ... канд. ист. н. / Д. А. Литвиненко. — М., 1996.
14. Патон Б. Е. Шов длиной в 4000000 метров / Т-34: Путь к победе. Воспоминания танкостроителей и танкистов / Б. Е. Патон. — К. : Изд-во политической литературы Украины, 1989. — 255 с.
15. Патон Б. Е. Электрошлаковая технология / Б. Е. Патон, Б. И. Медовар, Г. А. Бойко. — К. : Знание УССР, 1976. — 63 с.
16. Патон Е. О. Воспоминания / Лит. запись Ю. Буряковского / Е. О. Патон. — К. : Гослитиздат Украины, 1955. — 324 с.
17. Проект 1143.7 – тяжелый авианесущий крейсер «Ульяновск» // Военное обозрение. — 2011. 05. 24.
18. Росийский государственный архив экономики (РГАЭ) ф. 8899, оп. 1, д. 1150, л. 1.
19. РГАЭ ф. 4372, оп. 93, д. 1741, л. 108.
20. Рижева Н. О. Історія суднобудування на теренах України (від давніх до новітніх часів). — К. : ПП М. І. Сергійчик, 2008 — 476 с.
21. Шевяков А. А. Советско-германские экономические связи в предвоенные годы / А. А. Шевяков // Социологические исследования. 1995. — № 5. — С. 13—25.
22. Шитиков Е. А. Сталин и военное кораблестроение / Е. А. Шитиков // Морской сборник. — 1993. — № 12. — С. 59—62.
23. Широкопад А. Б. Флот, который уничтожил Хрущев / А. Б. Широкопад. - М. : ООО «Издательство АСТ», 2004. — 440 с.

OLEKSANDR LYUTY
Zaporizhzhia

UKRAINE'S CONTRIBUTION TO THE CONSTRUCTION OF THE POST-WAR GENERATION OF ARMORED VEHICLES

We investigate the participation of the Paton Electric welding Institute, steel and shipbuilding companies in the creation of a new class of cruisers since 1946. In the transition of the shipbuilding with riveting technology to welding had problems with providing a satisfactory quality designs. For the first time in the world in the Paton Electric Welding Institute was researched and developed the technology of automatic welding armor steels. High quality steel was achieved electroslag remelting, developed first in the world under the leadership of B.E Paton. In May 1958 the world's first electroslag remelting furnace was put into operation at the plant «DSS» (Zaporozhye), in 1960 there was put into operation the world's first plant of special electrometallurgy, in particular a furnace for smelting high-armor steel for the ships. The first of a new class cruiser began to build in Nikolaev.

Key words: history of technology, shipbuilding, metallurgy, special electrometallurgy, steel armor, welding technology, cruiser, aircraft carrier, of Paton Electric Welding Institute.

АЛЕКСАНДР ЛЮТЫЙ
г. Запорожье

ВКЛАД УКРАИНЫ В СТРОИТЕЛЬСТВО БРОНЕВЫХ КОРАБЛЕЙ ПОСЛЕВОЕННОГО ПОКОЛЕНИЯ

Исследуется участие Института электросварки имени Е. О. Патона, металлургических и судостроительных предприятий в создании крейсеров нового класса начиная с 1946 года. При переходе судостроения с технологии клепки на сварку возникли проблемы с обеспечением удовлетворительного качества конструкций. Впервые в мире в Институте электросварки была изучена и разработана технология автоматической сварки броневых сталей. Высокие качества стали были достигнуты электрошлаковым переплавом, разработанным под руководством Б. Е. Патона. В мае 1958 года впервые в мире печь электрошлакового переплава введена в эксплуатацию на заводе «Днепропеталь» (Запорожье), в 1960 году там же пущен в эксплуатацию первый в мире цех специальной электрометаллургии, в частности печи для выплавки высокопрочных броневых сталей для кораблей. Первые крейсера нового класса начали строить в Николаеве.

Ключевые слова: история техники, судостроение, металлургия, специальная электрометаллургия, сталь броневая, сварочные технологии, крейсер, авианосец, Институт электросварки имени Е. О. Патона.

Стаття надійшла до редколегії 29.04.2016

УДК 94(477.87)"1944"

ВАСИЛЬ МІЩАНИН

м. Ужгород

mistschanyn@mail.ru

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ НА ЗАКАРПАТТІ ВОСЕНИ 1944 р.

У статті йдеться про бойові дії військ Червоної армії восени 1944 р. з визволення Закарпаття (Закарпатської України) від німецько-угорських загарбників. Територія краю була звільнена в ході Східно-Карпатської операції, яка тривала з 8 вересня до 28 жовтня 1944 р. і складалася, виходячи із бойових завдань, із двох окремих операцій: Карпатсько-Дуклянської та Карпатсько-Ужгородської. Вказується на зміну геополітичних інтересів СРСР стосовно Закарпатської України вже восени 1944 р., дії місцевих комуністів спрямовані на возз'єднання краю з УРСР, діяльність народних комітетів у цьому руслі, усунення від управління чехословацької урядової делегації Ф. Немеца, а також окремі кроки з радянзації Закарпаття.

Ключові слова: Закарпатська Україна, Східно-Карпатська операція, СРСР, радянцізація.

Возз'єднання Закарпаття з Україною юридично оформлено 29 червня 1945 р. у Москві договором між Радянським Союзом і Чехословаччиною. Тоді переважна частина українських етнічних територій опинилася в одній державі. Термін «возз'єднання» зазначений у згаданому договорі, а в строкатій науковій та популярній літературі використовуються також терміни «включення», «приєднання», «прилучення» тощо.

Радянські історики досліджуючи події 1944–1945 рр. в Закарпатській Україні вживали виключно термін «возз'єднання». З цього приводу вони видавали окремі статті [1], брошури [2] та колективні монографії [3], приурочували конференції [4]. Це й зрозуміло, на той час термін виконував ідеологічну роль і трактувалось, що возз'єднання українських земель стало можливим тільки в радянській Україні.

Слід розрізняти поняття «возз'єднання» як волевиявлення населення жити в Українській державі та «возз'єднання» як інструмент радянзації. Як відзначив доктор історичних наук В. Худанич, під час Другої світової війни на Закарпатті паралельно діяли два рухи: національно-визвольний та комуністичний, що прагнули возз'єднання краю з Україною [5, 17–18]. Одні боролися за незалежну Українську державу, а інші бажали радянської України. Представники національного руху теж як делегати Першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України схвалили

історичні рішення. Серед них було чимало прибічників Карпатської України, що проголосила незалежність 15 березня 1939 р.

Можемо погодитися з твердженням М. Макари, «що тодішнє – народне прагнення співпало з імперськими зовнішньо-політичними устремліннями московських правителів. Цим великодержавницьким устремлінням в наступні роки, на жаль, були підпорядковані святі і щиросердечні прагнення та життєві інтереси комуністів, всього населення Закарпаття» [6, 586].

Саме ж возз'єднання пройшло за радянським сценарієм після очищення Червоною армією Закарпаття від угорських і німецьких військ восени 1944 р. Це сталося в ході Східно-Карпатської стратегічної наступальної операції силами 4-го Українського фронту – 18-ї армії та 17-го гвардійського корпусу. Командував фронтом генерал-полковник Іван Петров (з 26 жовтня 1944 р. – генерал армії). Довелося подолати гірські перевали, «лінію Арпада» – глибоко ешелоновану (до 60 км), добре обладнану систему оборони. «Лінія Арпада» складалась із окремих вузлів оборони на можливих напрямках наступу радянських військ – Ясінянському, Ужоцькому, Мукачівському, Хустському.

Початок наступу через карпатські перевали прискорила сприятлива ситуація на фронтах. У ході Львівсько-Сандомирської операції (19 липня – 29 серпня 1944 р.) війська 1-го Українського фронту значно посунулися

вздовж північних схилів Карпат. На 5 вересня 1945 р. війська 2-го Українського фронту вийшли на румунсько-югославський кордон, війська 3 Українського фронту у взаємодії з Чорноморським флотом підійшли до румунсько-болгарського кордону. Німецько-угорське угруповання на Закарпатті опинилося під загрозою оточення.

Бойові дії в Східних Карпатах складались з двох операцій: Карпатсько-Дуклянської та Карпатсько-Ужгородської, що проведені з 8 вересня до 28 жовтня 1944 р. У Карпатсько-Дуклянській операції взяли участь війська 1-го Українського фронту, а в Карпатсько-Ужгородській – 4-го Українського фронту. У Східно-Карпатській операції виділяють три етапи: 8–14 вересня – прорив першої лінії оборони німецько-угорських військ у передгір'ях; 15–30 вересня – вихід до Головного Карпатського хребту; 1–28 жовтня – перехід хребта, південних схилів і вихід до долин річок Віслока і Ондава [7, 20].

Карпатсько-Ужгородська операція проводилась 4-м Українським фронтом в унісон наступу 2-го Українського фронту на Дебрецен. Сучасні історики вважають Дебреценський напрямок головним, бо очікуваних результатів Карпатсько-Дуклянська операція не дала. Тому вони пропонують повернутися до назви, яка вживалась у радянській воєнно-історичній літературі 1950–1960-х рр. – Дебреценсько-Ужгородська наступальна операція [8, 37–42].

У межах сучасної Закарпатської області в основному воювала 1-а угорська армія (командувач – генерал-полковник Б. Міклош). Три її піхотні дивізії були висунуті практично на лінію колишнього державного кордону. 16 жовтня 1944 р. генерал-полковник Бела Міклош, разом зі своїм начальником штабу, близько 10 тис. солдат і офіцерів перейшли на радянську сторону. Але генерал-полковник Г. Гайнріці змінив командний склад і відновив боєздатність 1-ї угорської армії.

«Цими та дотичними обставинами пояснюється двотижнєве затишшя на закарпатській ділянці Східного фронту Другої світової війни. Справа в тому, що невдовзі після капітуляції сусідньої Румунії (12 вересня 1944 року) регент Угорщини Міклош Горті 28 вересня 1944 року таємно відправив делегацію на

чолі з начальником жандармерії генерал-лейтенантом Габором Фараго у Москву на переговори про капітуляцію. Вони продовжувалися до 11 жовтня. В угорські та радянські війська надійшла відповідна вказівка. Сам же регент М. Горті 15 жовтня по радіо оголосив про перемир'я. Проте 16 жовтня у Будапешті відбувся державний переворот під проводом ультрарадикала Ференца Салаші, котрий не сприйняв мирного сценарію. Міклоша Горті усунули з посади...» [9, 248], – так відобразив тогочасні події Р. Офіцинський.

Після цього 4-й Український фронт перейшов у наступ на деморалізованого противника. Прорив 2-го Українського фронту в напрямку Дебрецена загрожував німецько-угорській групі оточенням. Гітлерівське командування розпочало з 15 жовтня відведення військ із Закарпаття. Це прискорило наступ 4-го Українського фронту. 16 жовтня 1944 р. взято Рахів, 24 – Хуст і Сваляву, 26 – Мукачево, 27 – Ужгород. 28 жовтня 1944 р. завершено Східно-Карпатську операцію.

У радянській політиці історичної пам'яті існували в різний час різні дати відзначення остаточного дня «визволення території України від німецько-фашистських загарбників»: 8 жовтня, 14 жовтня, 26, 27, 28 жовтня 1944 р. Зокрема, 8 жовтня Червона армія зайняла останній населений пункт УРСР у довоєнних кордонах – с. Лавочне Сколівського району тоді Дрогобицької області. Через тиждень, 14 жовтня, радянська Україна вперше відзначила вигнання загарбників на урочистому зібранні партійно-радянської номенклатури у Києві. Після зайняття Ужгорода 27 жовтня 1944 р. Й. Сталін оголосив, що війська 4-го Українського фронту оволоділи головним містом Закарпатської України. 26 жовтня радянські війська увійшли у м. Мукачево, а 28 жовтня захопили станцію Чоп. В обидвох випадках теж відзначили «доленосний день визволення».

Однак бойові дії у межах Закарпаття тривали ще протягом місяця й остаточно Чоп було взято тільки 23 листопада 1944 р. Деякі населені пункти здобуто пізніше: 25 листопада – Соломоново; 26 листопада – Струмківка, Цеглівка, 28 листопада – Прикордонне, Тарнівці. Професор Р. Офіцинський з цього приводу висловився наступним чином: «Не про «День

визволення» Закарпаття мова, а про точку тоталітарного відліку крайової історії. Тоталітаризм приніс усій Україні декілька демографічних катастроф і нав'язав цивілізаційне відставання, котре досі дається взнаки. Святкувати щось із тоталітаризмом пов'язане є некоректним щодо пам'яті мільйонів його безневинних жертв» [10, 5–13]. До речі, першу річницю визволення краю керівництво Народної Ради Закарпатської України святкувало 27 жовтня, тобто у день здобуття Ужгорода [11, арк. 1–4].

За директивними вказівками Кремля 4-й Український фронт одночасно сприяв радянізації регіону для подальшого приєднання до СРСР. Міфологема «визволення» цілеспрямовано нав'язувалася в контексті глобального міфу про «Велику Вітчизняну війну». Це мало за мету легітимізацію радянського режиму у суспільстві та творення штучної спільноти «радянський народ». Не випадково після вступу Червоної армії на Закарпаття, змінилася політична термінологія: якщо в середині жовтня 1944 р. у зведеннях Радянського Інформбюро та інших документах про Закарпаття говорилося як про «територію Чехословаччини», то наприкінці того ж місця вже йшлося про «Закарпатську Україну на території Чехословаччини» [12, 576].

Спочатку провідні закарпатські комуністи в еміграції та вдома – І. Туряниця, І. Ваш, І. Петрущак, С. Борканюк та ін. – висловлювалися за приналежність Закарпаття до Чехословаччини. Зокрема, І. Туряниця, голова Народної Ради Закарпатської України, а перед тим офіцер політвідділу чехословацької бригади в СРСР, не раз говорив про це на мітингах і писав у газетах [13, 42]. Але з нагоди 27-ої річниці «Жовтневої революції в СРСР» на Закарпатті з ініціативи комуністів на зборах і мітингах уже лунали заклики до здійснення «споконвічних мрій карпато-українців про возз'єднання з Україною». Досить швидко пройшла підміна понять. Рішення Всеукраїнського з'їзду в Хусті 21 січня 1919 р. про возз'єднання з Українською Народною Республікою комуністи стали тлумачити як прагнення до возз'єднання з радянською Україною. Прикметно, що відповідна пропагандистська кампанія проводилася у національно-патріотичному дусі.

На чисельних зібраннях, організованих комуністами у населених пунктах Закарпаття, висловлювалася думка про необхідність покінчити з іноземним пануванням і приєднатися до «великої України». На середину листопада 1944 р. ця вимога відобразилася в постановах, резолюціях, петиціях, листах, проханнях різних форумів громадян на ім'я керівників УРСР і СРСР [14; 15], у газетних публікаціях, усних виступах тощо. Рупором цієї кампанії стала газета «Закарпатська правда», яка видавалася місцевими комуністами у співробітництві із політвідділом 4-го Українського фронту, а згодом стала офіційним друкованим органом Комуністичної партії Закарпатської України. Допомогали їй нашвидкуруч створені газети «Закарпатська Україна» і «Молодь Закарпаття». На їхніх шпальтах публікували вимоги мешканців краю возз'єднатися з «Радянською Україною». «Ми хочемо, щоб наш селянин був господарем своєї землі, щоб наші фабрики і заводи, які завжди були в чужих руках, працювали на користь нашого народу, щоб наша молодь і здібна інтелігенція з користю працювали на ниві розвитку нашої національної культури і освіти нашого підростаючого покоління... Всього цього ми можемо досягнути тільки при одній умові: коли Закарпатська Україна увійде до вільної і щасливої сім'ї народів Радянського Союзу» [16], – йшлося у резолюції зборів громадян Мукачеве 12 листопада 1944 р.

На Закарпатті, що перебувало під контролем радянських військ, створювалися органи місцевого самоврядування. Вони спочатку мали різні назви – народні ради (Рахів, Іршава), міські управи (Ужгород, Мукачево), а згодом утвердилася єдина назва – народні комітети. Деякі з них виникли ще під час угорської окупації в зонах дії партизанських загонів і з'єднань, інші – з приходом радянських військ.

Як впливає з інформації 4-го Українського фронту від 10 липня 1945 р. про події на Закарпатті, виникнення цих місцевих органів самоврядування тільки в деякій мірі було результатом народної ініціативи. Перші народні комітети не стільки обирались, скільки призначались командирами військових частин, які оволоділи тим чи іншим населеним пунктом.

Зазвичай після короткої бесіди командири дивізій, полків, батальйонів призначали 5–7 осіб у тимчасовий народний комітет. Одночасно селяни підказували кандидатури, мали право відхилити небажану кандидатуру, хоча таких випадків було небагато [12, 578]. У перші народні комітети увійшли вчителі, священники, інші впливові особи, зокрема підпільники і партизани. Разом з новоствореними органи влади у містах і селах з дозволу військового командування діяв старий чиновницький апарат для вирішення поточних проблем життя краю. У деяких селах уповноважені чехословацького уряду спробували ввести до народних комітетів своїх прихильників. Але це не мало успіху. Комітети або їх члени, що виступали проти руху за возз'єднання і проти виходу із складу Чехословаччини, були ізольовані органами безпеки, укомплектовані радянськими інструкторами [17, 13].

На першому етапі (жовтень 1944 р.) у Рахівському, Тячівському, Хустському, Волівському, Севлюському округах народні комітети опиралися на підтримку населення і Червоної армії, взаємодіяли з військовою комендатурою і цивільними органами чехословацького уряду. Але вже на початку листопада 1944 р. в них узяли верх прорадянські елементи. Наприкінці листопада 1944 р. практично всі народні комітети в краї знаходились під неформальним контролем радянської військової адміністрації. Очолювали їх зазвичай комуністи і некомуністи, що мало «імітувати «загальнонародно-демократичний характер нових органів влади» [18].

До перших народних комітетів входили прихильники різних політичних партій, які діяли на Закарпатті в 1920–1930-х рр. : соціал-демократи, християнські демократи, автономісти та ін. Проте їхня діяльність невдовзі припинилась. У ході виборів до сільських, міських, окружних народних комітетів за обставин, що склалися з приходом радянських військ, населення надавало перевагу комуністам – єдиним, що тоді легально діяли. Нерідко народні комітети змінювали свій склад завдяки старанням радянських офіцерів і без згоди місцевих жителів.

У процесі створення і діяльності народних комітетів виникли суперечності, поро-

джені питанням про майбутню приналежність Закарпаття. Якщо чехословацька адміністрація Ф. Немеца прагнула відновити демократичну систему управління, то народні комітети при сприянні радянського командування насаджували тоталітарні порядки. Саме радянські офіцери визначали політичне обличчя Закарпаття в кінці 1944 р.

Для відновлення чехословацького державного управління в другій половині жовтня 1944 р. на Закарпаття направлено групу із 34 офіцерів й унтер-офіцерів чехословацького війська генерала Л. Свободи. Їх завдання – проведення мобілізації, допомога в створенні народних комітетів (І. Ваш, І. Андрійцьо, М. Мацканюк, Ю. Млавець, І. Ледней, П. Попович та І. Туряниця, член урядової місії). Проте по приїзді вони разом з працівниками редакції «Голос Закарпаття» С. Борканюк, М. Климпотюком, С. Вайсом, П. Варгою, В. Нямецюком, що прибули з Москви, розгорнули пропагандистську й організаційно-практичну роботу за возз'єднання з УРСР [12, 580].

Перший субрегіональний орган місцевого самоврядування створений 22 жовтня 1944 р. у Рахові – окружна народна рада. Вона видала циркуляр про порядок обрання сільських органів влади. На першому ж засіданні було обрано склад народної ради, створено відділи: адміністративний, податковий, шкільний, судовий, поштових справ, міліції, охорони здоров'я, торгівлі та харчування. Як бачимо, місцеві народні комітети головним чином опікувалися локальними справами. Наприклад, народний комітет с. Шаланки (нині Виноградівський район) складався з 8 осіб: голова, заступник, касир, відповідальний за продовольче постачання нужденних, відповідальний за догляд над сільськими й урбаріальними лісами, завідуючий господарством (він же польовий староста), секретар комітету. Цей орган займався розподілом продовольчої допомоги, палива, землі, допомогою сім'ям добровольців, заготівлею продукції (м'яса, зерна) для Червоної армії, турбувався про облаштування переселенців з гірських сіл, впорядкуванням сільського пасовища, оранкою і засівом всієї землі, запуском млина, лісопилного і спиртового заводів, обмолотом збіжжя й команиці (конюшини), забезпеченням

громадського порядку (до утворення окружного відділу міліції), встановленням телефонного зв'язку з окружним центром, клопотаннями перед військовими і цивільними властями про звільнення з таборів односельчан та ін. [17, 15].

Однак народні комітети реалізовували і низку політичних завдань, які продукувала Народна Рада Закарпатської України. Так, її декрет № 4 називався «Про усунення мадярських і німецьких написів зі всіх публічних місць» [19]. Згідно з ним, усі назви на угорській та німецькій мовах замінили на українські та російські (у тексті документу – руські). Рахівський окружний комітет скерував з цього приводу до Середньої Апші (румунськомовне село) листа, в якому йшлося: «Переведення цього розпорядження сконтролюйте. Оскільки нема власника зобов'язаного на усунення написів, написи має усунути СНК» [20, 122]. Сільські народні комітети мали зібрати у населення атрибутику угорської державності, зокрема прапори, або хоча б їх зелену смужку. У згаданій Середній Апші в листопаді 1944 р. у мешканців і греко-католицької церкви конфіскували 5 таких символів.

Подібне зроблено на першому засіданні Берегівського окружного народного комітету (більшість в окрузі склали угорці) 20 листопада 1944 р. Серед інших питань ухвалено резолюція про введення української мови «у всіх комітетах і урядах». Зовсім по-радянськи виглядало заочне обрання жителями с. Іза Хустського округу на установчих зборах 31 жовтня 1944 р. головою СНК молодого поета Дмитра Вакарова, який так і не повернувся з угорської в'язниці. На час його відсутності збори призначили тимчасового голову Ф. Сабова. Ужгородська міська управа 5 листопада 1944 р. поспішила ввести у місті московський час, а з нагоди Жовтневої революції зобов'язала вивісити радянські прапори. У деяких міських і сільських народних комітетах, промислових підприємствах, адміністративних установах, правоохоронних органах діловодство почали вести російською мовою [12, 581]. Мукачівський міський народний комітет 12 листопада 1944 р. розглянув такі питання: про заборону діяльності всіх фашистських організацій, партій, спілок, товариств, поширення і збереження їх літератури,

конфіскацію їх видавництв, друкарні та іншого майна, про відміну закону про обмеження в політичних, економічних правах єврейського населення тощо [17, 16].

З'ясовуючи зміст діяльності народних комітетів, слід зауважити, що деякі дослідники характеризують їх як «перехідний ступінь до встановлення диктатури пролетаріату, радянської влади» [21, 61]. Для інших ці комітети, що діяли під керівництвом комуністичних організацій, уже «виконували функції органів диктатури пролетаріату», оскільки ставили своїм завданням «ліквідацію приватної власності на засоби виробництва і експлуатації людини людиною, здійснювали перехід від капіталізму до соціалізму» [22, 71, 87]. Очевидець й учасник подій, доктор історичних наук, професор М.Троян стверджував, що перед цими структурами влади як «органами диктатури пролетаріату» стояли важливі політичні та економічні завдання: націоналізація промислових підприємств і банків, конфіскація поміщицьких і церковних земель, відбудова народного господарства, допомога радянській армії в розгромі нацизму [23, 32–33]. На думку інших дослідників, народні комітети з листопада 1944-го до кінця 1945 р. були взірцем «народної демократії», в якій «змішалися колишні інституції та стара буржуазна система з новими радянськими установами» [13, 50].

Як бачимо, початком процесу повномасштабної радянзації стала національно-патріотична кампанія возз'єднання Закарпатської України з УРСР. Цей сценарій реалізовувався після завершення Східно-Карпатської операції, коли в жовтні-листопаді 1944 р. Закарпаття опанували радянські війська і з участю радянських військовослужбовців створювали органи місцевого самоврядування. Їх діяльність відразу спрямували на забезпечення народної ініціативи щодо зміни державно-правового статусу краю за московським планом. Цьому слугували весь спектр методів: диктат радянського військового командування, зачистка контррозвідкою «Смерш» «ворогів народу», переслідування угорського і німецького населення тощо. СРСР скористався сповна сприятливою суспільною кон'юнктурою і слабкістю в краї позицій чехословацького уряду, що повертався з еміграції.

Список використаних джерел

1. Білоусов С. М. Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі / С. М. Білоусов. — К., 1951. — 166 с.
2. Гранчак І. М. Закарпаття в сім'ї народів СРСР. До 40-річчя возз'єднання Закарпаття з УРСР / І. М. Гранчак. — К.: Знання, 1985. — 47 с.
3. Кульчицький В. С. Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною (соціально-політичні і правові основи) / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, А. П. Ткач, В. Ю. Ганчин, П. Ф. Гураль. — Львів: Вища школа, 1985. — 168 с.
4. Великий Жовтень і розквіт возз'єданого Закарпаття. Матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції (29 червня - 2 липня 1967 р.). — Ужгород: Карпати. — 601 с.
5. Худанич В. Возз'єднання Закарпаття з Україною і сучасність / В. Худанич // Возз'єднання. Матеріали Міжнародної конференції, присвяченої 55-річчю возз'єднання Закарпатської України з Україною / Укл. В. Худанич. — Ужгород: Мистецька лінія. — 2001. — С. 16—26.
6. Макара М. П. Активізація діяльності комуністичних організацій. Утворення КПЗУ / М. П. Макара // Нариси історії Закарпаття (1918–1945 рр.). — Ужгород, 1995. — Т. 2. — С. 586.
7. Репін І. Східно-Карпатська операція та приєднання Закарпаття до СРСР (вересень 1944 р. - червень 1945 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / І. Репін. — Львів, 2007. — 20 с.
8. Лисенко О. Дебреценсько-Ужгородська (Східно-Карпатська) стратегічна наступальна операція 1944 року / О. Лисенко, В. Гринюк // Карпатський край. — 2012. — № 2. — С. 37—42.
9. Офіцинський Р. Закарпаття у військових операціях 1944–1945 рр. / Роман Офіцинський // Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / [Редкол. Ч. Фединець та ін.]. — Ужгород: Ліра, 2010. — С. 245—252.
10. Офіцинський Р. Сонце довгожданої волі. Коли ж День визволення і Закарпаття, і всієї України? Та чи визволення? / Роман Офіцинський // Тисячоліття — Millennia. Вип. 1. — Ужгород: Гражда, 2014. — С. 5—13.
11. Письмо Н. С. Хрущеву, прийнято на засіданні ЦК КПЗУ, народних и партійних комитетов города Ужгорода по случаю освобождения Закарпатской Украины от немецко-фашистских захватчиков. 27.10.1945 // ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1494. — 4 арк.
12. Макара М. Утворення народних комітетів. Наростання руху за возз'єднання з Україною / М. Макара, О. Довганич // Нариси історії Закарпаття (1918–1945 рр.). — Ужгород, 1995. — Т. 2. — С. 576—583.
13. Маркусь В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944–1945 / Василь Маркусь. — К.: Інтел, 1993. — 111 с.
14. Телеграммы и письма на имя товарища Сталина, тов. Хрущева, обращение граждан Западной Украины по вопросу воссоединения с Советской Украиной (15.11.1944–30.12.1944) // ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 786. — 91 арк.
15. Письма трудящихся Закарпатской Украины, товарищу Сталину о воссоединении Закарпатской Украины с Советской Украиной (23.10.1944–27.12.1944) // ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 787. — 288 арк.
16. Закарпатська правда. — 1944. — 13 листопада.
17. Макара М. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 - січень 1946 рр.) / М. Макара. — Ужгород: Патент, 1995. — 108 с.
18. Поп І. Народные комитеты / І. Поп // Енциклопедія Подкарпатської Русі. — Ужгород, 2001. — С. 269—270.
19. Вісник НРЗУ. — 1944. — 30 листопада. — С. 4.
20. Міщанин В. Діяльність сільських народних комітетів Закарпатської України 1944–1945 років: на прикладі румунського села Середнє Водяне Рахівського округу / Василь Міщанин // Румунсько-українські відносини: історія та сучасність. — Сату-Маре, 2015. — С. 118—135.
21. Евсеев И. Народные комитеты Закарпатской Украины органы государственной власти (1944–1945) / И. Евсеев. — М., 1954. — 148 с.
22. Хайнас В. Здійснення мрії. З історії Закарпатської Комуністичної організації 1938–1945 років / Василь Хайнас. — Ужгород, 1963. — 99 с.
23. Троян М. Того дня зійшло сонце возз'єднання / Михайло Троян. — Ужгород, 1979. — 135 с.

VASYL MISCHANYN

Uzhhorod

MILITARY-POLITICAL SITUATION IN THE TRANSCARPATHIA IN AUTUMN OF 1944 YEAR

The article deals with operations of the Red Army in the autumn of 1944 with the liberation of the Transcarpathia (Transcarpathian Ukraine) by the German-Hungarian invaders. The territory was liberated during the Battle of the Dukla Pass, which lasted from September 8 to October 28, 1944 and consisted, based on combat missions, of two separate operations: Duklyanska-Carpathian and Carpathian-Uzhgorod. The article specifies the change of the geopolitical interests of the Soviet Union regarding the Transcarpathian Ukraine in the autumn of 1944, the actions of local communists aimed at reuniting the edge of the USSR, People's Committees work in this vein, the elimination from management of Czechoslovak government delegation of F. Nyemets and some steps of Transcarpathia Sovietization.

Key words: Transcarpathian Ukraine, Battle of the Dukla Pass, the USSR, Sovietization.

ВАСИЛИЙ МИЩАНИН
г. Ужгород

ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ НА ЗАКАРПАТЬЕ ОСЕНЬЮ 1944 г.

В статье речь идет о боевых действиях войск Красной армии по освобождению Закарпатья (Закарпатской Украины) от немецко-венгерских захватчиков. Территория края была освобождена в ходе Восточно-Карпатской операции, которая длилась с 8 сентября до 28 октября 1944 г. и состояла, исходя из боевых задач, из двух отдельных операций: Карпатско-Дуклинской та Карпатско-Ужгородской. Указывается на изменение геополитических интересов СССР относительно Закарпатской Украины уже осенью 1944 г., действия местных коммунистов направленных на воссоединение края с УССР, деятельность народных комитетов в этом направлении, отстранение от управления чехословацкой правительственной делегации Ф. Немеца, а также некоторые шаги по советизации Закарпатья.

Ключевые слова: Закарпатская Украина, Восточно-Карпатская операция, СССР, советизация.

Стаття надійшла до редколегії 20.04.2016

УДК 94(477)

ВІРА РЕВЕНКО

м. Миколаїв

vera180684@mail.ru

ВІДБУДОВА ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1944–1955 рр.)

У статті висвітлюється процес відбудови закладів освіти в південно – українському селі в повоєнний період 1944–1955 рр. Особлива увага акцентується на відновленні матеріальної бази шкіл.

Ключові слова: система народної освіти, загальноосвітня школа, будівництво, матеріальна база.

Малодослідженою в регіональній історичній науці залишається проблема відновлення інфраструктури закладів освіти на Півдні України у повоєнні роки. У другій половині 1943–навесні 1944 рр. внаслідок успішного наступу радянської армії Південна Україна була визволена від німецько-румунських загарбників, а до 8 жовтня 1944 р. вся територія республіки звільнена від окупантів. Населення визволених районів приступило до відбудови народного господарства. Величезний обсяг відновлювальних робіт вимагав різкого підйому духовної культури народу. Тому однією з найважливіших умов нормалізації життя було відновлення і розгортання діяльності закладів освіти. Для цього необхідно було подолати величезні труднощі, адже загальні збитки, заподіяні німецькими окупантами та їх спільниками народній освіті України, становили 5166 мільйонів карбованців [1, 15].

Урядом республіки був розроблений план відновлення шкільної мережі, який зобов'язував місцеві органи протягом 1943–1946 рр. повністю відновити передвоєнну кількість шкіл.

27 лютого 1943 р. Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У прийняли спільну постанову «Про поновлення роботи шкіл в районах Української РСР, звільнених від фашистських окупантів». Вона зобов'язувала Народний Комісаріат освіти УРСР, виконкоми обласних, районних та сільських Рад депутатів трудящих, обкоми та райкоми КП(б)У «негайно після звільнення районів від фашистських окупантів поновляти роботу в усіх класах початкових, неповних середніх і середніх шкіл» [1, 21].

Виконуючи цю постанову, Народний Комісаріат освіти України видав наказ про поновлення роботи в усіх школах. Виконкоми обласних, міських, сільських та селищних Рад депутатів трудящих розглянули це питання

на своїх засіданнях, розробили конкретні плани поновлення мережі освітніх закладів і доклали всіх зусиль, щоб своєчасно підготувати школи до початку занять.

Звичайно, більшість щойно відкритих шкіл працювала не в своїх приміщеннях, а в тимчасово обладнаних під школи, а часом і у хатах колгоспників, і навіть у бліндажах. Так, наприкінці 1943-1944 навчального року в хатах колгоспників Миколаївської області працювало 69 шкіл, Одеської – 176 [1, 22].

Партійні організації проводили значну роботу щодо мобілізації населення на відбудову шкіл. У 1944 р. на Україні зародився рух за відбудову шкіл методом народної будови. Його ініціаторами виступили колгоспники с. Верхівня Вчорайшенського району на Житомирщині, які власними силами відремонтували шкільне приміщення і завезли для нього паливо.

Цю ініціативу підтримали трудящі всієї республіки, зокрема Миколаївської, Херсонської та Одеської областей. Наприклад, влітку 1944 р. мешканці с. Матвіївка Жовтневого району на Миколаївщині відремонтували 5 шкіл, населення м. Первомайська – 12, а колгоспники Арбузинського району — всі приміщення, розташовані на території району. У Херсонській області разом з учителями та батьками відбудовували рідні школи 483 бригади старшокласників [2, 67]. Станом на 15 серпня 1945 р. в Херсонській області відремонтовано 763 школи, 24 інтернати, 1264 квартири вчителів [3, арк. 3].

У Балтському районі Одеської області, перед початком навчального року, трудящі провели недільник і відремонтували всі школи району. У недільнику взяли участь 13 тис. осіб. У Гайворонському районі силами 2860 колгоспників, вчителів та учнів відремонтовано 26 шкіл і квартири вчителів всіх шкіл району. Така ж робота проведена в Раздільнянському, Котовському, Цебриковському, Березівському, Первомайському, Голованівському та інших районах області [4, арк. 1].

У 1944–1945 навчальному році школи Одеської області розташовувалися в 1037 спеціальних будівлях, 388 – в пристосованих, 176 – в сільських хатах [5, арк. 29]. У Херсонській області у навчальному році 1945–1946 рр. нараховувалося 787 шкіл, в них навчалоя

121271 чоловік [3, арк.4]. У цьому ж навчальному році в Миколаївській області працювало 510 початкових шкіл, 208 семирічних шкіл, 35 середніх [6, арк. 12].

Однак питання забезпечення шкіл приміщеннями постійно нагадувало про себе, положення з навчальною площею в регіоні продовжувало залишатися вкрай напруженим. Наприклад, у Херсонській області загальний недолік навчальної площі визначався в 80000 м² (якщо рахувати за 1м² на учня) [3, арк. 3]. Для подолання цієї кризи треба було докласти неймовірних зусиль.

Для відновлення і будівництва нових шкіл були потрібні значні витрати коштів, велика кількість будматеріалів і залучення великої кількості робітників. Державні асигнування на розвиток народної освіти зростали з року в рік. Протягом 1946–1958 рр. вони зросли з 513 млн (без Закарпатської області) до 1327 млн крб. [7, 64]. На відновлення шкіл Одеської області в 1945 р. уряд виділив 2,4 мільйонів крб. [5, арк.8]. На будівництво сільських шкіл Миколаївської області за 1947–1948 рр. було відпущено 1800 тис. крб., з них використано 804 тис. крб. У 1948 р. відпущено 800 тис. крб., виконано на 809 тис. крб. [8, арк.107]. Із цих даних видно, що відпущені гроші на будівництво шкіл не завжди використовувалися в повному обсязі, а іноді й взагалі не за призначенням.

Так, планом капітально-відновлювальних робіт у 1945 р. в Миколаївській області передбачалося відновити 13 сільських шкіл з капіталовкладенням в 1,3 млн. крб. Але план був провалений. Технічна документація по жодному з об'єктів народної освіти не підготовлена. Кошти відпущені на відновлення шкіл не освоєні. Керівники облоно жодного разу не виїжджали в райони з метою надання технічної допомоги у справі відновлення шкіл, а тому в усіх районах області відсутня технічна документація, до того ж Обласний відділ народної освіти не мав даних про те, скільки сільських шкіл необхідно відновлювати в 1945 р.

У перші післявоєнні роки при будівництві і ремонті шкіл спостерігалися великі труднощі, які викликані нестачею будівельних матеріалів, слабкою організацією праці серед робітників, відсутністю транспорту і технічної документації, недостатнім фінансуванням тощо.

Однак, життя не стояло на місці і поступово входило в мирне гирло завдяки заходам, що їх вживали партійні та радянські організації, органи народної освіти і громадськість міст і сіл на Миколаївщині, Херсонщині та Одещині, як і по всій Україні зростала кількість діючих шкіл. Якщо в 1944–45 учбовому році в Херсонській області працювали 787 школи, в яких навчалося 121271 тис. дітей [3, арк. 4], то на початку 1950–1951 учбового року – тільки в сільській місцевості – 753, в яких навчалося 111430 учня [9, 103].

Покращилась ситуація і з ремонтом шкіл. На початку 1954–1955 р. учбового року ремонт шкіл проходив більш організовано в усіх областях, але спостерігалися деякі труднощі з ремонтами каналізації, водопроводу, центрального опалення та при будівництві великих шкільних об'єктів [10, арк. 49].

За час свого «господарювання» загарбники знищили не лише шкільні приміщення, а й парти, столи, дошки тощо. Положення з меблями було дуже важке – діти сиділи по 3–4 за однією партою, а в ряді випадків не було навіть цього. Тому відразу після вигнання окупантів організовано збирання меблів серед населення [11, арк. 3].

На початку 1944–1945 учбового року на Миколаївщині за допомогою шефських організацій та громадськості було виготовлено та зібрано 4 046 парт, 653 шкільні дошки, 1822 столи, 5328 стільців, 1541 лавка, 475 шаф. Крім того, за 8 місяців 1945 р. зроблено ще 5333 парти і 320 столів, а робітники Миколаївського суднобудівного заводу ім. 61 комунара і заводу електромортресту виготовили 900 парт [2, 69].

У Херсонській області силами громадськості відремонтовано 7660 парт, виготовлено нових – 3854 штук, столів – 1900, стільців – 4200 шт. [3, арк. 4]. Відсутню частину столів та стільців, що замінювали парти, батьки давали в школи у тимчасове користування [3, арк. 29].

Особливо гостро відчувалась нестача підручників. У зв'язку з тим, що на Україні поліграфічні підприємства ще не відновили свою роботу, підручники для шкіл друкувалися в сусідніх республіках і найбільше в Москві. За станом на 20 серпня 1944 року, було видано 18 назв підручників українською мовою з 76 потрібних і 56 назв російською мовою з 86 потрібних. Таке незадовільне становище з

підручниками вимагало термінових заходів для поліпшення видавничої справи [12, 44]. У 1944 р. в школи Миколаївської області було завезено 78 768 підручників, однак, це лише на 22% задовольнило потреби [2, 69]. Якщо брати постачання окремо по районам, то школи Березнегуватського району забезпечені підручниками тільки на 30% [13, арк.42].

Вкрай незадовільно школи забезпечувалися зошитами. Нерідко траплялися випадки, коли учні писали на полях і між рядками старих газет, чорнилом виготовленим з пічної сажі, нитками прив'язували пера до саморобних ручок. Школи села Миколаївської області за перше півріччя 1945 р. отримали: зошитів – 39255, графітних олівців – 9000, простих олівців – 38900, пер – 15700, підручників – 45282, ручок – 500, чорнильниць – 28100, чорнила – 11200 літра [13, арк. 70]. Школи Березнегуватського району в 1945 – 1946 навчальному році забезпечені зошитами були тільки на 15%, зовсім мало забезпечені пір'ям, ручками, чорнилом [13, арк. 42]. Торгівельні організації миколаївського Облкнигокультуру майже зовсім не постачали у школи крейду [6, арк. 26].

Навчальні посібники виготовлялися переважно силами самих шкіл. На 20 липня 1945 р. учнівськими бригадами Херсонської області (таких бригад в області 87) виготовлено 6439 наочних приладів [14, арк.38]. Учніями Миколаївської області в 1945–1946 рр. виготовлено абеток – 11430 шт., букварів – 1713 шт., карт географічних – 91, карт, таблиць з історії, мов, анатомії – 406, гербаріїв (альбомів та стінних) – 342 шт. [13, арк.70]. Така кількість ні в якій мірі не могла задовольнити потреби шкіл для організації нормальної роботи по навчанню і вихованню дітей.

Вкрай незадовільна ситуація в школах із підготовкою до роботи в зимовий період, а саме забезпечення їх паливом. Значне число шкіл опалювалися з перебоями. Так, в 1945–1946 рр. за планом для опалення шкіл Миколаївської області потрібно було 830 тон вугілля, 566 тон дров, 122 635 тон соломи, а завезено за даними на 1 січня 1945 р. – 560 тон вугілля, 89 тон дров, 93 556 тон соломи [13, арк. 70]. Масовий і повний завіз палива відкладався до закінчення збиральної кампанії, в зв'язку з тим, що основним видом палива на Миколаївщині були солома та

бур'ян [6, арк. 23], але у зв'язку з неврожаєм 1946 р. колгоспи не мали соломи, і тому заготовляли сухі бур'яни, стебла соняшнику і т. п. [13, арк. 47].

Така ж сама ситуація з опаленням шкіл в Херсонській і Одеській областях. Виконуючи постанову РНК УРСР і ЦК КП(б)У та виконкому облради і бюро обкому КП(б)У, організованими недільниками в кожному районі Херсонської області у 1945 р. до шкіл завезено паливо: вугілля 260 т, торфу – 350 т, дров 320 т, соломи 2310 т, що складає 61% річної норми, вчителям частково завезли солому [14, арк. 38]. Недостатню кількість палива заміняли очеретом і кураєм [3, арк. 4].

В Одеській області навіть райони в лісовій частині не справлялися із забезпеченням палива. Південні і степові райони області, де основним видом палива була солома, сухий бур'ян, кізяк та лузга соняшників, положення з опаленням шкіл взагалі загрозливе, так як солому бронували для корму худоби [5, арк. 30].

У полі зору партійних і радянських органів України були не тільки відбудова шкільних будинків і забезпечення їх матеріальної бази, а й якість навчання та дієвість учбового процесу.

Отже, у повоєнний період в українському селі проведена значна робота зі створення передумов для зростання освітнього рівня селянства. Проте масштабні негативні явища (наслідки війни, голод 1946–1947 рр.) й недоліки в організації освітньої роботи суттєво

знижували реальні результати. До того ж шкільна освіта в досліджуваній період знаходилася в безпосередній залежності від соціально-економічних та суспільно-політичних чинників, які диктували зміст і функціонування загальноосвітньої школи.

Однак, треба зауважити, що мережа загальноосвітніх шкіл у повоєнні роки невпинно розширювалась, а це дозволило охопити навчанням усі верстви сільського населення.

Список використаних джерел

1. Бакуменко П. І. З історії боротьби Комуністичної партії за розвиток народної освіти на Україні (1943–1970 рр.) / П. І. Бакуменко. — К. : Політвидав України, 1972. — 235 с.
2. Носіков Ю. В. Відбудова закладів культури, освіти та охорони здоров'я в 1943–1945 рр. / Ю. В. Носіков // УІЖ. — 1978. — № 5. — С. 69–73.
3. Державний архів Херсонської області у м. Херсон (ДАХО). — Ф.1979. — Оп.1. — Спр.85. — 302 арк.
4. Державний архів Одеської області у м. Одеса (ДАОО). — Ф. 11. — Оп. 12. — Спр. 278. — 141 арк.
5. ДАОО. — Ф. 11. — Оп. 11. — Спр. 405. — 206 арк.
6. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). — Ф. П. 7. — Оп. 4. — Спр. 528. — 231 арк.
7. Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях УРСР (1939–58 рр.) / І. Я. Кошарний. — Львів: ЛДУ, 1975. — 150 с.
8. ДАМО — Ф. П.7 — Оп. 4. — Спр. 782. — 115 арк.
9. Народна освіта, наука і культура в УРСР. — К. : Статистика, 1973. — 235 с.
10. ДАМО. — Ф. 2812. — Оп. 2. — Спр. 51. — 124 арк.
11. ДАОО. — Ф. 11. — Оп. 12. — Спр. 278. — 141 арк.
12. Зубань О. К. Боротьба КП України за розвиток народної освіти і підготовку кадрів для народного господарства (1945–1952 рр.) / О. К. Зубань. — Львів: Політвидав України, 1967. — 260 с.
13. ДАМО. — Ф. П. 7 — Оп. 4. — Спр. 214. — 105 арк.
14. ДАХО. — Ф. 1979. — Оп. 1. — Спр. 183. — 59 арк.

VIRA REVENKO
Mykolaiv

REBUILDING EDUCATION INSTITUTIONS IN THE SOUTH OF UKRAINE IN THE POSTWAR PERIOD (1944–1955 YEARS)

The article highlights the process of reconstruction of educational institutions in the south – Ukrainian village in the postwar period 1945–1955 rr. Particular emphasis is placed on the recovery of material base of schools.

Key words: system of public education, secondary school, construction and material resources.

ВІРА РЕВЕНКО
г. Николаев

ВОССТАНОВЛЕНИЕ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ НА ЮГЕ УКРАИНЫ В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД (1944–1955 гг.)

В статье освещается процесс восстановления учебных заведений в южноукраинском селе в послевоенный период 1944–1945 гг. Особое внимание акцентируется на обновлении материальной базы школ.

Ключевые слова: система народного образования, общеобразовательная школа, строительство, материальная база.

Стаття надійшла до редколегії 29.04.2016

УДК 94(477).373.1

ОЛЕКСАНДР ШАРІН

м. Миколаїв

sheih21@mail.ru

СПРОБИ РЕФОРМУВАННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ПІВДНЯ УКРАЇНИ У 50-ті – СЕРЕДИНІ 60-х рр. ХХ ст.

В статті висвітлюються деякі аспекти аграрної політики на Півдні УРСР у 50-х першій половині 60-х рр. ХХ ст., а саме в Миколаївській, Одеській та Херсонській областях. Розвиток аграрного господарства розглядається автором на основі директивних планів та спроби проведення радянським керівництвом реформ.

Ключові слова: аграрна політика, аграрний сектор, реформи, директивні плани, колгоспи, радгоспи.

У 50-х першій половині 60-х рр. ХХ ст. господарство Української РСР розвивалося на підставі директивних планів: п'ятирічного (1956–1960 рр.) та семирічного (1959–1965 рр.). Економічне зростання республіки пов'язувалося в цей час з планомірним розвитком промисловості та комплексним використанням наявних виробничих можливостей.

У радянський період аграрний розвиток південноукраїнського регіону, певною мірою, висвітлювався в енциклопедичних виданнях «Історія народного господарства УРСР» [20; 21], «Історія селянства УРСР» [17], «Історія робітничого класу» [18], багатотомне видання «Історія міст і сіл Української РСР» [22; 23; 24] та статистичних щорічників [31; 32; 33; 34]. Названа література носила не критичний характер, матеріали розглядалися в них у контексті марксистсько-ленінської ідеології. Радянська історіографія приділяла багато уваги реформуванню народного господарства. У роботах В. Беззуба [4], Л. Ю. Беренштейна [6], І. Н. Буздолова [8; 9], П. С. Костика [25], М. Д. Руденка [38], досліджуються певні питання соціально-економічного розвитку українського села.

У незалежній Україні певні аспекти сільського господарства в кінці 50-х на початку 60-х рр. в своїх розвідках висвітлювали Ю. В. Аксютин [2], В. Баран [3], М. В. Берегада [5], О. Д. Бойко [7], В. М. Даниленко [10], Т. І. Дерев'янкін [11], О. М. Завальнюк [15], В. М. Ковальчук [26], С. В. Кульчицький [27], В. М. Литвин [14; 28].

Окремо слід виділити групу праць, що відтворюють регіональну історію. Наприклад,

узагальнюючі праці з історії Миколаївщини, як колективні, так і окремих авторів: О. В. Білюка, І. С. Павлика, М. П. Тригуба, В. П. Шкварця, М. М. Шитюка. З історії Одещини праці Д. А. Фарварщука [40], І. Г. Малафеева [30]. Історію Херсонського краю висвітлюють праці М. М. Авдальяна [1], С. Г. Водотики, Л. О. Цибуленко, Г. В. Цибуленко.

Отже, вивчення конкретних аспектів реформування сільського господарства півдня України у 50-ті середині 60-х рр. ХХ ст. потребує комплексного, поглибленого аналізу і узагальнення.

Метою представленої статті є спроба аналізу аграрних процесів в УРСР загалом та на півдні зокрема в 60-ті рр. ХХ ст., а саме Миколаївської, Одеської та Херсонської областей.

Протягом усього періоду існування Радянського Союзу Комуністична партія приділяла увагу розвитку аграрного сектору економіки. Радянське керівництво прагнуло тримати стан сільського господарства під постійним контролем. Тільки 1953–1964 рр. відбулося 11 пленумів ЦК КПРС присвячених розвитку галузі. Проводилися загальносоюзні і регіональні наради партійних, радянських, господарських працівників (понад 50) з проблем аграрного розвитку країни. В Україні протягом зазначеного періоду відбулося 14 пленумів ЦК КПУ з питань розвитку сільського господарства [14, 430].

У документах прийнятих за підсумками пленумів декларувалося реформування в сільському господарстві. Зміни, як і в інших галузях, пов'язувалися з науково-технічним

прогресом, інтенсифікацією та інтеграцією виробництва, зближенням двох форм власності, ліквідацією відмінностей між містом і селом. Увага акцентувалася на тому, що втілення в життя нової аграрної політики мало сприяти зміцненню чинної колгоспно-радгоспної системи [14, 411].

М. Хрущов виступав ентузіастом «радгоспизації колгоспників», тобто їх остаточного одержавлення. Він вважав, що потрібно перенести на село досвід фабричної праці. М. Хрущов стверджував, що таким шляхом можна досягнути більшої спеціалізації виробництва та більш високого рівня експлуатації сучасної техніки. Одночасно на думку керівництва це відкривало великі можливості для розвитку соціально-побутової інфраструктури села, наближення її до міської [14, 432].

У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 9 березня 1955 р. «Про зміну практики планування сільського господарства» зазначалося про необхідність реформ [36]. У постанові підкреслювалось, що попередній порядок планування мав суттєві прорахунки, колгоспам доводилися плани сівби, що визначали, які культури і в яких розмірах потрібно сіяти, які види тварин і в якій кількості необхідно утримувати. Нові вимоги призводили у багатьох випадках до нераціонального ведення господарства. Централізоване керівництво обмежувало ініціативу колгоспів, послаблювало їх відповідальність і зацікавленість у розвитку сільськогосподарського виробництва. У постанові зазначалось: «для того, щоб забезпечити державу всіма видами сільськогосподарської продукції, зовсім не потрібно із центру доводити до колгоспів і радгоспів плани сівби по всіх культурах, планувати всі види худоби й кількість поголів'я, не даючи можливості колгоспам і радгоспам для виявлення ініціативи в більш правильному і раціональному веденні господарства» [14, 429].

Постанова стала спробою ввести новий порядок планування в колгоспах, основою якого визначався обсяг товарної продукції. У економічному відношенні це був значно раціональніший підхід, що мав кінцевою метою планування сільськогосподарського виробництва. Він стимулював розвиток ініціативи окремого господарства в ефективнішому ви-

користанні наявних земельних фондів. Новий порядок передбачалося впровадити шляхом встановлення обсягу товарної продукції колгоспів у розмірах, які забезпечували потреби країни у продуктах харчування, сільськогосподарській сировині та кормах. Введення нового порядку планування мало вирішувати завдання і в економічній площині – стимулювати як розвиток виробничих сил у сільському господарстві, так й в соціальному – активізувати господарську ініціативу колгоспників [14, 429].

Функції контролю за розвитком усіх галузей сільського господарства, забезпечення планів розподілу матеріально-технічних ресурсів зберігались за Держпланом СРСР і республіками зокрема. Разом з тим у колгоспів з'явилася можливість проявляти більше ініціативи при веденні господарства. Вони могли визначати власну спеціалізацію, планувати вихід валової і товарної продукції й у певних межах розподіляти прибутки. Новий підхід до планування давав змогу керівництву колгоспів займатись економічним аналізом своєї господарської діяльності, визначати економічну доцільність вирощування тих чи інших сільськогосподарських культур, розведення різних видів худоби, прогнозувати собівартість продукції та обирати шляхи її зниження [14, 430].

Найбільшим стимулом для подальшого розвитку сільського господарства стало підвищення заготівельно-закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію. Наприкінці 1958 р. державні заготівельно-закупівельні ціни на продукти сільського господарства збільшилися загалом по Українській РСР. Звернемо увагу, що у першій половині 60-х рр. на півдні України показники державної закупівлі продукції сільського господарства областей різнилися. Так у Херсонській області відповідно зменшилися на зерно у 2 рази – 1960 р. – 528,6 тис. т в порівнянні з 1955 р. – 1002,3 тис. т, на картоплю у 5 разів – 1960 р. – 0,4 тис. т в порівнянні з 1955 р. 2,1 тис. т, на продукти тваринництва у 2 рази – 1960 р. – 75,1 тис. т в порівнянні з 1955 р. – 56,3 тис. т [34, 88]. У Одеській області державні закупівлі збільшилися на зерно 1965 р. – до 887 тис. т, на картоплю – до 4,6 тис. т, на продукцію

тваринництва – до 91,2 тис. т [33, 111] та Миколаївській області на зерно у 1,5 раз – 1960 р. – 466,7 тис. т в порівнянні з 1950 р. – 597,1 тис. т, на картоплю у 2 рази – 1960 р. – 51,8 тис. т в порівнянні з 1950 р. – 24 тис. т, на продукти тваринництва у 3 рази – 1960 р. – 60,9 тис. т в порівнянні з 1955 р. – 16,4 тис. т. [32, 63] відповідно збільшилися показники державних закупівель.

З колгоспів списали всю заборгованість за обов'язкові поставки продуктів тваринництва в минулі роки. Натомість впроваджувалася єдина форма заготівель сільськогосподарської продукції – державні закупівлі [16]. Впроваджувалися нові норми матеріального стимулювання праці. Зокрема, набуло поширення авансування колгоспників. Для кращого стимулювання дозволили видавати колгоспникам грошовий аванс – 25% коштів, що надходили від реалізації худоби та продуктів тваринництва (кінцевий розрахунок залишався на останній місяць року) [14, 427]. Нами встановлено, що у Одеській області за продукцію реалізовану державі кооперативним чи державним торгуючим організаціями 1960–1965 рр. всього виплачено у 1960 р. колгоспникам – 213,3 млн руб., 1965 р. – 412,5 млн руб. [33, 112].

Водночас надмірна деталізація при плануванні «згори» усіх без винятку виробничих процесів по кожному колгоспу стримувала ініціативу, не давала змоги раціональніше, враховуючи ґрунтово-кліматичні особливості окремого господарства, вести виробничу діяльність. Через це колгоспні прибутки росли повільно, їх не вистачало, щоб розрахуватися з державою та колгоспниками. Більшість колгоспів виконувала свої зобов'язання перед державою значною мірою за рахунок фонду оплати праці колгоспників. Такий підхід суперечив, як принципу матеріальної зацікавленості колгоспів, так й виробничій ефективності їх працівників. Ситуація що склалася вимагала перегляду механізму економічного управління [14, 429].

Отже, загальний стан сільського господарства вимагав певних кроків у напрямку встановлення більш рівноправних відносин між державою та колгоспами.

На початок 1960-х рр. колгоспи повинні були складати не лише річні, а й перспективні

(на п'ять років) плани розвитку господарства. Проте постанови про планування не виконувалися. Зазначені явища мали певну причину, що полягала в затвердженні старих стереотипів, у свідомості як керівників усіх рангів, так і конкретних виконавців. Виходячи із завдань п'ятирічного плану, складали проекти річних планів по галузям [21, 52].

У першій половині 60-х рр. ХХ ст. управлінські структури розробку і експериментальні розрахунки оптимізації перспективних планів проводили на основі застосування економіко-математичних методів і електронно-обчислювальних машин на підставі удосконалення методів складання міжгалузевого балансу, розв'язання загальних проблем оптимізації планування [21, 58].

Таке адміністрування забезпечувалося розгалуженою бюрократичною системою управління сільськогосподарською галуззю, що вимагало змін. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 20 лютого 1961 р. № 152 «Про реорганізацію Міністерства сільського господарства СРСР» реорганізація апарату була проведена таким чином, що на кожні два співробітники Міністерства припадав один керівник [37].

Проте у державному керівництві колгоспами спостерігався великий розрив у реаліях та обіцянках. З одного боку, на словах відкидалось адміністрування, критикувалась жорстка централізація, колгоспам надавалось право на певну господарську самостійність та ініціативу; натомість з іншого – здійснювалось повернення до старих, перевірених методів управління – рекомендацій, які вимагали безумовного виконання з боку колгоспного керівництва.

Екстенсивні методи господарювання, порушення елементарних правил агротехніки на початку 60-х рр. ХХ ст. обернулися зниженням рентабельності колгоспного виробництва. Колгоспи, здобувши досить значну порівняно з минулим свободу дій, усе ж справжніми господарями на землі не стали. Систему економічного примусу, що ставила їх у залежність від директивних органів, так і не було подолано.

Колгоспи втратили статус основної форми ведення сільського господарства.

Поширювалася думка щодо первинності радгоспів, заснованих на державній (загальнонародній) власності. Радгоспи визнавалися як більш зростаюча і послідовно соціалістична форма підприємств на противагу менш зрілій формі – колгоспам. Відтак колгоспи оцінювалися як перехідна форма, яка мала бути замінена державною формою власності. Відповідно до цього й відбувалося масове перетворення колгоспів на радгоспи. Чисельність колгоспів почала поступово зменшуватись. Так в Херсонській області число колгоспів знизилося з 182 у 1960 р. до 150 у 1965 р., а кількість радгоспів зростає з 60 у 1960 р. до 112 у 1965 р. [34, 79–83]. У Одеській області число колгоспів зменшилося до 427 у 1965 р., а кількість радгоспів підвищилася до 101 у 1965 р. [33, 105–108]. Миколаївська область мала певну відмінність, число колгоспів зросло з 224 у 1960 р. до 253 у 1965 р., проте і кількість радгоспів зростала з 62 у 1960 р. до 79 у 1965 р. [32, 60–61].

Влада прагнула переконати громадськість у тому, що зміни пропонувалися самими колгоспниками, оскільки вони прагнули набути статусу робітників радгоспів. Саме радгоспники отримували гарантовану заробітну плату й користувалися державним централізованим пенсійним забезпеченням, чого в колгоспах, в період який нами розглядається, не було запроваджено. Підтвердженням даних ініціатив слугували заяви із місць до вищих органів влади [14, 432].

Практичне проведення укрупнення й реформації, оберталися трагедією для села. Жителі тисяч сіл втрачали будь-які перспективи стати дійсно самокерованим колективом, а робочі місця більшості з них ставали розкиданими, як правило, по всьому масиву укрупненого радгоспу. «Об'єктивно» поставало питання про будівництво великих центральних садиб і виникнення великої кількості «неперспективних» сіл і населених пунктів.

Отже, розширення радгоспного сектора в сільському господарстві визначалось діючим механізмом радянської системи, що спрямовувалося на усупільнення виробництва й наростання одноманітності відносин власності. Проведення такої політики привело до деградації та подальшого відчуження трудівника

від землі й інших матеріальних засобів. У радгоспах надмірною стала централізація управління, диспропорцією відзначався й міжгалузевий поділ праці. Організація виробництва згідно з єдиним директивним планом за стандартизації форм господарювання й позбавлення селянина самостійності у праці виявилася нежиттєздатною. Одержавлення не сприяло піднесенню і зміцненню аграрної економіки, а навпаки, призводило до її руйнації.

Проаналізувавши матеріали друкованих видань та статистичні дані, можливо припустити, що М. Хрущов діяв здебільшого спонтанно, під впливом ситуації й своїх радників та опонентів. Експерименти, що проводилися мали певний стиль і загальне спрямування. Хоча це спрямування деякі науковці називають «популістським», популізм М. Хрущова відзначався особливим ґатунком, оскільки міг реалізуватися тільки за підтримки партії та її керівництва.

Соціально-економічна політика на селі у 50-ті першій половині 60-х рр. виявилася непослідовною. Позитивні зрушення у аграрному секторі започатковані в середині 50-х рр., на підставі рішень вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС і наступних партійних рішень не досягли результату, адміністративно-командна система не давала розвиватися продуктивним силам, що призвело до уповільнення темпів розвитку сільського господарства на початку 60-х рр. XX ст. На це вплинула низка необдуманих партійних дій та непослідовність у подоланні недоліків реформування сільського господарства. Наприкінці 50 – середині 60-х рр. XX ст. нестійку економіку колгоспів і радгоспів радянські реформатори та державні чиновники підірвали непослідовними для сільського господарства реформами, із заздалегідь наявними прорахунками.

Список використаних джерел

1. Авдальян М. М. Збірка статей із краєзнавства / М. М. Авдальян. — Херсон : РІПО, 2010. — 100 с.
2. Аксютин Ю. В. Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг. / Ю. В. Аксютин. — М. : РОССПЭН, 2004. — 488 с.
3. Баран В. Україна в новітній історії (1945–1991 рр.) / В. Баран. — Львів, 2003. — 325 с.
4. Беззуб В. Економічні проблеми розвитку сільського господарства УРСР на сучасному етапі / В. Беззуб, В. Зимовець. — К. : Політвидав, 1974. — 112 с.
5. Берегада М. В. Становлення населення нижньодунайського регіону до процесу десталінізації

- (1953–1964) / М. В. Берегада // Наукові праці. Серія «Історичні науки». — Вип. 127. — Т. 140. — Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2010. — С. 53—59.
6. Беренштейн Л. Ю. Комунисти в боротьбі за неухильне піднесення сільського господарства (1953–1963 рр.) / Л. Ю. Беренштейн, І. Шульга // Український історичний журнал. — 1963. — № 5. — С. 65—71.
  7. Бойко О. Д. Історія України у ХХ столітті (20–90-ті роки): навч. посібник для студентів / О. Д. Бойко. — Ніжин, 1994. — 256 с.
  8. Буздалов И. Н. Материальное стимулирование и подъем колхозного производства / И. Н. Буздалов, И. Я. Карлюк, В. А. Морозов. — М. : Колос, 1965. — 248 с.
  9. Буздалов И. Н. Экономическая эффективность интенсификации сельскохозяйственного производства / И. Н. Буздалов. - М. : Колос, 1966. — 390 с.
  10. Даниленко В. М. Українське село в добу реформ М. Хрущова / В. М. Даниленко, І. М. Романюк // Історія Українського селянства у 2-х т. — К. : Наукова думка, 2006. — Т. 2. — С. 411—476.
  11. Дерев'янкін Т. І. Відродження і спроби перебудови радянської економіки у післявоєнний період (1946–1991 рр.) / Т. І. Дерев'янкін // Актуальні проблеми економіки: науковий економічний журнал — 2009. — № 7. — С. 3—14.
  12. Енциклопедія народного господарства Української РСР. — Т. 3: Мик-Роб. — К., 1971. — 610 с.
  13. Енциклопедія народного господарства Української РСР. — Т. 4: Ров-Я. — К., 1971. — 593 с.
  14. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій] ; НАН України, Ін-т історії України. — К. : Ніка-Центр, 2011. — Т. 2. — 608 с.
  15. Завальнюк О. М. Новітня аграрна історія України: навч. посібник / О. М. Завальнюк, І. В. Рибак. — Кам'янець-Подільський : Абетка — НОВА, 2004. — 288 с.
  16. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. — К., 1958. — № 7. — С. 86.
  17. Історія селянства Української РСР : у 2-х т., Т. 2., Від Великого Жовтня до наших днів / ред. кол. тома: І. І. Компанієць, І. Х. Ганжа, І. І. Слинько; Академія Наук Української РСР, інститут історії. — К. : Наукова думка, 1967. — 534 с.
  18. Історія робітничого класу РСР / ред. Д. Є. Лось. — К. : Наукова думка, 1967. — 567 с.
  19. Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. / АН УРСР. Ін-т історії: Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін. ; редкол. тому: А. В. Лихолат (відп. ред.) та ін. — К. : Наукова думка, 1979. — Т. 8. Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70-ті рр.). Кн. 2. Українська РСР в період розвинутого соціалізму і будівництва комунізму (кінець 50-х – 70-ті рр.). — 698 с.
  20. Історія народного господарства Української РСР : у 3 т., 4 кн. — Т. 3, кн. 1 / Т. І. Дерев'янкін, Р. Д. Толстов, Б. М. Орловський та ін. / Редколегія тому: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) та ін. — К. : Наукова думка, 1985. — 464 с.
  21. Історія народного господарства Української РСР. У 3 т., 4 кн. — Т. 3, кн. 2 / Т. І. Дерев'янкін, Л. К. Безчасний, Ю. Ф. Воробйов та ін. / Редколегія тому: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) та ін. — К. : Наук. думка, 1987. — 439 с.
  22. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область // упоряд. М. П. Бажан, М. К. Білогуров та ін. ; голова редколегії П. Т. Тронько. — К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. — 772 с.
  23. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область / упоряд. М. П. Бажан, М. К. Білогуров та ін. ; голова редколегії П. Т. Тронько. — К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. — 911 с.
  24. Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область / упоряд. М. П. Бажан, М. К. Білогуров та ін.; голова редколегії П. Т. Тронько. — К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. — 792 с.
  25. Костик П. С. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства: (Діяльність Компартії України по створенню і дальшому розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства південних областей УРСР, 1939–1975 рр.) / П. С. Костик. — Львів : Вища школа, 1980. — 168 с.
  26. Ковальчук В. М. Історія економіки та економічної думки: Навч. посібник / В. М. Ковальчук, М. В. Лазарович, М. І. Сарай. — К. : Знання, 2008. — 647 с.
  27. Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956–1964) / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. — 1998. — № 2. — С. 102—114.
  28. Литвин В. М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965) / В. М. Литвин. — К. : Вид. дім «Лі-Терра», 2004. — 272 с.
  29. Малахов В. П. Одесса, 1920–1965 : Люди... События... Факты / В. П. Малахов, Б. А. Степаненко. — Одесса : Наука и техника, 2008. — 503 с.
  30. Малафеев І. Г. Спеціалізація сільського господарства Одеської області // Розміщення продуктивних сил Української РСР: міжвід. наук. зб. — К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1965. — Вип. 1. — С. 194—198.
  31. Народне господарство Української РСР в 1970 році: статистичний щорічник. — К. : Статистика, 1971. — 565 с.
  32. Народное хозяйство Николаевской области. Статистический сборник. — Одесса : Маяк, 1970. — 137 с.
  33. Народное хозяйство Одесской области. Статистический сборник. — Одесса, 1973. — 215 с.
  34. Народное хозяйство Херсонской области. Статистический сборник. — Херсон, 1973. — 183 с.
  35. Основные показатели развития народного хозяйства Николаевской области. — Николаев, 1966. — 66 с.
  36. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР 9 марта 1955 года «Об изменении практики планирования сельского хозяйства» // Кингисепский Колхозник. — 1955. — № 32. — С. 1—2.
  37. Постановление ЦК КПСС, Совмина СССР от 20.02.1961 № 152 «О реорганизации Министерства сельского хозяйства СССР» [Електронний ресурс] // Библиотека нормативно-правовых актов СССР. — Режим доступа: <http://www.libussr.ru/infdoc3.htm>.
  38. Руденко М. Д. Економічні монолози: (нариси катастрофічної помилки) / М. Д. Руденко ; передм. П. Григоренка. — Б.м. : Сучасність, 1978. — 200 с.
  39. Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. — К., 1997. — С. 163.
  40. Фарварщук Д. А. Шляхом інтенсифікації: [про зміни в колгосп.- радгосп. виробництві на Одещині після березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС] / Д. А. Фарварщук. — Одеса : Маяк, 1965. — 83 с.

OLEKSANDR SHARIN
Mykolaiv

ATTEMPTS TO REFORM AGRICULTURE SOUTHERN UKRAINE IN 50 MID-60'S. XX CENTURY

The article highlights the aspects of the development of agricultural policy in the south of the USSR in the 50s the first half of the 60 years of the twentieth century. And it is in Nikolaev, Kherson and Odessa regions. The development of agriculture is considered by the author on the basis of policy plans and attempts at reform by the Soviet leadership.

Key words: agricultural policy, the agricultural sector, reforms, policy plans, collective and state farms.

АЛЕКСАНДР ШАРИН
г. Николаев

ПОПЫТКИ РЕФОРМИРОВАНИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА ЮГА УКРАИНЫ В 50-Х – СЕРЕДИНЕ 60-Х ГГ. XX СТ.

В статье освещаются аспекты развития аграрной политики на Юге УССР в 50-е – первой половине 60-х гг. XX в., а именно в Николаевской, Херсонской и Одесской областях. Развитие аграрного хозяйства рассматривается автором на основе директивных планов и попытки проведения советским руководством реформ.

Ключевые слова: аграрная политика, аграрный сектор, реформы, директивные планы, колхозы, совхозы.

Стаття надійшла до редколегії 03.05.2016

УДК 348.819:281.96(477.7)«199»

Андрій ШОСТАК

м. Кривий Ріг

shostakandriy.v@gmail.com

ПРОЦЕС РЕЄСТРАЦІЇ СТАТУТІВ ПРАВОСЛАВНИХ ГРОМАД НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У 1991–1999 рр.

У статті на основі різножанрової джерельної та історіографічної бази розглянуто один із напрямків державно-церковних відносин в Україні, а саме роботу у справі реєстрації статутів громад Української Православної Церкви, Української Православної Церкви Київського Патріархату та Української Автокефальної Православної Церкви, на прикладі Південного регіону у перше посткомуністичне десятиліття. Крім того, звернено увагу на особливостях, специфіці та проблемах цього процесу, а також з'ясовано та встановлено його кількісні показники.

Ключові слова: реєстрація, громада, Українська Православна Церква, Українська Православна Церква Київський Патріархат, Українська Автокефальна Православна Церква.

Упродовж 90-х рр. XX ст. в Україні одночасно з розробкою максимально демократичної правової бази щодо забезпечення свободи совісті, відбувався процес становлення та формування принципово відмінних від радянських, практичних відносин між державою та Церквою. Однак, нажаль, як і попередникам по державному управлінню, українським владним мужам та політикам вже у незалежній та суверенній країні не вдалося повноцінно

уникнути певних перегинів у делікатній сфері, які втім, ні у якому разі не варто співвідносити з комуністичними, а ні по суті, а ні по формі. Вони мали зовсім інші особливості та спрямування. Так, приміром, політика президента Л. Кравчука та його уряду характеризувалася спробою створення в Україні державної Церкви, відходом від принципів відокремлення Церкви від держави та рівності конфесій. Натомість, з обранням президентом

Л. Кучми, держава проголосивши де-юре своє рівне ставлення до усіх конфесій та узявши курс на розвиток партнерських взаємин між державою та Церквою [1, 15], де-факто всіляко намагалася симпатизувати одній із Православних Церков (Українській Православній Церкві в єднанні із Московським Патріархатом). Головна причина появи та існування подібних негативних проявів у державно-церковних стосунках, як на нашу думку, полягає у тому, що у цей період, так і не було створено єдиної загальнонаціональної концепції державної політики щодо православних конфесій, яка б у цілому залишалася незмінною навіть у моменти трансформації політичних еліт.

Проте, незважаючи на різний характер відносин між державою та Церквою, що спостерігався у роки першого посткомуністичного десятиліття, загалом у регіонах (приміром, у Миколаївській, Одеській та Херсонській областях) вони реалізовувалися за відносно стабільними та сформованими напрямками [1, 15] (ліквідація негативних наслідків антирелігійної політики тоталітарної доби; нормалізація православного середовища, розколотого на три юрисдикції; розширення мережі та кількості православних приходів; зміцнення духовного стрижня нація тощо), один з яких, надалі у своїй роботі, автор, спробує всеціло розібрати.

У цьому контексті, варто зазначити, що обрана тема станом на сьогодні перебуває на стадії зародження, іншими словами є недослідженою, а тому можемо констатувати, що відповідних статей чи монографій з проблеми, у науковому обігу майже немає. Подібний стан речей не лише надає актуальності окресленому у назві питанню, але, й мотивує нас до всебічного та ґрунтового його висвітлення.

Огляд проблеми, передусім, доцільно розпочати з думки про те, що процес державної реєстрації статутів релігійних громад (у нашому випадку православних) у 1990-х рр. базувався на Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. (базовий та основоположний документ країни у царині релігійного життя, який регулює та унормовує різноманітні аспекти внутрішньоконфесійного життя та державно-церковних взаємин), стаття 14 якого, всеохоп-

люючи регламентувала відповідну процедуру. Так, зокрема, згідно неї для реєстрації статуту (положення) релігійної громади необхідно було, щоб громадяни в кількості не менше десяти чоловік, які утворили її, і досягли 18-річного віку, подали заяву та сам статут (положення) на реєстрацію до обласної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а у Республіці Крим – до уряду Республіки Крим. У нашому випадку до Миколаївської, Одеської та Херсонської обласних державних адміністрацій. Затим галузевий орган у місячний (у випадку необхідності висновку спеціалістів процедура затягувалася до 90 діб) термін розглядав заяву та статут (положення), приймав відповідне рішення і не пізніше як у десятиденний термін письмово повідомляв про нього заявникам. Хоча на практиці, у середньому даний процес у часових рамках тривав значно довше. У такому ж порядку відбувалося й внесення змін та доповнень до вже зареєстрованих статутів (положень) [3, 660–661], які з різних причин члени релігійних організацій бажали відкоригувати.

Поза тим, підкреслимо, що саме з приводу питання реєстрації статутів у облдержадміністрацій та у їх профільних підрозділів (відділи у справах релігій) чи не найчастіше виникали контакти з представниками південноукраїнських єпархій Української Православної Церкви, Української Православної Церкви Київський Патріархат та Української Автокефальної Православної Церкви. І це не дивно, адже лібералізація суспільно життя після розпаду СРСР та православний розкол початку 1990-х рр. поставили православні конфесії у ситуацію конкурентної боротьби одне з одним, де кожен прагнув закріпити за собою певну місцевість чи район.

Однак, крім релігійного відродження, розширення географії діяльності Православних Церков та, як наслідок, одухотворення українського народу, такий вид змагальної боротьби мав, й побічний ефект. На додаток до міжцерковного протистояння в окремих населених пунктах, він, ще й продукував штучне створення православних громад, яких, як згодом виявлялося, реально не існувало. Відбувалося це наступним чином: ініціативна група віруючих за допомогою священників проводила збори,

які затверджували статут, оформляла документи на реєстрацію, отримувала свідоцтво про неї і на цьому усе завершувалося. У результаті, після подібних псевдо реєстрацій проходило півроку, рік, а громада, так і не розпочинала повноцінне релігійне життя. До слова, таких приходів лише на одній Херсонщині у 1992 р. було близько 25% від загальної кількості в Українській Православній Церкві та біля 40% в Українській Автокефальній Православній Церкві (Українській Православній Церкві Київський Патріархат). Резюмуючи, підкреслимо, що до подібної практики єпархіальні управління вдавалися з метою піднесення реноме та значимості своєї конфесії в області, що пізніше могло стати вагомим аргументом у отриманні права на культові споруди під час процесу реституції [2, арк. 2; 4, 28].

Ще однією особливістю процесу реєстрації статутів православних громад на Півдні України у 90-х рр. ХХ ст. було те, що у цьому питанні працівники галузевих відділів при облдержадміністраціях відзначалися вибірковістю та тенденційністю. Якщо статuti громад Української Православної Церкви в єднанні із Московським Патріархатом розглядалися вчасно (тобто у відведений Законом термін) та без зайвих зауважень видавалося відповідне Розпорядження Голови обласної державної адміністрації, то у випадку із статутами громад Української Православної Церкви Київський Патріархат та Української Автокефальної Православної Церкви ситуація була діаметрально протилежною.

Закономірно, що такий стан речей викликав обурення, як у віруючих україномовних православних конфесій, так, і у їх Патріархій, які час від часу звертали увагу вищих органів влади на цю проблему. Так, приміром у 1991 р. до комісії Верховної Ради України з питань культури та духовного відродження звернувся актив громади Української Автокефальної Православної Церкви с. Зміївки Бериславського р-ну Херсонської області, з вимогою вплинути на місцевих посадових осіб, які всупереч вимог Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» зволікали з реєстрацією статуту їх парафії [6, арк. 209]. Збільшення числа подібних скарг з боку автокефальних прихожан на дії місцевих чиновни-

ків, змушують Собор єпископів Української Автокефальної Православної Церкви того ж року звернутися з відкритим листом вже безпосередньо до Голови Ради у справах релігій, у якому наголосити на кричущому порушенні вітчизняного законодавства у питанні реєстрації релігійних громад їхньої Церкви в ряді регіонів, у тому числі, окрім інших (Донецька, Луганська, Запорізька, Дніпропетровська), там значилися Херсонська, Миколаївська та Одеська області [5, арк. 14]. Таким чином, проблема з регіональної набувала статусу загальнонаціональної, що втім, так, і не стало запорукою до її остаточного вирішення.

Не можливо повноцінно розкрити питання реєстрації статутів православних громад, також, й без розгляду масштабів цього процесу, який доцільно здійснити, як у територіально-хронологічному вимірі, так і за конфесійною ознакою. Базуючись виключно на Розпорядженнях (тієї частини, яку вдалося віднайти та опрацювати у фондах трьох обласних архівів) Представників Президента України (5 березня 1992 – 3 лютого 1994 рр.), Голів обласної Ради (3 лютого 1994 – 24 липня 1995 рр.), Голів облдержадміністрацій (24 липня 1995 р. – до тепер) у Херсонській, Миколаївській та Одеській областях, автором підраховано, що загалом на Півдні України упродовж 1992-1999 рр. процес реєстрації пройшло близько 458 православних громад. З яких, 340 громад юрисдикційно відносилася до Української Православної Церкви, 105 до Української Православної Церкви Київський Патріархат, 13 до Української Автокефальної Православної Церкви (встановленні показники не є вичерпними та остаточними, й у майбутньому можуть бути уточнені та відкориговані).

Як видно, безапеляційними лідерами на ниві реєстрації громад були південноукраїнські єпархії Української Православної Церкви, що дозволило їм не лише збільшити загальну кількість своїх приходів за перше посткомуністичне десятиліття майже у двічі, але й на відмінно від Української Православної Церкви Київський Патріархат та Української Автокефальної Православної Церкви домогтися представлення власної Церкви абсолютно в усіх адміністративно-територіальних одиницях та містах обласного значення Херсонської,

Миколаївської та Одеської областей. У цьому вбачаємо заслугу, як правлячих архієреїв, так і певне сприяння з боку місцевих органів влади.

Отже, підсумовуючи попередньо викладене, зазначимо, що період першого посттоталітарного десятиліття на Півдні України дійсно став періодом, який у науковій літературі іменується дослідниками не інакше як «релігійним відродженням» або «релігійним ренесансом». Підтвердженням цього є значна сумарна кількість зареєстрованих православних приходів, що стало можливим завдяки впровадженню у 1991 р. нового, якісно відмінного від радянського релігійного законодавства, яке за своїм змістом було досить ліберальним та прогресивним. Однак, у той же час, у досліджуваному регіоні місцевим органам виконавчої влади, так і не вдалося уникнути певних перегинів у процесі державної реєстрації статутів православних громад, головний із яких полягав у їх упередженому ставленні до парафій Української Православної Церкви Київський Патріархат та Української Автокефальної Православної Церкви, на

тлі прихильного відношення до громад Української Православної Церкви в єднанні із Московським Патріархатом.

Список використаних джерел

1. Белікова Н. Ю. Релігійні конфесії України (кінець 80-х — 90-ті роки XX століття): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. Ю. Белікова. — Донецьк, 2001. — 19 с.
2. Державний архів Херсонської області. — Ф. Р-3727. — Оп. 1. — Спр. 461. Інформаційний звіт за 1992 рік про діяльність релігійних організацій та виконання Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації в Херсонській області». — 17 арк.
3. Закон Української РСР «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. // Відомості ВРУ. — 1991. — № 25. — С. 656—666.
4. Колодний А. М. Україна в її релігійних виявах. Монографія / А. М. Колодний. — Львів: СПОЛОМ, 2005. — 336 с.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 617. Документи державних органів, релігійних організацій про процеси, що відбуваються у православній релігії у 1991 році (12 лютого — 31 грудня 1991 р.). — 64 арк.
6. ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 617. Запити депутатів ВР СРСР, УРСР з релігійних питань та відповіді на них в 1991 році (3 січня — 19 грудня 1991 р.). — 246 арк.

ANDRII SHOSTAK

Крyvvi Rih

REGISTRATION PROCESS STATUTES ORTHODOX COMMUNITIES IN SOUTHERN UKRAINE IN 1991–1999 YEARS

On the basis of different genres of the sources and historiographical base considered one of the areas of church-state relations in Ukraine, namely the work in the registration of the statutes of the Ukrainian Orthodox Church, the Ukrainian Orthodox Church of Kyiv Patriarchate and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, by the example of the Southern region of the first post-communist decade. Furthermore, attention drawn on the specifics, the specifics and problems of this process, as well as identified and established its quantitative indicators.

Key words: registration, community, Ukrainian Orthodox Church, Ukrainian Orthodox Church Kyiv Patriarchate, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church.

АНДРЕЙ ШОСТАК

г. Кривой Рог

ПРОЦЕСС РЕГИСТРАЦИИ УСТАВОВ ПРАВОСЛАВНЫХ ОБЩИН НА ЮГЕ УКРАИНЫ В 1991–1999 гг.

В статье на основе разножанровой источниковой и историографической базы рассмотрено одно из направлений государственно-церковных отношений в Украине, а именно работу в деле регистрации уставов обществ Украинской Православной Церкви, Украинской Православной Церкви Киевский Патриархат и Украинской Автокефальной Православной Церкви, на примере Южного региона в первое посткоммунистическое десятилетие. Кроме того, обращено внимание на особенности, специфику и проблемы этого процесса, а также выяснено и установлено его количественные показатели.

Ключевые слова: регистрация, община, Украинская Православная Церковь, Украинская Православная Церковь Киевский Патриархат, Украинская Автокефальная Православная Церковь.

Стаття надійшла до редколегії 22.04.2016

Розділ 2

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(438+477):339.92«1995/2005»

Наталя БУГЛАЙ

м. Миколаїв

buglay@ukr.net

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ЕКОНОМІЧНІ ВЗАЄМИНИ (1995–2005 рр.)

Аналізується динаміка польсько-українських економічних відносин наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Визначається, що після 1999 року починається інтенсифікація торгово-економічних відносин двох країн, з розширенням торговельної пропозиції Польщі, український ринок стає дедалі більш привабливим для польських середніх і малих підприємств.

Ключові слова: Польща, Україна, економічне співробітництво, експорт, імпорт, товарообіг.

Однією із найбільш важливих сторін польсько-українського співробітництва є економічна складова. Динаміка торгово-економічних зв'язків за період 1995–2005 рр. позначилась як у безпосередньому зростанні експорту-імпорту товарів і послуг, так і у організаційно-інституційному й правовому забезпеченні економічних зв'язків двох сусідніх країн: підписанням угод, організацією економічних форумів, співпраці торгових палат тощо. Основним документом двосторонньої співпраці є Угода про торгівлю та економічне співробітництво, підписана 4 жовтня 1991 року.

Міжнародно-правовий вимір українсько-польської економічної співпраці визначений наступними угодами двостороннього характеру: Конвенція між Урядом України і Урядом Республіки Польща про уникнення подвійного оподаткування доходів і майна та попередження податкових ухилень від 12 січня 1993 року; Угода між Міністерством сільсько-го господарства і продовольства України і Міністерством сільсько-го господарства і продовольства Республіки Польща про економічне і науково-технічне співробітництво від 18 травня 1992 року; Угода між Урядом України і Урядом Республіки Польща про взаємне працевлаштування працівників від 16 лютого 1994 року; Угода між Урядом України і

Урядом Республіки Польща про співробітництво і взаємодопомогу у митних справах від 18 грудня 1995 року та інші [1].

Спільний меморандум щодо лібералізації торгівлі між Польщею та Україною, підписаний 23 січня 1997 року у Варшаві, по суті, базисно визначає як євроінтеграційний пріоритет (можливість укладання Угоди між двома сусідніми країнами про режим вільної торгівлі в Центральній Європі), так і конкретно сприяє структурній перебудові економіки України [1].

Із вступом Польщі до ЄС з метою гармонізації своєї правової системи до європейських стандартів, був переглянутий певний перелік документів і були укладені двосторонні угоди нового формату. Саме із 2005 року у соціально-економічному вимірі були підписані наступні доленосні міжнародно-правові документи: Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Республіки Польща про економічне співробітництво від 4 березня 2005 р.; Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Республіки Польща про співробітництво у сфері телекомунікації та поштового зв'язку від 4 березня 2005 р.; Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про співробітництво в галузі інформатизації від 11 квітня 2005 р.; Угода між

Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про співробітництво в галузі туризму від 30 червня 2005 року [2; 3; 4; 5].

За умов набуття повноправного членства Польщі у ЄС, в контексті зміцнення та розвитку економічних відносин між Україною та Республікою Польща, найважливішою є Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про економічне співробітництво від 04 березня 2005 року, де стаття перша чітко визнає: «Договірні Сторони сприятимуть розвитку взаємовигідного економічного співробітництва в усіх галузях і секторах економіки на принципах рівності і взаємної вигоди відповідно до законодавства держав Договірних Сторін» [2]. Там само визначені і пріоритетні напрями економічного співробітництва: «Співробітництво, яке реалізується в рамках зазначеної Угоди, буде спрямовано на:

- використання економічного потенціалу для зміцнення двосторонніх економічних відносин;
- інтенсифікацію двосторонніх економічних відносин, зокрема, у сфері інвестицій, інновацій та фінансування економічних проектів;
- розбудову транспортної інфраструктури та системи транспортування енергоносіїв;
- розвиток міжрегіональної економічної співпраці» [2].

Більш детальний перелік основних напрямів українсько-польського економічного співробітництва містить стаття друга Угоди: «Співробітництво, про яке йдеться у Статті 1 цієї Угоди, буде реалізовуватися, зокрема, шляхом: розвитку співробітництва між суб'єктами господарювання; проектування, будівництва, ремонту або реконструкції, а також технічної та технологічної модернізації об'єктів суб'єктами господарювання однієї держави на території іншої держави, або спільної діяльності суб'єктів господарювання держав Договірних Сторін на їхніх територіях, або на територіях третіх країн; взаємодії у реалізації проектів у нафтовому, газовому і електроенергетичному секторах, а також у сфері транспортної та прикордонної інфраструктури; запровадження механізмів, пов'язаних з фінансуванням, страхуванням та наданням гарантій для економічних проектів; взаємодії в сфері сертифікації та стандартизації;

сприяння контактам між організаціями, що об'єднують суб'єктів господарювання; розвитку консалтингових, юридичних, банківських і технічних послуг, у тому числі для підтримки реалізації інвестиційних проектів на територіях держав Договірних Сторін; започаткування та підтримки всіляких форм контактів, обміну спеціалістами і технічним персоналом, навчання, участі у ярмарках та виставках, економічних місіях, рекламних та інших заходах, пов'язаних з економічним співробітництвом; розвитку співробітництва в галузі туризму» [2].

Варто зазначити, що у торговому обміні між обома країнами – незважаючи на те, що 2000 року Польща була лише сьомим експортним партнером України і восьмим з імпорту – спостерігається тенденція до зростання і подолання негативних наслідків торговельної кризи 1998 року. 2000 року товарообмін сягнув 1,3 млрд. доларів США. З одного боку це пояснюється дедалі більшою привабливістю українського ринку для польських середніх і малих підприємств, з другого – розширенням торговельної пропозиції Польщі. Здійснюються великі інвестиційні проекти. Можливо, економічні контакти між Польщею й Україною розвиваються не так швидко, як зазначено у політичних деклараціях, проте прогрес свідчить про зміцнення реальних зв'язків в умовах ринкових економік, до яких ідуть держави [6].

За досліджуваний період, станом на початок 2006 року, згідно статистичних даних Держкомстату України, Україна займала четверте місце у як у експорті, так і у імпорті: у загальному переліку найбільших країн-імпортерів українських товарів, відповідно на Польщу припадало 3,5% експортних поставок, а імпорт до України із Польщі нараховував 4,5%. Товарообіг між двома країнами на початку 2006 року становив 2183,0 млн. дол. США, що на 121,3% перевищив показник 2005 року [7].

У польсько-українському торгово-економічному співробітництві наявні і певні проблеми – інтенсифікація торговельно-економічних відносин, загальна динаміка товарообігу, необхідність збільшення інвестицій, досягнення європейських стандартів у економічній сфері. Динаміка двостороннього товарообігу протягом 1991–1998 років для

України становила 3,2–3,8%, а у 1998 році у експорті знизився до 2,5%, в імпорті на 0,7% [8]. Отже, протягом 1998–1999 років товарообіг між Польщею та Україною знизився і становив відповідно від 1622,3 млн дол. США до 1041,6 млн дол. США. Після 1999 року спостерігається зростання товарообігу саме у 2003 р. (2305,8 млн дол.), а потім знову спостерігається певне зниження у 2005 році і на початку 2006 року (2183,0 млн дол. США) [7].

Польща є одним з найбільших торговельних партнерів України з-поміж країн Центральної та Східної Європи. Аналізуючи статистичні дані двостороннього товарообігу, маємо виокремити 1999 рік. Протягом 1999–2005 років експорт українських товарів та послуг до Республіки Польща зріс (з 339 до 1073 млн дол. США), імпорт – з 271 до 1483 млн дол. США, із них 95% зовнішнього торговельного обігу припадало на товари та 5% – на послуги (табл. 1) [9].

Таблиця 1
Показники торгівлі товарами та послугами між Україною та Польщею млн дол. США (1999–2005 рр.)

Показники	1999	2001	2003	2004	2005
Товарообіг	607	1010	1643	2056	2556
Експорт	339	525	794	1022	1073
Імпорт	271	485	849	1034	1483
Сальдо	68	40	-54	-12	-410

Динаміка торгівлі товарами між Україною та Польщею за період 1999–2005 років, у процентному відношенні свідчить про інтенсифікацію торгово-економічних відносин. Так, товарообіг торгівлі товарами між Україною та Польщею становив +24% у 2004 році, +24% у 2005 році (табл. 2) [9].

Таблиця 2
Показники торгівлі товарами між Україною та Польщею млн дол. США

Показники	1999	2001	2003	2004	2005
Товарообіг	559	948	1565	1949	2418
Експорт	301	497	763	980	1011
Імпорт	258	450	802	969	1407
Сальдо	43	47	-39	11	-396

Динаміка торгівлі послугами між Україною та Польщею за період 1999–2005 років, у процентному відношенні становила +39% у 2004 році, +30% у 2005 році (табл. 3) [9].

Таблиця 3
Показники українсько-польської торгівлі послугами млн дол. США

Показники	1999	2001	2003	2004	2005
Товарообіг	48	62	77	107	139
Експорт	35	28	31	42	62
Імпорт	13	34	46	65	77
Сальдо	22	-6	-15	-23	-15

У цьому аспекті слід підкреслити наявні розбіжності в українській та в польській статистиці у зафіксованих даних по товарообігу, що має місце (табл. 4). На думку експертів, аналіз наявної інформації свідчить про те, що дисбаланс виникає, головним чином, по стороні польського імпорту до України, натомість, дані щодо українського експорту товарів до Польщі не мають таких суттєвих розбіжностей.

Причини існування розбіжностей у статистичних даних на думку українських експертів, за попередніми висновками та оцінками, виникли в результаті:

- наявності розбіжностей у системі ведення статистик митними та статистичними органами обох країн;
- порушення митного законодавства (найбільш поширеним способом порушення митного законодавства, як взагалі, так і на українсько-польському кордоні, на сьогоднішній день залишається ухилення суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності від сплати податків шляхом надання митним органам підроблених документів та супровідної документації, яка містить неправдиві дані щодо кількості та вартості вантажу, його відправників та кінцевих отримувачів;
- здійснення контрабандного ввезення товарів (так на користь цього висновку свідчить збереження у 2005 р. розбіжностей на тому ж рівні, як і в 2004 р., при значному зростанні імпорту – в цей час діяли антиконтрабандні заходи, які почали діяти і в 2008 році, що знову призвело до значного зростання показників імпорту);
- ввезення товарів шляхом напівлегального обходу митних правил (використання фізичних осіб для перевезення товарів тощо);
- проведення махінацій з боку польських суб'єктів з метою повернення податку ПДВ (при цих схемах, польські підприємці

Таблиця 4

Товарообіг між Україною та Польщею за даними національних статистичних відомств

Рік	Польська статистика			Українська статистика			Розбіжність в обсягах взаємного товарообігу млн USD	Розбіжність в обсягах взаємного товарообігу, %
	Імпорт в Україну млн. USD	Експорт в ПП млн USD	Взаємний товарообіг млн USD	Імпорт в Україну млн USD	Експорт в ПП млн USD	Взаємний товарообіг млн USD		
2001	1002,7	449,3	1452,0	450,8	497,4	948,2	-503,8	53,1
2002	1180,5	491,6	1672,1	506,0	537,2	1043,2	-628,9	60,3
2003	1561,2	744,6	2305,8	802,4	763,2	1565,6	-740,2	47,3
2004	2031,1	1051,2	3083,3	968,7	979,9	1948,6	-1134,7	58,2
2005	2588,2	1021,0	3609,2	1406,0	1010,0	2417,0	-1193,2	49,3

декларують вивезення товару з Польщі в Україну та отримують за це повернення податку ПДВ з державної казни, а при цьому товар може взагалі не існувати, або він залишається у Польщі та стає, завдяки проведенню таких операцій, дешевшим здебільшого на 22% [10].

Більше того, була створена спільна робоча група щодо вивчення питання з наявних розбіжностей у статистиці двох сусідніх країн. Утім, робоча група дійшла висновку, що подолання розбіжностей у статистиці двосторонньої торгівлі неможливе, серед іншого, без приведення української методології обліку експортно-імпорتنих операцій до стандартів Європейського Союзу. Окрім цього, аналіз свідчить, що існуванню згаданого явища сприяє недостовірне декларування суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності, заниження митної вартості, зокрема з застосуванням схем подвійних інвойсів, контрабандне ввезення товарів та «мурашкова» торгівля.

Безперечно, з метою подолання розбіжностей у даних митної статистики, що стосуються взаємного товарообігу між Україною та Польщею, за попередніми оцінками українськими експертами були сформульовані наступні висновки – як превентивні заходи щодо покращення ситуації:

- активізація взаємодії правоохоронних органів України та Польщі з метою недопущення податкових махінацій у двосторонній торгівлі;
- вдосконалення митного законодавства з метою виключення можливості використання фізичних осіб для перевезення через кордон товарних партій;
- максимальне посилення уваги до переміщення через митний кордон України товарів польського виробництва, статисти-

стичні розбіжності щодо яких є найбільш суттєвими;

- введення в практику єдиної митної декларації на товар, що перетинає кордон (в режимі «он лайн»), що дозволить ідентично відтворювати в статистичному обліку двох країн номенклатуру і вартість товару;
- поширення практики проведення спільного митного контролю на пунктах перетину українсько-польського кордону;
- включення до переліку осіб, уповноважених на обмін поточною митною інформацією, керівників підрозділів по боротьбі з контрабандою прикордонних митниць;
- з метою виключення розбіжностей методологічного характеру вивчення органами державної статистики України методології обліку статистичних даних статистичними органами ЄС – перехід на європейське визначення експорту та імпорту [10].

Структуру товарного експорту України в Польщу становлять: мінеральні продукти, недорогоцінні метали, енергетичні матеріали, нафта та продукти її переробки, руди, шлаки і зола, котли, машини, апарати і механічні пристрої, органічні хімічні сполуки, чорні метали, деревина та вироби з неї; в сфері послуг – домінування транспортних послуг. Імпорт з Польщі презентовано наступними товарами: папір, картон, енергетичні матеріали, нафта та продукти її переробки, полімерні матеріали й запаси, деревина та вироби з неї, ефірні масла, косметичні препарати [11].

Особливої уваги заслуговує питання збільшення поставок з України сталеливарної продукції, як збільшення квоти на поставки в країни Центральної Європи, що і лобювала

саме Польща у 2004 році. Вкрай важливими були зусилля польської дипломатії стосовно отримання Україною статусу країни з ринковою економікою, вступу України до Світової організації торгівлі (СОТ) та створення зони вільної торгівлі (ЗВТ) з ЄС. У 2006 році в Україні діяло близько 1600 підприємств з польським капіталом, насамперед, домінуючи у трьох галузях – у фінансових послугах, хімічна промисловість, переробна промисловість. Втім, слід відзначити, що у польсько-українському товарообігу завжди спостерігалась динаміка. Найбільша частка інвестицій знаходилась у промисловому секторі, зокрема у хімічній, деревообробній, металообробній промисловості, а також у виробництві продуктів споживання; виробництві мінеральних продуктів та фармацевтичній промисловості [12].

За даними державного комітету статистики України, прямі іноземні інвестиції у Польщу визначали динамічне зростання, так, у 2001 році – 62,8 млн дол. США, у 2002 році – 69,3 млн дол. США, у 2003 році – 98,1 млн дол. США, у 2004 році – 152,7 млн дол. США, у 2005 році – 194,7 млн дол. США. Найвагомими українськими інвестиційними проектами в РП, на цей час були: Варшавський автомобільний завод (інвестор «Авто-ЗАЗ»), металургійний комбінат «Гута Ченстохова» (інвестор «ІСД»), суднобудівельний завод «Сточне Гданське» (інвестор «ІСД»), металотрейдер «Центросталь Бидгощ» (інвестор - «УГМК») [7].

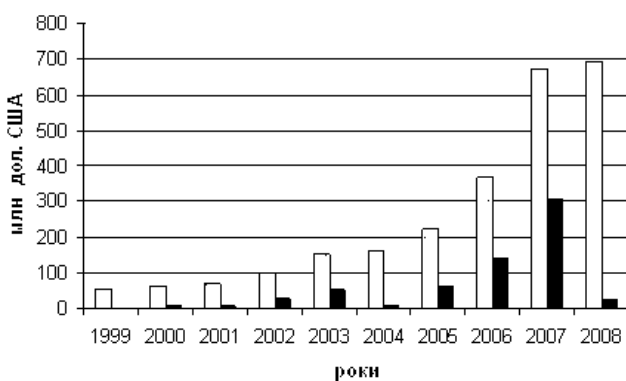

Рис. 1. Динаміка надходження польських інвестицій в економіку України протягом 1999–2008 рр.:
□ – накопичений обсяг; ■ – приріст за рік

Динаміку прямих іноземних інвестицій в Україну з Республіки Польща відображено у рис. 1., традиційно польські інвестиції спрямовані в обробну промисловість (близько 60%), у фінансовий сектор (близько 20%), в оптову та роздрібну торгівлю (12%). У регіональному розрізі найбільше інвестицій надходить до західних областей України та міста Києва. Найвагомими польськими інвестиціями в Україні є: фабрика будівельної кераміки «Церсаніт», фабрика паркету «Барлінек», меблева фабрика «Новий Стиль», фабрика алюмінієвих банок та упаковки «Кен-Пак», фабрика автозапчастин «Інтер-Гроклін», м'ясокомбінат «ПКМ Дуда», банк «Кредо», «Плюс-банк». Найвагомими польськими інвестиціями у фінансовий сектор України є: банків Рекао S.A. – в УніКредит Україна, РКОВР S.A. – в Кредобанк, Getin Holding – в «Плюс-Банк», збільшення статутного капіталу страхової компанії «ПЗУ Україна», а також фабрика виробів медичного призначення «TZMO S. A.» та мережа салонів товарів культурного призначення «Empic». Польськими інвесторами започатковано багато важливих інвестиційних проектів в Україні: відкриття мережі книгарень «Буква»; будівництво фабрики предметів особистої гігієни «Bella»; заснування страхової компанії «PZU Україна» [11].

Польський досвід реформ торгово-економічного співробітництва є унікальним та привабливим, основною «родзинкою» двосторонніх відносин все таки є європейська інтеграція. Україна та Польща повинні вже запустити механізм комплексного горизонтального співробітництва між державними апаратами сторін у сфері європейської інтеграції, якщо ми серйозно хочемо скористатися польським євроінтеграційним досвідом [13].

Тож, економічна співпраця і надалі залишається однією із найбільш важливих ланок двосторонніх взаємин України та Польщі, хоча має низку проблемних питань. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. в польсько-українському економічному співробітництві відбулось відчутне зростання експорту-імпорту товарів і послуг, що свідчить про позитивну динаміку торгово-економічних зв'язків і, відповідно, належне організаційно-інституційне й правове їх забезпечення.

Список використаних джерел

1. Угоди України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.rada.kiev.ua/laws>.
2. Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ (ГДА МЗС). — Ф. № 2. — Оп. № 6. — Спр. № 4785. Угода між Урядом Республіки Польща та Кабінетом Міністрів України про економічне співробітництво. — 4 арк.
3. ГДА МЗС. — Ф. № 2. — Оп. № 6. — Спр. № 5132. Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Республіки Польща про співробітництво у сфері телекомунікації та поштового зв'язку. — 4 арк.
4. ГДА МЗС. — Ф. № 2. — Оп. № 6. — Спр. № 4473. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про співробітництво в галузі інформатизації. — 4 арк.
5. ГДА МЗС. — Ф. № 2. — Оп. № 6. — Спр. № 4670. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про співробітництво в галузі туризму. — 4 арк.
6. Сівець М. Україна і Польща: підсумовуючи досягнуте / Марек Сівець // Дзеркало тижня. Україна. — № 32. — 22 серпня 2001.
7. Статистичні дані Держкомстату України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
8. Динаміка двостороннього товарообігу [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mg.pl>.
9. Економічне співробітництво [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrexport.gov.ua>.
10. Економічний бюллетень Посольства України в Республіці Польща [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/poland>.
11. Стан торговельно-економічного та інвестиційного співробітництва між Україною та Польщею [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua>; www.ukrstat.gov.ua.
12. Економічне співробітництво [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrexport.gov.ua>.
13. Зовнішньополітичні акценти // Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД). — Київ. — 7 квітня 2015 року. — С. 4.

NATALIA BUGLAY

Mykolaiv

POLISH-UKRAINE ECONOMIC RELATIONS (1995–2005)

The dynamics of the Polish-Ukraine economic relations is analysed in the end XX–XXI of century is. Determined at the beginning, that intensification of trade and economic relation of two countries begins after 1999, with expansion of trade suggestion of Poland, the Ukrainian market becomes all more attractive for the Polish middle and small enterprises.

Key words: Poland, Ukraine, economic collaboration, export, import, commodity turnover.

НАТАЛЬЯ БУГЛАЙ

г. Николаев

ПОЛЬСКО-УКРАИНСКИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ (1995–2005 гг.)

Анализируется динамика польско-украинских экономических отношений в конце XX - в начале XXI ст. Определяется, что после 1999 года начинается интенсификация торгово-экономических отношения двух стран, с расширением торгового предложения Польши, украинский рынок становится все привлекательнее для польских средних и малых предприятий.

Ключевые слова: Польша, Украина, экономическое сотрудничество, экспорт, импорт, товарооборот.

Стаття надійшла до редколегії 04.05.2016

УДК 94(497.2)

ГАБРИЕЛА ВАПЦАРОВА, ДАРИНА ІЛІЄВА

м. Софія, Болгарія

ЗНАЧЕННЯ АРХІВУ АКАДЕМІКА ПЕНЧО РАЙКОВА ДЛЯ ІСТОРІЇ ХІМІЧНОЇ НАУКИ

У статті розглядаються питання формування та зберігання особистого архіву патріарха болгарської хімічної науки академіка Пенчо Райкова. Показано, що його кореспонденція, спогади, статті у періодичних виданнях та інші матеріали стали цінним джерелом з історії хімічної науки у Болгарії. Наголошено на внесок вченого у розвиток органічної хімії та популяризацію цієї галузі знань. У статті містяться відомості з біографії Пенчо Райкова, наводяться факти про його педагогічну діяльність та роботу на посаді ректора Софійського університету, навчання майбутнього вченого у Миколаївському реальному училищі у 80-х роках XIX століття.

Ключові слова: архів, хімічна наука, наукове товариство, університет, дослідження.

«Никоя наука не е живяла такъв интензивен живот, какъвто е живяла химията през последното столетие (бързо разширяване на границите на хипотезите, бързо пременяване и сменяване на хипотезите и пр.), но затова пък никоя наука не е оказала толкова силно влияние върху обществения живот, никоя не се е сплела тъй интимно с живота както химията и от никоя наука не се очаква в бъдеще такава интензивно влияние върху живота и науката, както от химията. 8 ян. 1903 г., 11 ч. 10 мин. пр. об.» П. Райков [1].

Втората половина на XIX век в Европа се наблюдава бурно развитие на естествените науки като физика, математика, астрономия и химия, свързано с новите общественоекономически условия. За нуждите на бързо развиващото се производство се натрупва богат емпиричен материал и се извеждат голям брой закони. Това ускорява индустриализацията, която изисква още по-задълбочено теоретическо и практическо развитие на природонаучните дисциплини. По това време младата българска интелигенция не е в състояние да участва в интензивния процес на развитие на естествените науки в Европа поради историческото своеобразие у нас. В последните десетилетия на Възраждането българската младеж се ориентира главно към руските училища и университети, към учебни средища в други славянски центрове, а също и на Запад. Към средата на XIX век страната вече разполага с определен контингент от хора, които могат да бъдат определени като

интелигентни в модерния смисъл на думата [2]. В трудния процес на популяризиране на природонаучните знания, в това число и химията, вземат дейно участие Найден Геров, Йоаким Груев, Иван Богоров, Иван Гюзелев, Стефан С. Бобчев, Тодор Икономов и др., всичките бъдещи членове на Българското книжовно дружество (БКД).

Включването на наши учени в европейския научен живот става възможно в по-широки рамки едва след Освобождението, при това не непосредствено след него. В България се завръщат първите висшисти, получили специално образование по химия. Част от тях имат възможност да проявят знанията и способностите си за развитието на химията у нас и да допринесат за нейното приложение в стопанския живот. Те са представители на следосвобожденската българска интелигенция, която притежава импулс не само от променените вътрешни общественоеполитически условия, но черпят знания и опит от науката на развитите европейски страни. Усвоили в голяма степен нейната сила, оценили ролята ѝ за развитието на страната, те се завръщат в България и стават част от научния ѝ потенциал. Можем да споменем имената на Георги Смилов, Георги Колушки, Христо Бояров, Васил Атанасов и др. представители на зараждащата се в свободна България химическа наука.

Един от първите образовани българи, с чието име е свързан полувековен период от

розвитіето на химията в България, е именитият учен и дългогодишен преподавател в Софийския университет академик Пенчо Райков, наричан с признателност «Патриарх на българската химическа наука». Фактите и обстоятелствата около неговия живот и дейност в общи линии са добре известни. Не малко е писано и разказвано в спомени за П. Райков, главно по повод годишнини от неговото рождение [3;4;5;6]. В този смисъл съществуват известни нагласи, че за него е трудно да се каже нещо ново. Целта на настоящата статия е отново да привлечем вниманието към личността на този достоен българин и да съхраним духовното му присъствие за поколенията. С представянето на личния архивен фонд на академик П. Райков сме си поставили за цел да обогатим традицията на досегашните изследвания, част от които многостранно разглеждат неговия научен и обществен принос. Архивът заслужава да стане достояние на всички и българската общественост да получи точна представа за неговото изключително дарование на учен-енциклопедист с широка обща култура и високи лични добродетели.

Макар че биографията на П. Райков е повече или по-малко добре представена в българската историография, тук ще припомним някои съществени моменти от неговото житие. Роден е в Трявна на 6 декември 1864 г. в семейството на виден и заможен търговец – Никола Райков. Първоначално и прогимназиално образование получава в родния си град и Габрово [7]. През лятото на 1879 г. Пенчо заминава за Русия, гр. Николаев и се настанява в пансиона на българина Тодор Минков. Негови съученици там са Петър Абрашев, Никола Бобчев, Тодор Джамджиев и др. По това време Южнославянският пансион на Т. Минков, Николаевската гимназия и Николаевското реално училище са утвърдени и известни центрове за образование на български младежи в Русия. Пенчо Райков завършва училището пръв по успех през 1883 г. [8]. Продължава образованието си в Лайпциг. Първоначално записва и учи медицина, но след един семестър започва да следва химия. Слуша лекции по любимия си

предмет при светилата на тази наука Херман Колбе, Йоханес Вислиценов и А. Майер; по физика при Хенкел, а философия при прочутия Вилхелм Вунд, който оказва по-късно благотворно влияние върху неговата преподавателска дейност. По време на следването си П. Райков участва активно в обществения живот на студентската младеж в Лайпциг. Член е на Славянското академично дружество, секция от което се превръща в Българско академическо дружество под негово председателство. През 1885 г. прекъсва образованието си, за да вземе участие в Сръбско-българската война като доброволец в т. нар. Студентски легион. След подписването на примирието заминава отново в Лайпциг, където завършва курса на обучението си и през 1888 г. полага успешно докторски изпит [9]. Завръща се в родината и се отдава на творческа дейност като химик, професор и общественик.

В тези години младата българска държава изпитва остра нужда от подготвени кадри във всички области на стопанския и културен живот. Способните и действени личности бързо намират своето място в обществото и правят блестяща кариера. Това с пълна сила важи и за младия П. Райков. Виждаме го като учител в Казанлък и София и едновременно е назначен за извънреден преподавател по химия във Висшето училище [10]. Когато последното е преименувано в Университет, Райков става редовен професор и титуляр на катедрата по Органична химия, пост, който запазва до 1935 г. Декан е на Физико-математическия факултет (1900–1901), (1917–1918) и ректор на Университета през учебната 1908–1909 г.

Пенчо Райков има големи заслуги за поставяне началото на професионална организация на българските химици. Той е един от основателите на Българското химично дружество в София и негов пръв председател. Когато през 1924 г. дружеството прераства в Съюз на българските химици, проф. Райков е избран за негов почетен член.

За приноса на проф. Райков в областта на химията и «след преглеждане и обсъждане книжовните му трудове», Управителният съвет на БКД на заседание от 5 август 1898 г.

го избира за дописен член на Дружеството заедно с Пьотр Бахметиев, Георги Бончев, Георги Колушки и др. [11]. Само две години по-късно във връзка с новия устав на БКД някои дописни членове от Природо-медицинския клон са предложени от неговия председател Георги Златарски за избор на действителни членове на Дружеството. Между тях е и Пенчо Райков. На 5 ноември 1900 г. на тържествено събрание в салона на «Славянска беседа» Председателят на БКД Иван Евстр. Гешов прогласява новоизбраните членове с думите «... смеем да вярваме, че във Вашето лице Дружеството ще има винаги надежден спомощник за изпълнение на неговите книжовно-научни задачи» [12]. Академик Райков допринася за разширяване дейността на Природо-медицинския клон на БКД, в който активно работи като секретар в периода 1904–1909 г., а по-късно и като председател вече на Природо-математическия клон на БАН от 1914 до 1920 г. [13].

Като университетски преподавател и член на БКД е канен за участие в много международни научни форуми и през целия си живот поддържа връзки с учени, институции и издателства от цял свят.

Подробни данни за живота и академичната дейност на П. Райков могат да се намерят в запазените лични документи на учения, съхранени в Научния архив (НА) на БАН. Архивният фонд под номер 172к е подарен на Академията на 2 февруари 1970 г. от дъщеря му Елеонора П. Райкова и е приет с предварителен опис на документите в него. Материалите са сравнително добре запазени и са обработени през 1974 г. от сътрудници на архива. Те са подредени и описани в 363 архивни единици по следната класификационна схема: биографични материали, кореспонденция, творческа и служебна дейност, илюстративни материали и документи на други лица.

Документите на П. Райков от биографичен характер образуват сравнително неогляма група от фонда, но са със значителна историческа стойност. Те дават информация за плюсовете и минусите относно използването на чуждестранни учебни средища за нуждите на българското културно и образо-

вателно дело. Погледът на изследователя се спира преди всичко на запазените документи от обучението на П. Райков в гр. Николаев. Това са свидетелства за преминаване в погорен клас, похвални листове за неговото «благонравие, прилежание и отличен успех в науката» и диплом – атестат за завършване на Николаевско-Александровското реално училище. Интересно е свидетелството, преведено на немски от университета в Лайпциг, което също съдържа биографични данни и оценките му от руската диплома. От същия период са запазени ученически тетрадки по математика, химия и история, писмени работи по руски език, разписки за платени такси в пансиона на Тодор Минков, програми за театрални постановки в гр. Николаев и др. Те разкриват много факти за обучението в училището, за учебните програми, за някои административни порядки, показват желанието за самообразование на П. Райков, който изучава чужди езици, но усъвършенства и руския.

Съхранени са документи и от следването му в Германия – свидетелство за завършено висше образование и студентска книжка, от която е видно, че Райков се е борил за получаване стипендия за отличен успех. Интерес представляват студентските тетрадки от лекции по химия и личните тефтерчета на П. Райков с негови бележки за живота му в Лайпциг и Берлин.

Биографичните документи продължават със заповеди и съобщения за назначения като преподавател в гимназии и Софийския университет и за член на различни комисии; с автобиографични данни за прослужено време и удостоверения за заплати във връзка с неговото пенсиониране. С личния архив на П. Райков са предадени и няколко свидетелства за награди, между които от Българския Червен кръст (1910, 1927 г.), от Министерството на народното просвещение (сребърен медал за наука и изкуство – 1921 г.), офицерски и командирски кръст от орден за гражданска заслуга (1929 г.) и др.

За участието на Пенчо Райков в Сръбско-българската война от 1885 г. като доброволец има отложени документи, събрани от неговата съпруга Гертруда Райкова, а именно:

молба от П. Райков до Началника на 1-во полково военно окръжие и удостоверение от Министерство на войната, че е бил войник в «Ученическия легіон». В подкрепа на този факт са две свидетелства от други участници в същото формировање, че е служил по време на войната с тях.

Тази рубрика от личния архивен фонд на акад. Райков завършва с родословно дърво, изготвено от неговата дъщеря Елеонора.

Научната и обществената дейност на Пенчо Райков е осветена от запазената богата кореспонденция с изтъкнати представители на българската наука и култура, както и с голям брой чужди учени и различни институции от цял свят. Тази преписка е обособена в над 130 архивни единици и заслужава отделно внимание и по-подробен анализ. Писмата засягат въпроси от най-разнообразни области, на първо място науката, просветното дело, също така семейни въпроси и обществения живот. В тях има конкретни данни за състоянието на българската химическа наука в края на XIX и началото на XX век; за проблемите, които занимават нашите учени тогава; за обмен на мнения по химични процеси; за размяна на специализирана литература; за отправени молби за сътрудничество от много редакции и редакционни комитети, покани за участие в конгреси и др. Много колеги на проф. Райков търсят неговото компетентно мнение по въпроси от всички области на химията. Интересни са също писмата с производители и доставчици на апаратура за лабораторни изследвания, както и с д-р Г. Краузе, редактор на немското списание «Chemiker-Zeitung», който редовно публикува в него изобретенията на българския химик.

Между кореспондентите на Райков фигурират още и имената на: Д. Агура, Д. Баларев, Е. Белкот, д-р Бенда, Х. Брант, Бруненгребер, Ю. Везел, П. Гюс, Ф. Дитце, А. Златаров, Д. Иванов, д-р Каназирски, З. Караогланов, Б. А. ван Кетел, Ив. Плотников, И. Прайс, д-р Ромин, проф. Н. Саранов, Ив. Странски, д-р Х. Хегер, д-р П. Херман, Ил. Янулов и др. Тези контакти добре илюстрират научното и културното общуване по това време на България с другите европейски страни.

Сведения за личния живот на Пенчо Райков откриваме в запазената обширна кореспонденция с неговите родители Тота и Никола Райкови, с братята и сестрите му. Писмата разказват за учението му в чужбина, за ежедневните проблеми далеч от семейството, за тъгата по неговите приятели. Няма да се спираме подробно на преписката от Николаев и Лайпциг тъй като тя е много добре разгледана от колегата Ирина Димитрова [14]. В последно време украинският историк доц. д-р Владимир Гамза също работи по темата с архивите в гр. Николаев.

В рубриката «Кореспонденция» са описани и множество благодарствени писма за отпуснати от П. Райков парични помощи. Ще споменем специално това от Дружеството за културно-икономическо повдигане на гр. Трявна.

Документите от научната дейност на професор Райков са подредени хронологично и включени в раздел «Творчество». За запазените в личния му архив над 100 работки академик Колушки пише: «...1) около 20 из областта на самата органическа химия, около половината от които органични аналитични; 2) около 10 неорганични аналитични; 3) само 5–6 из областта на неорганичната химия, както и 4) над 40 работи върху химическата лабораторна апаратура, съдържащи остроумни конструкции или рационални подобрения в конструкциите на дотогавашни апарати, както и самите методи за манипулиране с разните апарати и уреди» [15]. Описът започва с някои от най-ранните му статии, публикувани в Германия и свързани с усъвършенстването на лабораторните апарати, прибори и методи. Следват значителен брой статии из областта на органичната химия, която е неговата основна специалност. Не липсват и изследвания на различни проблеми от неорганичната химия във връзка с тяхното практическо значение и приложение в ежедневието. Запазените аналитични работи на П. Райков се отнасят почти в еднаква степен и до органичните, и до неорганичните съединения. Професионален интерес представляват неговите статии по въпроса за качеството на розовото масло и начините за

откриване на опити за неговото фалшифициране.

От втората половина на неговата научна дейност са отложени повече трудове с теоретичен характер. В личния архив на проф. Райков се съхранява и ръкописът на известния му учебник «Органическа химия. I. Мастни съединения.» от 1935 г.

Интересен дял от тази рубрика са обособените «Работни материали и бережки». Запазени са неговите лабораторни тетрадки, които той е водил от 1888 до 1939 г.; рисунки и описания на оригинални фигури и химически уреди, изобретени от П. Райков; покани, бележник, доклад и др. във връзка с участието на учения в 6, 7 и 8 конгреси по приложна химия в Рим, Лондон и Ню Йорк. Особено важни са съхранените четири тетрадки с научни изследвания за розовото масло в различните райони от България.

Професор Райков е имал навик да си води бележки при четенето на списания и книги, да записва свои мисли за науката изобщо и специално за химическата наука. Вероятно част от тях е използвал за написването на своите лекции. Между тези листове откриваме неизвестни негови откровения за учените химици, които «По преди ... са търсели да открият последното, най-съвършеното, което може да се пожелае от химическата наука, именно средство за произволно дълъг и щастлив живот с всичко изобилно. При това са игнорирали последователността в постигането на това желание. Сега считат това желание за непостижимо, ако не се върви последователно към целта. От когато се съзна това и се пое индуктивния път, химията стана наука. И най-малките открития в химията сега са важни като фактически материал, който може да стане ключ за разяснение на важни химически истини. 7 юли 1900» [16].

В своите размисли академик Райков се опитва да раздели химиците на три категории. Към първата група причислява тези, които се стремят да създадат нещо, без да обръщат внимание на по-нататъшната съдба на създаденото. Според него те се специализират до крайност и са най-скромните и най-многобройните работници

на химическото поле. Втората категория работници-химици според Райков са онези, които при създаването на нещо гонят велика практическа цел и търсят материална облага: «Тия химици експлоатират трудовете на предишните и събират плодовете от тяхната сеитба» [17]. Третата категория химици са тези, които систематизират суровия материал, натрупан от първите два типа учени. Те търсят сходството и различието между отделните химични съединения и химични явления и създават общия план на химическата наука. Те са «... майсторите на химическото здание, те дават посока на химическите изследвания, те създават химическите теории и хипотези, те ръководят химическата наука. 27 ноем. 1900» [18].

Интересно към коя категория химици би причислил сам себе си академик Райков?

Последна група документи във фонда са илюстративните материали, обособени в 23 архивни единици. Това са предимно групови снимки на П. Райков със съученици от Николаев и състуденти от Лайпциг; семейни фотографии на неговия баща, съпруга и дъщери; общи снимки с участници в научни конгреси в България и международни форуми; с негови колеги от Софийския университет, студенти и др. Съхранените фотографии са илюстрация на важни моменти от живота на академик Пенчо Райков. Те естествено разказват и допълват някои факти от личния му и академичен път.

Архивният фонд на П. Райков е част от документалното наследство съхранено в НА БАН. Настоящият преглед има за цел да представи състава и съдържанието на материалите в него като изключително ценен източник на информация за богатия и интересен живот и научна дейност на академик Райков.

Оценявайки заслугите му, негови колеги и ученици казват, че «той с право може да се смята за пионер на научното химично творчество в България и то не само за това, че неговите специални научни трудове са едни от първите, но и затова, че в продължение на повече от половин век той не престана да твори»... че е бил «много богат с оригинални идеи и ценни хрумвания, много от които е

развил в научните си работи... Без него българската университетска химия може би дълго още щеше да се лута из криви пътища. Името на Пенчо Райков ще бъде завинаги записано с главни букви, защото той даде правилна насока на професорската работа у нас и положи здравите основи на истинското университетско преподаване. Така преценено, делото му има историческо значение» [19].

Към тези думи можем да добавим само това: Пенчо Райков е гордост за Трявна, Университета, Академията и България.

Списък на използваните източници

1. НА БАН, ф. 172к, оп.1, а.е. 167, л. 110.
2. Танчев Иван. Българската държава и учението на българи в чужбина / Иван Танчев. — София : БАН, 1994.
3. Колушки Г. Н. Пенчо Н. Райков / Г. Н. Колушки // Летопис на БАН, (1939/1940). — 1943. — кн. 23.
4. Професор д-р П. Н. Райков. Живот и дейност:

[Сборник]. — София, 1941 г.

5. Бъчварова Нели. Химически науки / Нели Бъчварова // Из историята на БКД 1869 — 1911. — София, 1994.
6. Димитрова Ирина. За (не) известния Пенчо Николов Райков [Електронний ресурс]. — Режим достępu: www.unionchem.org.
7. НА БАН, ф. 172к, оп. 1, а.е. 1, л. 1.
8. Пак там, л. 10.
9. НА БАН, ф. 172к, оп. 1, а.е. 2, л. 1.
10. НА БАН, ф. 172, оп. 1, а.е. 16, л. 1-5.
11. НА БАН, ф. 1к, оп. 2, а.е. 738, л. 11 и ф. 172к, оп. 1, а.е. 67, л. 1.
12. НА БАН, ф. 1к, оп. 2, а.е. 173, л. 16; ф. 1к, оп. 2, а.е. 750, л. 23; ф. 172к, оп. 1, а.е. 67, л. 2.
13. НА БАН, ф. 1к, оп. 2, а.е. 750, л. 37; ф. 1к, оп. 2, а.е. 765, л. 35.
14. [Електронний ресурс]. - Режим достępu: www.unionchem.org.
15. Колушки Г. Н. Пенчо Н. Райков / Г. Н. Колушки // Летопис на БАН, (1939/1940). — 1943. — кн. 23.
16. НА БАН, ф. 172к, оп. 1, а.е. 167, л. 124.
17. НА БАН, Ф. 172к, а.е. 167, л. 169.
18. Пак там.
19. НА БАН, ф. 172к, а.е. 25.

GABRIELA VAPTSAROVA, DARYNA ILIEVA
Sofia (Bulgaria)

IMPORTANCE OF PENCHO RAYKOV'S ARCHIVE FOR HISTORY OF CHEMICAL SCIENCE

The article deals with the formation and preservation of the personal archive of the Patriarch of the Bulgarian chemical science academician PenchoRaikov. It is shown that his correspondence, memories, articles in periodicals, and other materials have become a valuable source for the history of chemistry in Bulgaria. It emphasizes the contribution of the scientist to the development of organic chemistry and the popularization of this field of knowledge. This article contains information from the biography of PenchoRaikov, there are facts concerning the teaching activities and work in the position of Rector of the Sofia University, studying of the future scientist in the Nicholaev School of the real in the 80-ies of the XIX century.

Key words: archive, chemical science, the scientific community, university, research.

ГАБРИЕЛА ВАПЦАРОВА, ДАРИНА ИЛИЕВА
г. София (България)

ЗНАЧЕНИЕ АРХИВА АКАДЕМИКА ПЕНЧО РАЙКОВА ДЛЯ ИСТОРИИ ХИМИЧЕСКОЙ НАУКИ

В статье рассматриваются вопросы формирования и сохранения личного архива патриарха болгарской химической науки академика Пенчо Райкова. Показано, что его корреспонденция, воспоминания, статьи в периодических изданиях и другие материалы стали ценным источником по истории химической науки в Болгарии. Подчеркивается вклад ученого в развитие органической химии и популяризацию этой области знаний. В статье содержатся сведения из биографии Пенчо Райкова, приводятся факты, касающиеся его педагогической деятельности и работы в должности ректора Софийского университета, учебы будущего ученого в Николаевском реальном училище в 80-х годах XIX столетия.

Ключевые слова: архив, химическая наука, научное общество, университет, исследования.

Стаття надійшла до редколегії 29.04.2016

УДК 94:356.1-057.36(477.73)“1904/1905

ЮРИЙ ДЕМЬЯНЕНКО

г. Николаев

ОФИЦЕРЫ 58-го ПЕХОТНОГО ПРАГСКОГО ПОЛКА – УЧАСТНИКИ РУССКО-ЯПОНСКОЙ ВОЙНЫ 1904–1905 гг. (ЧАСТЬ I: А - К)

к 111-летию окончания войны

«Полководец для государства – все равно что крепление у повозки: если это крепление пригнано плотно, государство попеременно бывает сильным; если крепление разошлось, государство непременно бывает слабым». «Искусство войны», Сунь-цзы. Гл. III, 5.

Впервые приведены новые факты из биографии офицеров данного пехотного полка, их сослуживцев, членов их семей и родственников. Рассмотрены и проиллюстрированы особенности дипломатических отношений между Россией, Японией, Британией, США. Реконструированы обстоятельства боев под Мукденом в январе-марте 1905 г. Даны факты о японских военных тактических новшествах. Пояснены некоторые причины успеха японских войск в Мукденской операции, приведена определенная информация о потерях русской армии. Впервые приведена информация об персональной деятельности этих офицеров в 19–20 ст., включая годы выпуска из учебных заведений. Приведены данные о рождении, свадьбе, смерти, воинской службе, даты гибели в бою, отставке.

Ключевые слова: офицер, русский, японец, биография, военная гимназия, военная служба, награда, орден, смерть.

Целью статьи является восстановление биографий офицеров 58-го пехотного Прагского полка (далее – 58-й пп.), который в 1874–1918 гг. дислоцировался в Николаеве. Краткие биографические справки, созданные автором, возвращают городу имена тех, чьи жизни оборвала война, скончавшихся в период 1905–1914 гг. от последствий пребывания на фронте. Подробные сведения о многих из них представлены впервые. Энциклопедический словарь *«Николаевцы 1789–1999 гг.»* не содержит сведений об участниках русско-японской войны 1904–1905 гг. (далее – РЯВ) из состава 58-го пп., кроме биографий П. О. Бельвейса и А. Д. Нечволодова [10, 59, 244], часть биографий отсутствует в монографиях Н. Н. Шитюка [25], В. А. Пархоменко [14, 155–171], в 7-м разделе монографии Т. Н. Губской, посвященной 58-му пп. [6, 175–190; 7, 175–190], на сайтах интернет-проектов *«Офицеры русской императорской армии»* [55], *«Русская армия в Великой войне»* [56]. Полностью восстановить биографию офицеров полка можно получив доступ к фонду 2672 Российского государственного воен-

но-исторического архива (РГВИА) *«58-й пехотный Прагский полк»* в количестве 210 ед. хранения за 1863–1917 гг., воспользоваться которым у автора не было возможности. Основное количество информации было получено путем сопоставления капитального 10-томного труда *«Русско-японская война 1904–1905 гг.»* [15–18], газетных публикаций за 1894–1914 гг. [26–53]. Данные о тактических новшествах, примененных японцами в РЯВ, взяты из книги Л. Барцини [5], воспоминаний [30–36] и 10-томного труда о РЯВ [15–18].

Автор предлагает рассмотреть некоторые аспекты дипломатических отношений между «великими державами», предшествовавшие РЯВ. В год окончания англо-бурской войны 1899–1902 гг. был заключен британо-японский союз (1902 г.) и, при поддержке США, все три государства выступили с угрозами в адрес Российской империи. В борьбе за раздел Цинской империи на сферы влияния, их целью было оставление русскими Манчжурии. В исследованиях современных американских, европейских, австралийских, японских историков этот факт отражен достаточно

полно [57]. Если в 1897 г. Германия и Франция выступили вместе с Россией сообща, что позволило первым двум странам расширить свои сферы влияния в Китае, а последней – арендовать Квантунский полуостров на 25 лет, то в 1902 г. Россия могла лишь рассчитывать на прохладный нейтралитет со стороны европейских континентальных государств [49, 2]. Раздел Цинского Китая на сферы влияния стал объектом сатиры во французском издании «*Le Petit Journal*». В номере за 16.01.1898 г. была опубликована карикатура свободного от вируса великобританского империализма (джингоизма) англичанина Генри Мейера (Henry Meyer). На карикатуре, посвященной разделу цинского Китая на сферы влияния, лишь Франция представлена «стыдливой девушкой Марианной», главы остальных великих держав вполне узнаваемы: британская королева Виктория, германский кайзер Вильгельм II, российский император Николай II, один из основных теоретиков японского милитаризма и будущий японский премьер (в 1901–1905 гг.) Кацура Таро (ил. 1) [57, 260]. По мнению автора статьи, Г. Мейер не решился изобразить японского императора в числе прочих лиц, т. к. до 1945 г. особа императора в Японии считалась священной. В 1892 г., по надуманному прессой предлогу, японский самурай набросился на путешествовавшего по Д. Востоку наследника русского престола Н. А. Романова, нанеся ему рану холодным оружием. Карикатурист так бы легко не отделался – за реальное изображение японской императорской особы в гротескной форме любой фанатик мог бы его просто зарубить; и еще вопрос – смогла бы Британия, идеологии истэблшмента которой Мейер не разделял, спрятать его от японских милитаристов как прячет ныне С. Рушди от гнева иранцев, или нет?

В солидных периодических западных изданиях периода 1895–1905 гг. появлялись и репортажи, и сатирические материалы, которые недвусмысленно указывали на Великобританию и США как главных подстрекателей нападения Японии на Россию. По мнению автора, внутри этих стран англо-саксонского мира уже к концу 19 в. оформился круг частных лиц, преследующих свои корыстные

интересы, использовавших государственное устройство своих стран для собственных целей – развязывания войн и личного обогащения. Для них, агрессивный японский милитаризм стал лишь удобным инструментом, а самодержавная Россия – наиболее подходящей жертвой. Через 50 лет после РЯВ, эти круги, сказочно нажившиеся на двух мировых войнах, назовут транснациональными корпорациями. Это понимали и в «доброй, старой Европе». В частности, французский журналист и фотокорреспондент Жорж Фердинанд Бигó (Georges Ferdinand Bigot) (1860–10.10.1927), бывавший в стране восходящего солнца в 1887–1905 гг., неоднократно публиковал во французских «*Le Petit Parisien*», «*Le Figaro*», собственном сатирическом издании «*Tôbaé*» карикатуры на эту тему (илл. 2, 3, 4) [57, 84, 233, 261]. Подобные карикатуры в русских периодике на эту тему появились только во время РЯВ (илл. 5, 6) [54].

Еще со времени начала англо-бурской войны в 1899 г., за благожелательный нейтралитет России к республикам Оранжевая и Трансвааль, подданные Британской империи и прочих государств не только развернули дикую кампанию в прессе по дискредитации как самой страны, так и дома Романовых, но даже на ее территории не стеснялись применять сугубо колониальные, «африканские» методы. Петербургская пресса «стыдливо» замалчивала очевидные факты, но в отдельных провинциальных газетах время от времени появлялись публикации о нравах «просвещенных» белых работарговцев. К примеру – газета «*Южная Россия*» напечатала фельетон о чудовищном произволе, проявленном подданным королевы Виктории по отношению к беспаспортному 19-летнему Михаилу Шевченко, уроженцу г. Стародуб, Чернигов. губ., сыну вдовы Марии Степановны Шевченко. Англичанин, содержатель частного цирка, взял его на поденную работу уборщика, вывез из России в Германию без заграничного паспорта, из Германии – в германскую Африку в клетке со львом, где продал его как раба на местном невольничьем рынке за 100 марок (в англ. колониях работарговля к тому времени была официально запрещена). Только через два года злключения, уже в составе

труппы французского цирка, М. Шевченко смог вернуться на родину [51, 2].

Британия, пребывая на пике колониального могущества, оставаясь верной принципу «блестящей изоляции», использовала в своих целях не только таких бедняков как М. Шевченко, но и жителей зажиточной континентальной Европы, «*позволяя себе невиданную роскошь – заставить одних европейцев сражаться против других во имя Британского флага*»: к примеру – во время англо-бурской войны 1899–1902 гг., 27.08.1901 г. немец Краббе, полковник британской военной службы, в 20 милях от Дрисфонтейна, близ Мотьесфонтейна при движении к Лейнсбургу, организовал засаду, нанеся тяжелое поражение отряду буров-повстанцев под командованием голландца Ван дер-Марье. Сам начальник отряда, один из лучших партизанских командиров буров, был сразу же убит, большинство отряда, 37 человек – пленены, в их числе – лучший разведчик ополченцев буров той провинции, фельдкорнет дю-Плесси, отдаленный потомок кардинала Жана Армана дю-Плесси де Ришелье, первого министра Франции (1624–1642 гг.). Такие поражения не случайны – даже без изучения документов архивов британского военного ведомства следует признать, что их пленение не обошлось без помощи еще одного «содержателя частного цирка», только более крупного ранга [48, 1].

Автор рассмотрел лишь четыре характерных судьбы: немец Краббе – ревностный служака, исполняющий чужие приказы; голландец Ван дер-Марье, слишком опасный, чтобы оставлять его в живых; француз дю-Плесси, слишком знатный, чтобы его убивать, но и слишком свободолюбивый, чтобы оставлять его на свободе; украинец М. Шевченко, сгодившийся на продажу в рабство на чужой территории по сходной цене – все это результаты столкновения жителей континентальной Европы с агрессивным миром атлантической цивилизации *anglosaxendom'a*, ведущим представителем которого в начале 20 ст. являлась викторианская Британия. Воюя против кадров императорской армии Японии, офицеры русского 58-го пп., противостояли финансовой верхушке этой цивилизации, ее алчности,

стремлению переделывать мир по-своему, работающая или уничтожая несогласных. Об этом следует помнить, исследуя их биографии.

Идеологемы XX-го ст. не давали исследовать биографии простых армейских офицеров родившихся в столетии XIX-м. Видимо, определенные историки руководствовались печально известными словами про то, что «*мы их туда не посылали*». В меру сил и возможностей автор статьи исправляет это упущение.

Рассмотрение боевого пути 58-го пп. в целом не является целью данного исследования. Хотелось бы лишь отметить, что полк с 3.01.1905 г. участвовал в боевых действиях, непрерывно находился в боях с 15.02. по 6.03.1905 г., когда на 1-ю бригаду 15-й пех. див. 8-го арм. корпуса из состава 2-й русской Манчжурской армии (57-й и 58-й пп.) пришелся основной удар 5-й японской пех. див. в начале общего наступления на Мукден 16-18.02.1905 г.; сражался с японцами, разделенным на 2 части в период 18.02–25.02.1905; вышел из окружения севернее Мукдена 25.02.1905 г.; участвовал в аръегардных боях 25.02.–6.03.1905 г., сохранив знамя, военно-медицинские и тыловые службы, большинство амуниции, и главное – оставшись боеспособным: из 76 офицеров и 2880 нижних чинов первоначального состава к 27.02.1905 г. оставалось в строю 1710 военнослужащих (два сводных батальона) [17–18, прим., 27] (ил. 7).

Далее автор предлагает рассмотреть биографии отдельных офицеров полка.

Архипов Сергей Поликарпович (ил. 8) (8.09.1869/7.09.1870 – 6.04.1907, Н., похоронен (далее – †) 10.04.1907, Н.) [1, д. 1164, лл. 47об-48]. Православный. 1898–1901 – подпоручик (подпор.) 58-го пп. 1.06.1901 – поручик (пор.) (старшинство в чине (далее – ст.). с 14.05.1900) [47, 2]. Семья: 8.09.1899 – «подпор. 58-го пп. Архипов С. П., 30-ти лет, православно, сочетался законным 1-м браком с дочерью губ. секретаря Клавдией Иоанновной Солодухиной, девицей, православно, 1-м браком, 23 лет. Свидетели (свид.) по жениху: капитан (кап.) 58-го пп. Григорий Илларинов Шабаетов и подпор. 58-го пп. Адольф Александров Врублевский. Свид. по невесте: пор. 58-го пп. Лаврентий Митрофанов Блинов-Панкратов и кап. 58-го пп. Феликс Иоаннов Довнаркович.

Венчал полковой священник (полк. свящ.) 58-го пп. иерей Михаил Феодоров Малявинский [1, д. 1156, лл. 18об-19]. 1900–1901 – пор., мл. ротн. оф. 58-го пп. (ул. Потемкинская, 76) [4, 68]. 1904–1905 – штабс-капитан (шт-к.) 58-го пп. 16-17.02.1905 – участник боя при д. Баотайцзы. 25.02.1905 – участник аръегардного боя под Мукденом, получил тяжелую контузию. В этом бою японцы широко применяли запрещенные международными конвенциями лиддитные снаряды (примененные ими в войне 1899–1902 гг.), совмещавшие отравление газовой смесью и сильный перепад давления воздуха. 1905–1906 – шт-к. 58-го пп. Умер от последствий контузии – «прогрессирующего паралича» [1, д. 1164, лл. 47об-48; 32, 1]. Награды: 1906 – Ан. 4 ст. (?); 1906 – светло-бронзовая медаль «Русско-японская война 1904–1905 гг.» (св.-бр.м. РЯВ).

Бельвейс Петр Осипович (ил. 9) (1861, Н. – 16.02.1905, д. Баотайцзы, † 20.02.1905, братск. клдб., Мукден). Православный. 1878/1879 – окончил Одесское пехотное юнкерское училище (ОдПЮУ). Выпущен прапорщиком (прап.) в 58-й пп. Проявил себя как разносторонний офицер, сочинял музыку (марш «Воспоминания о Кавказе»), интересовался театром, классической музыкой, был прекрасным пианистом. В 1880–1883 – сослуживец и друг знаменитого украинского театрального режиссера и актера Саксаганского (Тобилевича) Афанасия Константиновича (1859–1940) [10, 59]. 1900–1901 – шт-к., командир 11-й роты 58-го пп., (ул. Таврическая, 4) [4, 67]. 1.06.1902 – кап., (ст. 6.05.1901) «за отличия по службе» [50, 1]. 1904–1905 – кап., ком. 11-й р. 58-го пп. 16.02.1905 – участник боя в логу при д. Баотайцзы, погиб смертью храбрых при отражении одной из дневных атак. Тело отпето при д. Сахетунь, доставлено и похоронено в г. Мукден. [1, д. 1162, лл. 22 об-23]. Награды: 1896 – серебряная медаль «В память царствования императора Александра III» (с. м. в п. ц. А 3).

Белявский Максимилиан Васильевич (ил. 10) (19.10.1864 – 30.01.1910, Н., † 1.02.1910, Н.). Православный. 1879–1884 – учеба в Николаевском Александровском реальном училище (НАРУ). Выпускник НАРУ 1883 г. Выпускник 7-го доп. класса НАРУ в

1884 (экстерном) [1, II, XXIX–XXX]. 23.10.1883 – службу начал вольноопределяющимся (вольн.опр.) в 13-й стрелк. батальоне. 1885–1886 – учеба в ОдПЮУ. 1886 – выпущен прап. в 58-й пп. Подпор. (ст. 11.05.1887). Пор. (ст. 11.05.1891). Шт-к. (ст. 6.05.1900) [20, 812]. 1900–1901 – шт-к., мл. ротный оф. 58-го пп. (ул. Потемкинская, 99)) [4, 68]. 1904–1905, шт-к., командир 5-й р. 58-го пп. 17.02.1905 – участник боя в логу, получил пулевое ранение в плечо в бою при д. Баотайцзы, но остался в строю [30, 2; 35, 3; 36, 3]. 7.05.1905 – высочайше утвержден пожалованный главнокомандующим всеми сухопутными и морскими силами действующими против Японии чин капитана «за боевые отличия» (ст. 6.05.1901)) [40, 1]. 1905–1907 – кап., ротный ком. 58-го пп. 1907–1909 – Ново-Минский уездный воинский начальник [23, 995]. В 1909–1910 – подполк. в отставке, проживал в Николаеве на съемной квартире (ул. Потемкинская, 99). Скончался от последствий ранения. [1, д. 1615, лл. 23об-24; 6, 181; 7, 181; 33, 1; 34, 3]. Награды: 1896 – с. м. в п. ц. А 3; 1905 – Ан. 4 ст. «за аръегардные дела с 16 по 25 февраля 1905 г.»; 1906 – светло-бронзовая медаль «Русско-японская война 1904–1905 гг.» (св.-бр. м. РЯВ); 1907 – Стан 3 ст. с м. и б. «за боевые отличия» [34, 1; 35, 3].

Глобачев Георгий Иванович (4.02.1865, Херсон. губ. – 18.04.1904, Тюренчен, Манчжурия). Православный. Из семьи потомствен. дворян Херсон. губ. Получил домашн. образование. В службе – с 1882 г., поступил вольноопределяющимся (вольн.опр.) в 58-й пп. 1884–1886 – учеба в ОдПЮУ. 1886 – выпущен прап. в 58-й пп. 18.01.1890 – подпор. 1896 – пор. 10.05.1898 – полуротный ком. 11-й р. 58-го пп., в составе своей роты пароходом Р.О.П.иТ. оправлен на Д. Восток на формирование новообразованного 12-го Восточно-сибирского стрелкового полка (ВССП) в Порт-Артур [45, 2; 46, 2]. 1900 – произведен в капитаны, назначен ком. 2-й р. 12-го ВССП. 1900–1901 – в. г. Далянь (Дальний), указан в чине пор. 12-го ВССП [13, 34]. В составе 12-го ВССП участник боевых действий по усмирению боксерского восстания в китайской Манчжурии. 1901–1904 – служба в гарнизоне креп. Порт-Артур. 17-18.04.1904 – участник боя под Шахедзы-Тюренченом, в ходе которого погиб.

Награды: 1896 – с. м. в п. ц. А 3; 1900 – Стан. 3 ст. с м. и б. «за боевые отличия»; 1901 – Ан. 4 ст. Семья: женат, в семье жена и сын [9, 164–165].

Горшков Алексей Иванович (1862 – 14.03.1905, Нижнеудинск, † 16.03.1905, там же). Православный. Получил гражданское неполное среднее образование в Николаеве. Поступил вольноопр. в 58 пп. Православный. Окончил ОдПЮУ, выпущен в одну из частей ОдВО. Подпоручик (ст. 26.07.1886). Поручик (ст. 26.07.1890). Шт.-капитан (с. 15.03.1897) [19, ч. 1, с. 70]. 1900–1902 – шт.-к. 209-го пех. Ник. резервн. полка (ул. Спасская, 52) [4, 70]. 1904–1905 – кап. 287-го пехотного Тарусского резервн. полка, участник РЯВ. 15-24.02.1905 – участник боев южнее Мукдена. 25.02.1905 – прикрывая отход других частей, при отступлении от Мукдена в бою был тяжело ранен. Не смотря на комплектацию 287-го пп. запасными нижними чинами, солдаты вынесли на руках обоих тяжело раненых ротных: А. И. Горшкова и *Александра Сергеевича Пантелева* (15.02.1867–5.04.1905, Нижнеудинск, † 6.04.1905, там же). Оба офицера были эвакуированы в тыл, но умерли в госпитале от ран [19, ч. 1, 468; 43, 4; 53, 1]. Награды: 1896 – с. м. в п. ц. А 3; 1901 – Стан 3 ст.

Довнарлович Владимир Феликсович (ок. 1882/1884, Н. – п. 09.1914). Православный. Сын подполковника Довнарловича Феликса Ивановича и его законной супруги Мелании Исидоровны. 1890-е – учеба в Николаевской Александровской мужской гимназии (?) [8]. 1904–1905 – подпор. 58-го пп., 16-17.02.1905 – участник боя в логу при д. Баотайцзы. 17-18.02.1905 – участник боя при д. Дахайтайцзы, был ранен в ходе боя, эвакуирован в тыл. 1908–1910 – пор. 5-й резервн. арт. бригады [11, 697; 12, 724]. Возможно, участник 1 МВ. Награды: 1906 – св.-бр. м. РЯВ.

Довнарлович Михаил Феликсович (11.01.1885, Н. – п. 09.1914). Православный. 11.01.1885 – родился, 17.01.1885 – крещен сын подполк. 58-го пп. Довнарловича Ф. И. и его законной супруги Мелании Исидоровой, оба православные, в ц-ви 58-го пп. полк. свящ. Ник. Алекс. Рудневым. Восприемники: 58-го пп. подпор. Павел Александров Ливинский и 58-го пп. шт.-к. Николай Матвеевич Кузубов. [1, д. 1142, лл. 2 об-3]. 1895–1903 – учеба в

НАМГ., выпускник НАМГ 1903 [3, 103]. 1904 – вольноопр. 58-го пп., 1905–1907 – подпор. 19-го саперн. бат., Брест-Литовск. [41, 1]. 1908–1910 – пор. 19-го саперн. бат., Брест-Литовск. [11, 752; 12, 780]. Возможно, участник 1 МВ. Награды: 1906 – св.-бр. м. РЯВ; 16.02.1907 – Стан. 3 ст. «за отл.-уседн. службу и труды по обстоят. воен. времени». [42, 1].

Довнарлович Феликс Иванович (ил. 11) (20.11.1852, Херсон. губ. – п. 03.1910). Православный. Образование получил в военной гимназии и на службе. В службу вступил в 1876, поступив вольноопр. в 58-й пп. Прап. (ст. 22.06.1876). Подпор. (ст. 14.03.1877). 1877–1878 – участник РТВ. Пор. (ст. 14.11.1879). Шт.-к. (ст. 15.03.1887). Кап. (ст. 15.03.1894). 31.01.1887–3.03.1901 – капитан, ротный командир 58-го пп. Подполк. (ст. 26.02.1901). 3.03.1901–10.1905 – подполк., ком. 3-го бат. 58-го пп. [4, 68; 22, 653]. 16–17.02.1905 – ком. передового боевого участка 58-го пп. : 3-й бат. под его командой (9-я и 10-я роты на позиции в логу при д. Баотайцзы, 11-я и 12-я роты возле телеграфной станции в начале боя, затем в логу) отразил несколько дневных и 14 (!) ночных атак японцев на свои позиции, в том числе – несколько фланговых ночью, а также, с применением отработанной японцами техники (условное название – «*дьянь-тянь*», «*киноварное поле*»), когда после артобстрела 2-й ряд атакующих забрасывал гранатами окопы обороняющихся через головы 1-го ряда, непосредственно атакующего окопы с примкнутыми тесаками; если при отражении атаки противника русские солдаты вставали на бруствер, то попадали под прицельный ружейный пачечный огонь 2-го ряда, который тот вел с колен и из положения лежа. При отражении атак 3-й бат. потерял убитыми и смертельно ранеными 6 офицеров, 30 нижних чинов, до 350 ранеными, искалеченными и контуженными; общие потери 58-го пп. в том бою – 464 чел.; общие потери японцев превысили 1,5 тыс. чел. [30, 2–3; 32, 2–3]. 18.02.1905 – ранен во время боя при д. Даваньганьпу, эвакуирован в тыл [31, 2]. В 1908–1910 – подполк., комбат 6-го ВССП (урочище Новокиевское, возле г. Николо-Уссурийска) [11, 373; 12, 397]. Награды: 1878 – св.-бр. м. в пам. РТВ; 1887 – Стан. 3 ст.;

1896 – с. м. в п. ц. А3; 1896 – Ан 3 ст.; 1905/6 – мечи к Ан. 3 ст.; 1906 – св.-бр. м. РЯВ; 16.02.1907 – Ан. 2 ст с м. «за боевые отличия» [22, 653; 40, 1]. Семья (на 1905 г.): жена и сын. [22, 653].

Драгослав-Надточинский Владимир Прохорович (ил. 12) (10.04.1880, Н. – 2.06.1904, Вафангоу, Манчжурия). Православный. Родился в семье участника РТВ 1877–1878 гг. Прохора Федоровича Драгослав-Надточинского (1841 – п. 1900) (в 1875–1877 – шт.-к. 58-го пп; в 1879–1890 – кап. 55-го пехотного Николаевского резервного батальона) [1, д. 1134, лл. 28об-29; 1, д. 1141, лл. 9об-10; 21, 191] и законной его супруги дочери Николаевского 3-й гильдии купца Александры Николаевны Драгослав-Надточинской (урожденной Беляковой) (1858/1859, Н. – п. 1904) [1, д. 1134, лл. 28об-29]. 1.07.1880 – крещен в полк. ц-ви 58-го пп. иереем Николаем Александровичем Рудневым. Восприемники: 58-го пп. подполк. Дмитрий Дмитриевич Русанов и Николаевск. 2-й гильд. купца Романа Дмитриевича Белозерова жена Александра Тихонова [1, д. 1138, лл. 24 об-25]. Окончил ВУ. 1900–1901 подпор., участник боевых действий в Китае. 1904 – пор., полк. адъютант 1-го им. Е. И. В. ВССП. 1-2.06.1904 – участник боя при Вафангоу, убит снайпером при попытке переломить ход боя. Ранее, также снайпером, был убит в стрелковой цепи командир 1-го им. Е. И. В. ВССП, полк. Хвастунов Сергей Спиридонович (6.09.1852–1.06.1904) [15, 97; 24, 299; 26, 244; 27, 320; 29, 3]. Награды: 1896 – с. м. в п. ц. А 3; 1900 – Стан. 3 ст. с м. и б.; 1901 – Ан. 3 ст. с м. и б.; 1902 – серебр. медаль «за поход в Китай 1900–1901 гг.» [27, 320].

Евтифеев Николай Андреевич (1880/1881, Н. – 16.02.1905 д. Бейтайцзы, † 16.02.1905 братск. могила клдб. при д. Сехантайцзы). Православный. В 1904–1905 – зауряд-прапорщик (з.-прап.) 9-й роты 58-го пп. 17-18.01.1905 – в составе 3-й р. 58-го пп. отражал ночную атаку при дд. Гуцзяцзы-Бейтайцзы в составе сводн. отряда 15-й пех. див. под ком. подполк. Н. И. Гвайта. 16.02.1905 – участник боя при д. Бейтайцзы; в ходе боя, ночью был убит на бруствере окопа ружейной пулей в голову, во время отдачи

команды [1, д. 1162, лл. 10об-11; 16, 328; 28, 890; 32, 3; 36, 3; 20].

Ермоленко Родион/Роман (?) Иванович (?) (II пол. XIX в., Херсон. губ. – 16/17.02.1905, р-н д. Баотайцзы, Манчжурия). Православный. Родился в семье нижнего флотского чина, участника Крымской войны. 1903–1904 гг. – вольноопр. 58-го пп. 1904–1905 – з.-прап. 58-го пп. 17-18.01.1905 – отражал ночную атаку при дд. Гуцзяцзы-Бейтайцзы в составе сводного отряда Н. И. Гвайта. 15-16.02.1905 – находился в боевом охранении впереди редутных линий укреплений 9-й и 10-й рот 3-го бат. 58-го пп [32, 2]. Участвовал в отражении дневных атак японцев на редуты в логу у д. Баотайцзы. Когда несколько дневных атак были отбиты, японцы применили военную хитрость в 1-й ночной атаке: силами до 2-х бат. незаметно разрезав проволочные заграждения, преодолев ползком и на четвереньках расстояние до 1-й линии русских окопов, сосредоточились у них. Тем временем, силами до 1-го бат. была произведена фланговая атака укреплений и когда внимание оборонявшихся было отвлечено ею, японцы внезапно начали фронтальную атаку: 1-я цепь атакующих забрасывала окопы русских гранатами; при попытке контратаковать их штыками, 2-я цепь японцев расстреливала показавшихся на бруствера ружейным огнем, а затем 1-й ряд японцев, с заранее примкнутыми тесаками врывался в окопы для штыкового боя. Ночью японцам было дано указание стрелять по всем лицам высокого роста. Подобная тактика была детально обрисована корреспондентом итальянской газеты «*Corriere de la Cerra*» Луиджи Барцини, находившимся при японской армии. В ходе ночной атаки з.-прап. Ермоленко пропал без вести. Скорее всего, был убит холодным оружием, – впереди тайно изготовившихся к атаке японских цепей следовали их старшие унтер-офицеры, владевшие навыками пластунов, беззвучно закалявая лиц, находившихся в боевом охранении. [5, 67–68; 16, 328; 36, 3].

Звонарев Александр Афанасьевич (IV четв. XIX в. – 17.01.1905, Бейтайцзы, † 18.01.1905, братск. клдб. д. Гуцзяцзы). Православный. В 1904–1905 – з.-прап. 58-го пп. 17-18.01.1905 – в составе 3-й р. 58-го пп. отра-

жал ночную атаку при дд. Гуцзяцзы-Бейтайцзы в составе сводного отряда 15-й пех. див. под ком. подполк. 57-го пп. Н. И. Гвайта. Смертельно ранен, находясь в боевом охранении роты, видимо погиб так же, как и Ермоленко [1, д. 1162, лл. 3 об-4; 16, 328; 28, 890].

Золотухин Сергей Дмитриевич (ил. 13) (1862/1863, Херсонская губ. – 6.04.1905, ж/д станц. Гоцзядань, † 7.04.1905, могила № 85 на клдб. при ж/д станц. Гоцзядань, Манчжурия). Православный. 1898–1904 – шт.-к., делоприводитель полк. суда 58-го пп. (ул. Одесская, 97) [4, 67]. 24-25.02.1905 – участник боя и отступления по «мандаринской дороге» от Мукдена, во время боя был контужен. 3.03.1905 – участник боя у дд. Сити-Чингуа. 6.04.1905 – скоропостижно скончался от последствия контузии – «кровоизлияния в мозг». [1, д. 1162, лл. 30 об-31]. Награды: 1878 – св.-бр. м. РТВ; 1896 – с. м. в п. ц. А 3; 7.05.1905 – высочайше утвержден пожалованный главнокомандующим всеми сухопутными и морскими силами действующими против Японии чин капитана «за боевые отличия» (ст. 6.05.1901) [40, 1]. Брат: Золотухин Иоаким Дмитриевич (II п. XIX в. – 20.01.1911, Н. † 22.01.1911, Н.). Проживал: Аптекарская, 69. О смерти сообщали жена, сестра, братья [37, 1].

Зубков Константин Александрович (10.09.1856, Херсон. губ. – п. 1907). Православный. Окончил реальное училище. В службу вступил в 1870-е, поступив вольноопр. в одну из частей ОдВО. 1879/1880 – окончил ОдПЮУ (?). Прап. (ст. 9.08.1881). Подпор. (ст. 13.08.1884). Пор. (ст. 5.03.1889). Шт.-к. (ст. 6.05.1900) [19, ч. 2, 111]. 1900–1903 – шт.-к., зав. хлебопекарней 58-го пп., проживал в здании лазарета [4, 68]. 30.09.1904 – выступил вместе с 58-м пп. полком на Д. Восток. Зима 1904/1905 – за убылью офицеров временно назначен ком. роты 12-го Барнаульского сибирского стрелкового полка. 15-25.02.1905 – участник боев за Мукден [19, ч. 2, 111]. 1906–1907 – кап., ротный ком. 58-го пп. [20, 663]. После 1907 – в отставке, в списках РИА на 1.01.1909 – не значится) [11; 12]. Награды: 1896 – с. м. в п. ц. А 3; 1902 (?) – Стан. 3 ст.; 1906 – св.-бр. м. РЯВ; 1906 – Св. Ан. 3 ст. м. б; 1907 – Стан. 2 ст. м.

Кавелин Вадим Мелитонович (ил. 14) (ок. 1864/1869, Херсон. губ. – 15/16.01.1905, р-н дд. Пяоцзя-Хэгоутай). Православный. 1880-е – вступил в службу вольноопр. в 58-й пп. Военное образование получил в ОдПЮУ, выпущен в 58-й пп. Подпор. (ст. 12.08.1889). Пор. (ст. 12.08.1893). Шт.-к. (ст. 6.05.1900). В период мая-июня 1895 г. подпор. В. М. Кавелин внес денежные пожертвования в пользу пострадавших от пожара на Базарной площади города в ночь с 3 на 4 апреля 1895 [44, 1]. 23.07.1895 – подпор. 58-го пп. 23-х лет женился 1-м браком на девице, дочери подполк. Анне Андреевне Кривицкой, православной, 19-ти лет, 1-м браком. Венчал в Св. Николаевской (греческой) церкви иерей Иоанн Вейсов и диакон той же ц-ви Иоанн Ситников. Свид. по жениху: пор. 58-го пп. Лаврентий Митрофанович Блинов-Панкратов и подпор. 58-го пп. Фаддей Ромуальдович Поплавский. Свид. по невесте: подпор. 58-го пп. Карл-Франц Францович Краевский и Мильтиад Иоакимович Константинов [1, д. 1193, лл. 109 об-110]. Пор. (ст. 12.08.1893). Шт.-к. (ст. 6.05.1900) [19, ч. 2, 494; 47, 1]. 1900–1901 – шт.-к., полуротный ком. 58-го пп. (ул. Католическая, 5) [4, 69]. 18.09.1899 – А. А. Кавелина, жена пор. 58-го пп., 23-х лет, умерла от натуральной оспы (единственный случай в городе за август-сентябрь 1899 г. (!)), 19.09.1899 г. была похоронена по православному обряду на Ник. гор. клдб. полк. свящ. 58-го пп. Михаилом Малавинским [1, д. 1156, лл. 30 об-31]. Капитан (ст. 12.08.1904) [19, ч. 2, 494]. 1904 – полуротн. ком. 5-го пехотн. Сибирск. бат., г. Иркутск. Участник РЯВ, и. д. командира 61-го воен.-санитарн. поезда [19, 494]. В дек. 1904 – янв. 1905 – шт.-к. 2-го ВССП. 13-15.01.1905 – участник атаки на д. Сандепу, со стороны д. Хэгоутай в сводном отряда полк. Леша, убит в ходе боя [16, 225–227; 38, 1; 39, 1]. Награды: 1896 – с. м. в п. ц. А 3.

Кириллов Александр Георгиевич (1879/1880 – 17.02.1905, д. Баотайцзы, † 20.02.1905, братск. клдб., Мукден). Православный. В 1880-е окончил неск. классов НАМГ (?) [8]. 1899/1901 – окончил ОдПЮУ (?). 1904–1905 – пор. 58-го пп., младш. ротный офицер. 16.02.1905 – в том же звании и должности, субвалтерн-офицер 5-й роты, участник боя в

логу при д. Баотайцзы, смертельно ранен при отражении одной из дневных японских атак. Тело отпето при д. Сахетунь, доставлено и похоронено в г. Мукден [1, д. 1162, лл. 22 об-23].

Кишельский Николай Иванович (15.02.1864, м. Катель, Османск. имп. (ныне – Болгария) – 17.02.1905, д. Баотайцзы, † 20.02.1905, братск. клдб., Мукден) [52, 2]. Православный. Внук известного священника-просветителя Киро Хараламбова, сын болгарского офицера на русской службе Ивана Попкирова Кишельского (1826, Котел – 1880, Варна (?)), одного из организаторов болгарской военной разведки, автора первого болгарского печатного военно-прикладного труда (1876 г.), ответственного за формирование болгарского ополчения в 1876 г., командира разведовательно-диверсионного отряда болгар-добровольцев (250 чел.), действовавших на территории Болгарии в русско-турецкой войне 1877–1878 гг., полковника (1877 г.), генерал-майора (1879 г.) русской армии, в 1879–1880 гг. – Видинского и Варненского губернатора [59]. После скоропостижной смерти отца, Н. И. Кишельский получил военное образование в Петро-Павловской военной гимназии. Позже – окончил Павловское ВУ по 1-му р. [19, ч. 2, 150]. В службе с 1885, выпущен в 58-й пп. 1885 – подпор. (ст. 8.09.1885). 1890 – пор. (ст. 8.09.1889). 1900 – шт.-к. (ст. 6.05.1900). В 1900–1901 – шт.-к., полуротный командир 58-го пп., проживал с семьей по ул. Потемкинская, 5 [4, 68]. Более 10 лет состоял членом Николаевского комитета народных чтений. Его яркие выступления (к 100-летию со дня рождения А. В. Суворова, к 25-летию освобождения Болгарии) надолго запомнились горожанам. 1904 – кап. (ст. 6.05.1901) [19, 150], командир 5-й роты 58-го пп. 30.09.1904 – выступил с 58-м пп. на Д. Восток. 16-17.02.1905 – участник боя в логу при д. Баотайцзы, командовал 5-й ротой. Во время одной из ночных атак японцы захватили часть 1-й линии окопов. Ротный поднял 5-ю роту в контратаку во время которой был смертельно ранен штыком и пулей в живот и осколком гранаты в бедро во время штыкового боя [32, 3; 36, 3; 52, 1–2]. Семья: 19.04.1892 – «пор. 58-го пп. Кишельский Н. И., 28-ти л., православлн., сочетался законным 1-м браком с

дочерью умершего полковника Хрисанфа Калагеоргий-Алкалаева девицей Софией, православлн., 1-м браком, 31 года. Свид. по жениху: подпор. 58-го пп. Михаил Ростиславов Шидловский и пор. 58-го пп. Лаврентий Митрофанов Блинов-Панкратов. Свид. по невесте: пор. 58-го пп. Сергей Николаев Азаров и Димитрий Тарасов Селиваненко. Венчал полк. свящ. 58-го пп. иерей Феодор Александров [1, д. 1149, лл. 22 об-23]. 30.04.1898 – родился, 10.05.1898 – крещен Николай. Родители: пор. 58-го пп. Н. И. Кишельский и законная жена его София Хрисанфова. Восприемники: лейтенант 31-го ФЭ Николай Николаев Банов и жена полк. Ольга Хрисанфова Калагеоргий-Алкалаева. Крестил полк. свящ. 58-го пп. Михаил Феодоров Малявинский [1, д. 1155, лл. 4об-5]. Награды: 1878 – св.-бр. м. РТВ; 1895 (?) – Стан. 3 ст.; 1896 – с. м. пам. ц. А 3.

Куриленко Николай Николаевич (ил. 15) (1.10.1866, Херсон. губ. – 7.03.1910, Н., † 10.03.1910, Н.) [1, д. 1615, лл. 24 об-25]. Православный. Гражданское образование получил в мужской гимназии, курса не окончил [8]. Поступил вольноопр. в 58-й пп., военное образование получил в ОдПЮУ, в 1880–1881 гг. – во 2-м Константиновском ВУ. В службе с 1.09.1881 г. Подпор. (ст. 29.04.1892). Пор. (ст. 29.04.1896). Шт.-к. (ст. 6.05.1900) [20, 1504]. 1900–1901 – шт.-к., полуротный ком. 58-го пп. (ул. Аптекарская, 1) [4, 68]. Кап. (ст. 29.04.1904) [20, 1504]. 16-17.02.1905 – участник боя в логу при д. Баотайцзы. При отражении одной из ночных атак в штыковом бою получил удар прикладом в поясничную часть хребта, но строя не покинул. 18.02–3.03.1905 – участник основных боев 58-го пп. 1906–1907 – кап., ротный командир 14-го ВССП, с. Песчанка, близ Читы [11, 382; 20, 1504]. После 1907 – в отставке, в чине подполк. Умер от последствий травмы, «*костоеды крестца*» [1, д. 1615, лл. 24об-25]. Награды: 1878 – св.-бр. м. РТВ; 1896 – с. м. в п. ц. А 3; 1906 – св.-бр. м. РЯВ; 1906 – Стан 3 ст. [20, 1504].

Автор в данной статье рассмотрел некоторые аспекты возникновения РЯВ, ведения боевых действий в январе-марте 1905 г., восстановил в целом биографии 17 офицеров 58-го пп., 16 из которых не исследовались ранее местными краеведами, уточнил причины их смерти и места захоронений.

Список использованных источников

1. Государственный архив Николаевской области. Ф. 484 — «Сводный каталог метрических книг». — Дд. 1134, 1138, 1141, 1142, 1149, 1155, 1156, 1162, 1164, 1615.
2. 25-летие Николаевского Александровского реального училища. (1873 г.–1898 г.). Историческая записка изданная педагогическим советом на основании официальных данных. — Николаев : Типография А. Г. Шнейдера, 1898. — 108 с., прилож. XXXVIII с.
3. 50-летие Николаевской Александровской мужской гимназии. Краткая историческая записка, составленная преподавателем истории Н. К. Матвеевым / Н. К. Матвеев. — Николаев : Электрич. типо-литография бр. Л. и И. Белолипских, 1912. — 108 с.
4. Адрес-Календарь и справочная книга Николаевского градоначальства на 1902 г. — Николаев : Русская типо-литография, 1901. — 260 с.
5. Барцини Луиджи. Японцы под Мукденом. С иллюстрациями, картами и планами. — Пер. Ю. Лазаревича / Л. Барцини. — Русско-японская война в наблюдениях и суждениях иностранцев. — Выпуск X. — СПб. : Русская скоропечатня, 1908. — 164 с.
6. Губская Т. Н. Город мраморных ангелов: Очерки. / Т. Н. Губская. — Николаев : Изд-во Ирины Гудым, 2010. — 362 с. : илл.
7. Губская Т. Н. Город мраморных ангелов: Очерки. / Т. Н. Губская. — Николаев : Изд-во Ирины Гудым, 2012. — 376 с. : илл.
8. Демьяненко Ю. Н. Список директоров, инспекторов, законоучителей, преподавателей, учеников и выпускников Николаевской Александровской мужской гимназии в 1862–1920 гг. / Ю. Н. Демьяненко. — Личный архив составителя. — [2365 учетн. карточек по сост. на 1.02.2016 г.].
9. Иллюстрирован. летопись войны с Японией. Официальные данные о войне с 30 апреля по 30 мая 1904 г. — СПб., 1904. — 176 с.
10. Николаевцы. Энциклопедический словарь (2000 персоналий, 1500 портретов и иллюстраций) / гл. ред. В. А. Карнаух. — Николаев : Возможности Киммерии, 1999. — 376 с., илл.
11. Общий список офицерским чинам Русской Императорской Армии. Составлен по 1 января 1909 г. — СПб. : Военная Типография Главного Штаба. — 1080 с.
12. Общий список офицерским чинам Русской Императорской Армии. Составлен по 1 января 1910 г. — СПб. : Военная Типография Главного Штаба. — 1124 с.
13. Памятная книжка Квантунской области на 1901–1902 г. — Порт-Артур : Типограф. А. Я. Опарина. — 1901. — Ч. 1. — 76 с., оглавл., Ч. 2. — 120 с., оглавл.
14. Пархоменко В. А. «У войны забытое лицо ...» Малоизвестные страницы Первой мировой / В. А. Пархоменко. — Николаев : ННУ имени В. А. Сухомлинского, 2011. — 180 с.
15. Русско-японская война 1904–1905 гг. Том II. Первый период. Часть вторая. Бой под Вафангоу и военные действия до боя у Ташичао. Работа военно-исторической комиссии по описанию РЯВ. — СПб. : Тип. т-ва А. Ф. Маркс, 1910 г. — Оглавл. — XII с., ч. II — 534 с.
16. Русско-японская война 1904 1905 гг. Том IV. Шахэ-Сандепу. Часть 2. Зимний период кампании и сражение у Сандепу. Работа военно-исторической комиссии по описанию РЯВ. — СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1910 г. — 536 с.
17. Русско-японская война 1904–1905 гг. Том V. Мукденское сражение. Часть 1. События непосредственно предшествовавшие Мукденскому сражению, и самое сражение до приказа Главногокомандующего об отходе III и I армий к Хуньхэ. Работа военно-исторической комиссии по описанию РЯВ. — СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1910 г. — Оглавл. — XII с., ч. I. — 466 с.
18. Русско-японская война 1904–1905 гг. Том V. Мукденское сражение. Часть II. Отход III и I армий к позициям на р. Хуньхэ. Прорыв у д. Киузан. Отступление Манчжурских армий к Телину и Сыпингайским позициям. Работа военно-исторической комиссии по описанию РЯВ. — СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1910 г. — Оглавл. — XII с., ч. II — 356 с., примеч. 50 с.
19. Список капитанам армейской пехоты по старшинству. — Ч. 1. — Ч. 2. — Сост. по 1 января 1905 г. — СПб. : Военная типография. — Ч. 1. — Оглавл. LX с., 1002 с., Ч. 2. — Оглавл. XLII с., 680 с.
20. Список капитанам армейской пехоты по старшинству. — Сост. по 1 июня 1907 г. — СПб. : Военная типография. — Оглавл. ХСХ с., 1814 с.
21. Список подполковникам армейской пехоты по старшинству. — Сост. по 1 января 1898 г. — СПб. : Военная типография. — Оглавл. LVIII с., 720 с.
22. Список подполковникам армейской пехоты по старшинству. — Сост. по 1 января 1905 г. — СПб. : Военная типография. — Оглавл. LXVI с., 1454 с.
23. Список подполковникам армейской пехоты по старшинству. — Сост. по 1 сентября 1907 г. — СПб. : Военная типография. — Ч. I. — Оглавл. ХСII с., 1872 с.
24. Список полковников по старшинству. Составлен по 1-е Мая 1902 г. — СПб. : Военная типография Главного штаба. — 1902. — XLII с., 944 с.
25. Шитюк М. М. Слава і гордість Миколаївщини: [Навчальний посібник] / М. М. Шитюк, Є. Г. Горбуров, К. Є. Горбуров. — Миколаїв : Видавництво Шамрай П. М., 2012. — 276 с.
26. Летопись войны с Японией. — 1904. — 10 июня. — № 13. — С. 225–244.
27. Летопись войны с Японией. — 1904. — 24 июня. — № 17. — С. 305–320.
28. Летопись войны с Японией. — 1905. — 12 февраля. — № 46. — С. 869–892.
29. Одесские новости. — 1904. — 13 июня. — № 6333.
30. Николаевская газета. — 1907. — 25 января. — № 315.
31. Николаевская газета. — 1907. — 26 января. — № 316.
32. Николаевская газета. — 1907. — 18 февраля. — № 335.
33. Николаевская газета. — 1907. — 10 апреля. — № 377.
34. Николаевская газета. — 1910. — 31 января. — № 1221.
35. Николаевская газета. — 1910. — 5 февраля. — № 1224.
36. Николаевская газета. — 1911. — 15 февраля. — № 1528.
37. Николаевская газета. — 1911. — 22 февраля. — № 1533.
38. Правительственный вестник. — 1905. — 27 января (9 февраля). — № 21.

39. Правительственный вестник. — 1905. — 20 февраля (5 марта). — № 41.
40. Правительственный вестник. — 1905. — 11 (24) мая. — № 101.
41. Правительственный вестник. — 1907. — 18 февраля (6 марта). — № 40.
42. Правительственный вестник. — 1907. — 18 (31) марта. — № 62.
43. Сын Отечества. — 1906. — 27 марта (9 апреля). — № 33.
44. Южанин. — 1895. — 16 июня. — № 131.
45. Южанин. — 1898. — 9 мая. — № 101.
46. Южанин. — 1898. — 12 мая. — № 102.
47. Южанин. — 1901. — 6 июня. — № 140.
48. Южанин. — 1901. — 5 сентября. — № 225.
49. Южная Россия. — 1902. — 2 июня. — № 138.
50. Южная Россия. — 1902. — 5 июня. — № 139.
51. Южная Россия. — 1902. — 14 июля. — № 177.
52. Южная Россия. — 1905. — 10 апреля. — № 94.
53. Южная Россия. — 1905. — 9 августа. — № 188.
54. Русско-японская война [Электронный ресурс]. — Режим доступа: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Русско-японская война](https://ru.wikipedia.org/wiki/Русско-японская_война).
55. Сайт «Русская императорская армия» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://gia.1914.info/index.php?title=Категория:Персоналии>.
56. Сайт А. Лихотворика «Русская армия в Великой Войне». — Тема: Персоналии: — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=>.
57. Hotwagner Sonja Margaretha. — Karikatur und Satire zur Zeit des Russisch-Japanischen Krieges 1904–1905 // Mag. S.M. Hotwagner. — Inaugural dissertation zur Erkangung der Doktorwürde der Philosophiscen Fakultät der Universität Heidelberg. — Heidelberg: Fakultät der Universität Heidelberg. — 2012. — 332 pp. — [Эл. документ]. — Режим доступа: <http://www.ub.uni-heidelberg.de/archiv/17059>.
58. Steinberg John W. (Editor), Menning Bruce W., Schimmelpenninck David Van Der Oye, Wolff David, Yokote Shinji. — The Russo-Japanese War in Global Perspective. World War Zero. — Georgia Southern University: Brill Academic Pub. — 672 pp. — [Эл. документ]. — Режим доступа: https://www.amazon.com/The-Russo-Japanese-War-Global-Perspective/dp/9004142843/ref=cm_lm_f_tit_24; Steinberg John W. — Was the Russo-Japanese War World War Zero? // John W. Steinberg. — The Russian Review. — Vol. 67, No. 1 (Jan., 2008). — 128 pp. — Pp. 1–7. — [Эл. документ]. — Режим доступа: <http://www.jstor.org/stable/20620667>; British Assistance to the Japanese Navy during the Russo-Japanese War of 1904-5. // The Great Circle. — Vol. 2, No. 1. — Published by: Australian Association for Maritime History. — (APRIL 1980), pp. 44–54. — [Эл. документ]. — Режим доступа: <http://www.jstor.org/stable/41562319>; Randall, Peter E. — There Are No Victors Here: A Local Perspective on the Treaty of Portsmouth. — Portsmouth: Portsmouth Marine Society. — 2002. — 105 pp. — Perspective/dp/0915819317/ref=cm_lm_f_tit_32.
59. Сайт: «Уикипедия, свободната енциклопедия». — Категория: «Руски генерали». — Тема: «Българи – генерали в чужди армии». — Страница: «Генерал-майор Иван Кишелкси». — [Эл. документ]. — Режим доступа: http://bg.wikipedia.org/wiki/Иван_Кишелкси/.

Список иллюстраций

1. «En Chine. Le gâteau des Rois et des Empereurs», Henri Meyer, Le Petit Journal. — 16.01.1898. — [Мейер Генри. — «В Китае. Кухня королей и императоров»]. — (Hotwagner Sonja Margaretha. — Karikatur und Satire zur Zeit des Russisch-Japanischen Krieges 1904–1905 // Mag. S. M. Hotwagner. — Inaugural dissertation zur Erkangung der Doktorwürde der Philosophiscen Fakultät der Universität Heidelberg. — Heidelberg: Fakultät der Universität Heidelberg. — 2012. — 332 pp.) [с. 260]. — [Эл. документ]. — Режим доступа: <http://www.ub.uni-heidelberg.de/archiv/17059>.
2. «Japans Eintritt in den Club der Großmächte», Georges Bigot, Tôbaé. — 1897. — [Биго Жорж. — «Вход Японии в клуб великих держав»]. — Hotwagner S. M. — Указ. соч. [с. 261].
3. «Old England au Japon», Georges Bigot, Tôbaé. — 1895. — [Биго Жорж. — «Старая Англия и Япония»]. — Hotwagner S. M. — Указ. соч. [с. 233].
4. «Japan, von Großbritannien angefeuert, attackiert Russland». Postkart, Georges Bigot, Tôbaé, Le Petit Parisien, The Graphic, Le Figaro. — 1904/05. — [Биго Жорж. — «Япония, приведенная Великобританией, атакует Россию»]. — Hotwagner S. M. — Указ. соч. [с. 84].
5. «Японский микадо и его лукавые доброжелатели». М. : Типо-литография В. В. Кудинова. 1904. — Сайт «Википедия». — Документ: «Русско-японская война». — [Эл. документ]. — Режим доступа: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Русско-японская война](https://ru.wikipedia.org/wiki/Русско-японская_война).
6. «Посидимъ у моря, подождемъ погоды!..». С. Гусев. — М. : Типо-литография В. В. Кудинова. — 1904. — Сайт «Википедия». — Документ: «Русско-японская война». — [Эл. документ]. — Режим доступа: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Русско-японская война](https://ru.wikipedia.org/wiki/Русско-японская_война).
7. Район боев 2-й Манчжурской армии против 2-й японской армии в январе-феврале 1905 г. — Русско-японская война 1904–1905 гг. Том V. Мукденское сражение. Иллюстрированное приложение к ч. 1, 2. Работа военно-исторической комиссии по описанию русско-японской войны. — СПб. : Типография А. С. Суворина. — 1910 г. — Оглавл., 55 картограф. прилож. — Прилож. № 27 «Расположение частей 2-й армии и левого фланга японцев к 13 февраля 1905 г. (масшт. 2 верст. в дюйме)» (Прав. часть).
8. Архипов С. П. Фото 1897 г. — Личная коллекция автора.
9. Бельвейс П. О. Фото 1897 г. — Личная коллекция автора.
10. Белявский М. В. Фото 1897 г. — Личная коллекция автора.
11. Довнарвич Ф. И. Фото 1897 г. — Личная коллекция автора.
12. Драгослав-Надточинский В. П. Фото 1901/1902 г. — Личная коллекция автора.
13. Золотухин С. Д. Фото 1897 г. — Личная коллекция автора.
14. Кавелин В. М. Фото 1897 г. — Личная коллекция автора.
15. Куриленко Н. Н. Фото 1897 г. — Личная коллекция автора.

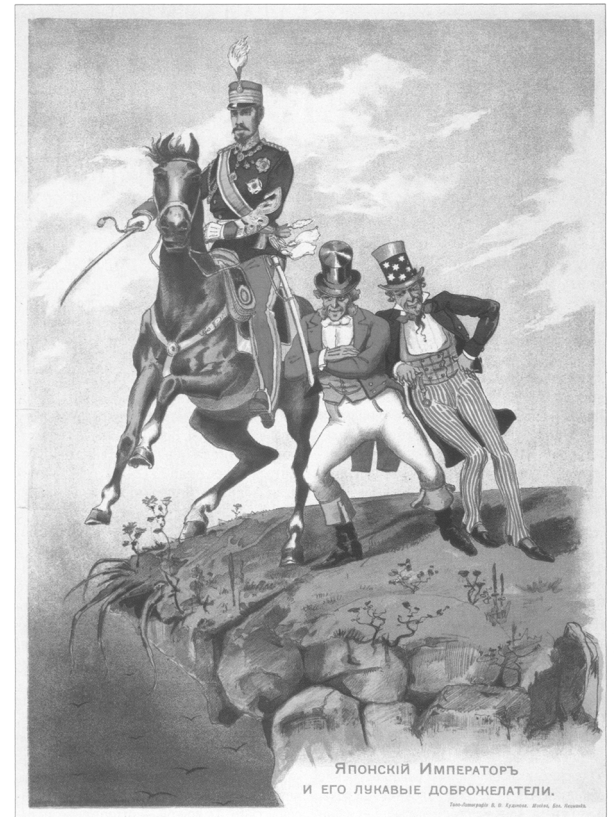
1. В Китае. Кухня королей и императоров.
Г. Мейер, 1898

4. Англия, США, Япония и Россия Ж. Биго, 1904

2. Япония входит в клуб мировых лидеров.
Ж. Биго, 1897

5. Японский микадо и его лукавые доброжелатели,
1904–1905

3. Старая Англия и Япония. Ж. Биго, 1895

6. Посидим у моря, подождем погоды, 1904

7. Район боев 2-й Манчжурской Армии против японской 2-й армии янв.-февр, 1905

8. Архипов С.П., 1897

9. Бельвейс П.О., 1897

10. Белявский М.В., 1897

13. Золотухин С.Д., 1897

11. Довнарovich Ф.И., 1897

14. Кавелин В.М., 1897

12. Драгослав-Надточинский В.П., 1901

15. Куриленко Н.Н., 1897

YURII DEMYANENKO
Mykolaiv

**OFFICERS OF THE 58-TH PRAGSKIY INFANTRY REGIMENT –
THE PARTICIPANTS OF THE RUSSIAN-JAPANESE WAR IN 1904–1905 A.D.
(PART I: A - K)**

Facts from biographies of infantry officers, other military-men of this regiment, members of their families and relatives are announced at first. Peculiarities of diplomatic relations between Imperial Russia, Japan, the UK, the USA are described and illustrated. Circumstances of war battles near Mukden in January–March 1905 are reconstructed. Facts about Japanese military tactical innovations in action are given. Some reasons of Japanese victory in Mukden operation are explained. Certain information about Russian losses is given. Information from State Archives about their personal activity in the XIX–XX cc. are published at first, including years of graduation from military educational establishments. Dates of birth, wedding, death, and episodes of military service, dates of killing in action, dates of retirement are mentioned.

Key words: officer, Russian, Japanese, biography, militaryman, war service, award, death.

ЮРІЙ ДЕМ'ЯНЕНКО
м. Миколаїв

**ОФІЦЕРИ 58-ГО ПІХОТНОГО ПРАЗЬКОГО ПОЛКУ –
УЧАСНИКИ РОСІЙСЬКО-ЯПОНСЬКОЇ ВІЙНИ 1904–1905 рр.
(ЧАСТИНА I: А - К)**

Вперше надані нові факти із біографій офіцерів цього піхотного полку, їх бойових побратимів, членів їх родини і родичів. Розглянуті та проілюстровані особливості дипломатичних взаємовідносин між Росією, Японією, Британією, США. Реконструйовані обставини боїв під Мукденом в січні–березні 1905 р. Подані факти використання японцями військових тактичних іновацій. З'ясовані і пояснені деякі причини успіху японських військ у Мукденській операції. Наведена певна інформація про втрати російської армії. Вперше подана інформація про персональну діяльність цих офіцерів у 19–20 ст., включаючи роки випуску із учбових закладів, Повідомлені дані про народження, одруження, смерть, військову службу, дати загибелі в бою, відставку.

Ключеві слова: офіцер, росіянин, японець, біографія, військова гімназія, військова служба, нагорода, орден, смерть.

Стаття надійшла до редколегії 25.05.2016

УДК 94 327(510+73)

ОЛЕГ ІВАНОВ
м. Миколаїв

**МАО ЦЗЕДУН: ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ
КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ КИТАЮ
(ДО «РЕВОЛЮЦІЇ» 1966–1976 рр.)**

Автор, використовуючи дослідження переважно китайських, російських, американських науковців, характеризує питання культури і мистецтва Китаю в діяльності Мао Цзедуну на початку 1940-х середини 1960-х рр.

Ключові слова: Китай, Мао Цзедун, культура, мистецтво, політика.

Мета статті – дослідити й проаналізувати діяльність Мао Цзедуну щодо розвитку культури і мистецтва Китаю в означений період.

Достатньої уваги яньаньському періоду життя Мао Цзедуну заслуговують щоденники військового кореспондента ТАРС і особливого

працівника Комінтерну при керівництві ЦК КПК Петра Парфеновича Владімірова, відомі під назвою «Особливий район Китаю. 1942–1945 рр.».

15 травня 1942 року Владіміров пише: «Вже в цьому місяці Мао Цзе-дун декілька

разів виступав на різних нарадах з питань літератури і мистецтва» [1, 21]. 1 червня він знову згадує «травневі промови», а вже 10 липня 1942 р. П. Владіміров, датуючи терміни промови Мао з 2 травня (вступне слово) до 23 травня («заключне слово»), й характеризує її як «політичну доповідь» наступним чином перекладає з китайської мови слова Мао Цзедуна: «... Ми заохочуємо революційних діячів літератури та мистецтва до активного зближення з робітниками, селянами і солдатами, надаючи їм повну можливість йти у маси, повну можливість створювати суто революційну літературу та мистецтво» [2, 54–55].

При цьому представник СРСР особливо підкреслює два моменти: по-перше, будь-який виступ Мао з проблем мистецтва і культури зводився виключно до політичних проблем або держави в цілому, або з «упорядкування» стилю партійної роботи КПК; по-друге, власні якісні характеристики Мао Цзедуна у знанні літератури, іноземних мов, історії, філософії... Наприклад, 17 лютого 1943 р. у своєму щоденнику Владіміров стверджує: «Мао Цзе-дун не володіє іноземними мовами. Начитаний давньою китайською літературою, знанням якої не проти похизуватися. Мао Цзе-дун упевнений, що він талановитий історик, поет і письменник» [3, 131] (див. Додаток А).

Автор статті не ставив за мету проілюструвати «досягнення» Мао в історичній науці, поезії, літературі, проте згоден з думкою американських вчених, які, займаючись біографією китайського лідера, переконані, що саме «схематизм притаманний філософським творам Мао наприкінці 1930-х років, коли він аналізував головні проблеми внутрішньої та зовнішньої ситуації в Китаї протягом китайсько-японської війни (почалася 26 липня 1937 р. – *О. С.*). Для Мао, теорія – це правда., але абсолютно не значить, що практика повинна автоматично витікати з теорії...» [4, р. 79].

У щоденникових записах від 23 вересня 1943 р. П. Владіміров знову повертається до характеристики культурно-мистецьких здібностей Мао: «Мао Цзе-дун знає давню китайську літературу... По-справжньому він не знайомий з західною філософією та вульгарно

уявляє марксизм. Ніхто з нас не бачив у нього перекладів Шекспіра, Стендала, Чехова, Бальзака, Толстого...

Мао Цзе-дун поблажливо ставиться до всього некитайського. Для нього своє, національне, – безумовна верхівка світової культури...» [5, 205].

Надзвичайно важливими для розуміння підходів Мао до культури й мистецтва «яньаньського періоду» 1942-1945 років є записи радянського представника від 26 березня і 29 квітня 1944 року. Саме в них ми вперше стикаємося з поняттям «чженфин» («марксизм реальності» Мао Цзедуна – *О. С.*), яке, за словами П. П. Владімірова, Мао проголосив у 1942-ому році). 26 березня 1944 р. П. Владіміров записав: «Про культуру високу, багатогранну, морально чисту в Яньані навіть не говорять: не зрозуміють й не сприймуть серйозно. Хоча саме Мао Цзе-дун почав чженфин з «аналізу пролетарського мистецтва». Зневага до культурної спадщини світового минулого, до всієї суми філософських знань приводить до зубожіння знань, зневазі та примітивності учбового процесу (заняття у так званих вищих навчальних закладах Яньані проводяться від сили 5–6 годин на тиждень). Виступами про пролетарську культуру голова ЦК КПК проголосив чженфин. Відтепер мистецтво посаджене на ланцюг чженфинських ідей. Це стало нормою політичного життя» [6, 274–276].

У запису 29 квітня 1944 р. читаємо: «Для китайського мистецтва... величезну роль зіграло повалення монархії у 1911 році, «рух 4-го травня» 1919 року та інші революційні події. Не тільки в Китаї, але й за його межами стали відомі імена Лу Сіня, Не Ера, Чжан Тянь-і, Емі Сяо, Мао Дуня. А скільки ж нових авторів! Дін Лін, Є Шен-тао, Тянь Хань, Ба Цзінь, Лао Ше, Яо Пен-ци...

Із розмов з Мао Цзе-дуном я виніс тверде переконання, що він не знає нової, молоді літератури. Виключення, можливо, складають твори Лу Сіня» [7, 285–286].

Цікавим є той факт, що вищезгаданий Мао Дунь у 1941 році надіслав листа до Союзу радянських письменників (був надрукований в журналі «Інтернаціональна література», № 5), в якому підкреслив наступне: «Китайські

письменники з величезною повагою ставляться до вашого дорогоцінного досвіду та блискучим літературним творам. Співдружність обох великих країн приносить Китаю величезну користь» [8, 134].

Заради об'єктивності необхідно наголосити, що фактично до 1956 року, коли в окремих виступах Мао пролунало про «перегляд відносин» щодо Радянського Союзу, ставлення китайського керівництва до СРСР було виключно шанованим, поважним і люб'язним. Наприклад, у телеграмі Мао Цзедуну до Й. Сталіна від 13 січня 1949 р. читаємо: «Уряд СРСР завжди бажав, а також бажає бачити мирний, демократичний та єдиний Китай. Тільки СРСР має вкрай високий авторитет серед народу Китаю» [9, 385].

В своїй праці «Про диктатуру народної демократії» (1949 рік) Мао Цзедун пише: «Якщо б не існувало Радянського Союзу.., якщо б в Європі не з'явилися країни нової демократії... Ми змогли б одержати перемогу?.. Безумовно, – ні» [10, 372].

Виступаючи в Москві 16 грудня 1949 р. він особливо підкреслив, що «майже 30 років радянський народ і Радянський уряд неодноразово здійснювали допомогу справі звільнення китайського народу» [11, 375].

Повертаючись до культурно-мистецьких поглядів Мао «яньаньського періоду» варто наголосити, що в «останнє» про літературні нахили Мао Цзедуну П. П. Владіміров згадає 26 лютого 1945 р. : «Він цитував Конфуція, давніх авторів і поетів, наводив рядки власних творів...» [12, 463].

Пройде достатньо небагато часу й у Мао Цзедуну знову з'явиться «яньаньське дихання» (чженфин), яке в першу чергу торкнеться діячів культури та мистецтва (промова 20 січня 1956 р. з питання про інтелігенцію; «Бесіда з діячами музики» 24 серпня 1956 р. ...).

У цьому плані достатньо показовим був рух «Сто квітів», кампанія якого (після відомих подій 1956 р. в Угорщині) тривала майже рік – з травня 1956 року (гасло «нехай розквітають всі квіти, нехай суперничають всі вчені» проголосив зав. відділом агітації та пропаганди ЦК КПК Лу Дін-і, який, в свою чергу, послався на виступ Мао Цзедуну на Верховній державній нараді, що не був надрукований)

до липня 1957 року (виступ Мао в Ціндао перед секретарями партійних комітетів провінцій і міст; надав характеристику «ліберальному» курсу «ста квітів»).

Виступаючи 27 лютого 1957 р. Мао закликав до єдності та послабленню репресій. Його фраза «Нехай сто квітів квітнуть поряд, нехай сто вчень і шкіл шукають істину» пролунала багатообіцяючи для представників китайської інтелігенції. «...До питання про правду і неправду в науці та мистецтві необхідно підходити обережно, заохочувати свободну дискусію й не робити поспішних заключень», – сказав Мао Цзедун [13, 144].

Інтелігенція, в тому числі й більшість студентства, підтримали заклик Мао відкрито висловлювати свою думку й критикувати все, що заслуговує на критику, включаючи Мао Цзедуну та компартію. В Пекінському університеті, наприклад, студенти написали величезні плакати з критичними гаслами і розмістили їх на «Стіні демократії».

Дуже скоро голова КНР отямився й пішов на перегляд своїх же поглядів. Рух «Сто квітів» було скасовано: 300 тисяч представників інтелігенції були відправлені у «табори праці», на роботу в сільську місцевість; окремих провідних вчених було страчено. До речі, коли Мао на 3-му пленумі ЦК КПК 8-го скликання (жовтень 1957 р.) поставив на голосування питання про заборону руху «Сто квітів» всі, крім одного, проголосували «за». «Проти» проголосував Ден Сяопін, який з часом очолить Китай [14, 143].

Політика «великого стрибка» (лютий 1958 р. – серпень 1959 р., рішення VIII пленуму ЦК КПК про реабілітацію репресованих прихильників цього процесу) й обрання у серпні-вересні 1962 р. (робоча нарада ЦК КПК у Бейдайхе та X пленум ЦК) [15, 90–91] курсу на «культурну революцію», дещо відволікли Мао Цзедуну від «культурно-мистецьких перетворень» Китаю. Масла у вогонь «підлив» історик У Хань, який написав низку статей і п'єсу про чиновника династії Мін, що критикував свого імператора. У липні 1964 р. з'являється і розповсюджується «вказівка» Мао про необхідність «революціонізації» творчих союзів інтелігенції, тому що «їх працівники можуть переродитися на ревізіоністів...» На політичній

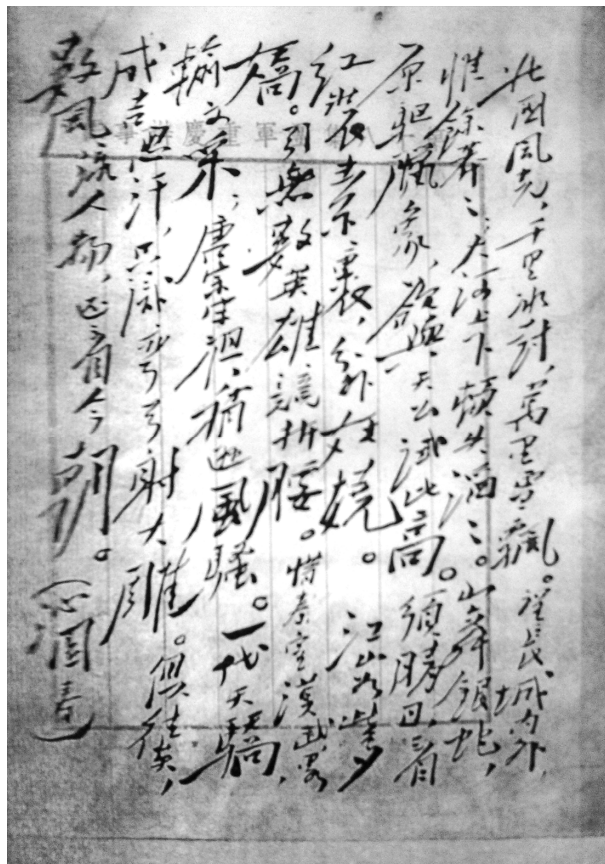
арені Китаю з'являється Цзян Цін, «червона імператриця», яка активно береться за «реформування» китайського класичного театру, опери – лише у 1964 році відбулися Всекитайські огляди вистав музичної драми та пекінської опери (третя дружина Мао, побралися у 1938 р.; після смерті Мао у 1981 р. була засуджена до страти; у 1983 р. отримала пожиттєве засудження) [16, 182, 233] (див. Додаток Б).

Мао Цзедун, на жаль, по-своєму витончено сприймав й культурно-мистецький розвиток країни, й її історичне минуле. Наслідки «культурної революції» 1966-1976 років повністю підтвердили як нахили, так і дії Мао Цзедуна.

Список використаних джерел

1. Владимир П. П. Особый район Китая. 1942–1945 гг. / П. П. Владимир. — М. : Изд-во Агентства печати Новости, 1974. — 656 с.
2. Там само.
3. Там само.
4. Communist China. Revolutionary reconstruction and International confrontation 1949-1966. Edited by Franz Sehurmann and Orville Schell. — New York : Penguin books, 1977. — 647 p.
5. Владимир П. П. Особый район Китая. 1942–1945 гг. / П. П. Владимир. — М. : Изд-во Агентства печати Новости, 1974. — 656 с.
6. Там само.
7. Там само.
8. Бородин Б. А. Помощь СССР китайскому народу в антияпонской войне 1937–1941 гг. / Б. А. Бородин. — М. : Мысль, 1965. — 200 с.
9. Тихвинский С. Л. Век стремительных перемен / С. Л. Тихвинский. — М. : Наука, 2005. — 541 с.
10. Симоновская Л. В. Очерки истории Китая. Пособие для учителей / Л. В. Симоновская, Г. Б. Эренбург, М. Ф. Юрьев. — М. : Гос. учебн.-педаг. изд-во Минпроса РСФСР, 1956. — 424 с.
11. Складовский М. И. Знакомство с Китаем и китайцами / М. И. Сладковский. — М. : Мысль, 1984. — 381 с.
12. Владимир П. П. Особый район Китая. 1942–1945 гг. / П. П. Владимир. — М. : Изд-во агентства печати Новости, 1974. — 656 с.
13. Бурлацкий Ф. М. Мао Цзедун «Наш коронный номер — это война, диктатура» / Ф. М. Бурлацкий. — М. : Международные отношения, 1976. — 392 с.
14. Уиткомб В. Современный Китай / Ванесса Лайд Уиткомб, Майкл Бенсон ; пер. с англ. И. В. Павловский. — М. : АТС : Астрель, 2006. — 318 с.
15. КНР: Краткий исторический очерк (1949–1979 гг.). — М. : Политиздат, 1980. — 206 с.
16. Китай: история в лицах и событиях / под общ. ред. С. Л. Тихвинского. — М. : Политиздат, 1991. — 254 с.

ДОДАТОК А

Рукопис Мао Цзедуна з віршами на мотив «Ціньюаньчунь» – «Сніг»

Фото Мао Цзедун і Цзян Цін, яке вони подарували П.П. Владімірову (Сун Піну)
14 листопада 1945 р.

OLEH IVANOV
Mykolaiv

**MAO ZEDONG:
POLITICAL PROBLEMS OF CULTURAL CHINA
(BEFORE «REVOLUTION» 1966–1976 YEARS)**

An author, drawing on research of the mainly Chinese, Russian, American research workers, characterizes the question of culture and art of China in activity of Mao Zedun at the beginning of 1940th middles of 1960th.

Key words: China, Mao Zedun, culture, art, policy.

ОЛЕГ ИВАНОВ
г. Николаев

**МАО ЦЗЭДУН:
ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ КУЛЬТУРНОГО РАЗВИТИЯ КИТАЯ
(ДО «РЕВОЛЮЦИИ» 1966–1976 гг.)**

Автор, используя исследования преимущественно китайских, российских, американских ученых, характеризует вопросы культуры и искусства Китая в деятельности Мао Цзедун в начале 1940-х середине 1960-х гг.

Ключевые слова: Китай, Мао Цзедун, культура, искусство, политика.

Стаття надійшла до редколегії 20.04.2016

УДК 94(497.2)

АНТОАНЕТА КИРИЛОВА

м. Софія, Болгарія

РОСІЙСЬКА ПОЛІТИКА ЩОДО БОЛГАРСЬКОЇ ОСВІТИ ПІСЛЯ КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ

У статті розглядаються основні принципи російської політики щодо болгарської освіти у третій чверті XIX ст., обумовлені внутрішніми та міжнародними змінами, які відбулися внаслідок поразки Росії в Кримській війні 1853-1856 рр. Акцент зроблено на документах, в яких розкривається роль російських консулів в Османській імперії у реалізації цієї політики, зокрема відомого російського віце-консула болгарського походження у м. Пловдиві Найдена Герова. Наводяться данні про навчання болгарської молоді у різних учбових закладах на території Російської імперії, у тому числі в Південнослов'янському пансіоні у м. Миколаєві.

Ключові слова: освіта, болгарари, уряд, консули, навчальні заклади, пансіон

РУСКАТА ПОЛІТИКА ЗА БЪЛГАРСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ СЛЕД КРИМСКАТА ВОЙНА

Поражението на Русия в Кримската война (1853–1856) води до отнемане на правото й на единствен покровител на православните поданици в Османската империя. Държавите победителки получават колективен протекторат над тях. Новите политически реалности в Европа и на Балканите, тежките вътрешни и международни последици за Русия, ограничените възможности за влияние в регион, който тя традиційно възприема за зона на свой законен интерес и влияние, обуславят промяна в концепциите за руската балканска политика след Кримската война. Политическият елит на Русия възприема линия на мирна културно-просветна инвазия сред православните славяни. Културно-просветната политика на Русия на Балканите и спеціално за българите е може би един от най-добре изследваните проблеми на българо-руските взаимоотношения след Кримската война в българската и руската историография [2; 5; 11; 13; 15; 18; 19; 20]. Изложението тук ще следва както известните общи документи по проблема, така и запазеното документално наследство на руския вице-консул в Пловдив Найдена Геров (1857–1877).

Руската концепция за просветното дело на българите следва основните насоки на външната и вътрешна политическа програма

на Русия след войната. Образованието на младите славяни трябва да отговаря «на тези цели, които има правителството» – те трябва да бъдат предани на Русия и полезни на своето отечество [17, 151, 165–167, 171–175, 181–183, 274–275]. Влиянието на руското правителство в южнославянските земи се възприема като «законно», затова то трябва да се пази и чрез добре разработена система за образование на българските младежи в руските учебни заведения [17, 179–180]. Независимо от конкретните мерки, които залягат в руската политика за образованието на православните славяни в Турция през годините, основополагащи за нея остават няколко основни принципа. Най-важен е принципът за православно единство, който стои в пряка връзка със стремежа да се противодейства на «враждебното влияние на агентите на западните държави». Отчита се, че образованието, което получават младите българи в Европа, ги прави враждебни към Русия и ги превръща в агенти на западните държави [17, 150, 274–275]. Ето защо непосредствено след Кримската война руските управляващи насочват внимание към подготовка на православни свещеници и учители. Такъв принцип се базира на очакването, че учителите в Русия българи, запознати с руския бит и обществени нрави,

но и благодарни за полученото образование, ще бъдат естествена бариера за зловредните западни влияния. По такъв начин ще бъдат подготвени «нови деятели за нашата политика на Изток», които ще върнат доверието към Русия и ще укрепят нейното влияние в региона [17, 273–276].

До Кримската война учението на българи в Русия става с подаване на лични молби, последвани от разпоредби за всеки конкретен случай. Едва след войната се преминава от частни разпореждания за отделни случаи към изработване на обща политика [3]. Непосредствено след подписване на мира в Париж, Министерството на външните работи начело с княз А. Горчаков предприема проучване пред министъра на народната просвета А. Норов, началника на Главния щаб на военно-учебните заведения генерал-адютант Я. И. Ростовцев и Св. Синод за възможностите на техните ведомства да осигурят места за учение на младежи от славянските народности [16, 84, 94–95]. Въз основа на получената информация, на 19 януари 1857 г. княз А. Горчаков изготвя доклад до император Александър II, от който става ясно, че Министерството на народната просвета не разполага със свободни места и средства за издръжка на славянски възпитаници. С капитали на духовните учебни заведения могат да бъдат приети 75 възпитаници. Те могат да се обучават в семинариите в Одеса, Киев, Харков, Москва, С. Петербург и Казан. Във Втори кадетски корпус има възможности за 10 места за учение на славяни на държавна издръжка. Така общият брой на славяните, които могат да учат във военни и духовни заведения на Русия, без това да изисква суми от държавната хазна, е 85. Горчаков уведомява, че руските консули ще получат указания за избора на желаещите да постъпят в руските учебни заведения [16, 118–119; 13, 20–21; 15, 152–155; 18, 80].

По това време Геров е в очакване на своето назначение и научава за правителствените решения от 1856–1857 г. от българи в Одеса. Създаденото в годините на войната Настоятелство на одеските българи има за цел да подпомага руската армия. Натоварено

с едни цели от своите създатели, то получава друг статут при официалното му утвърждаване от руските власти през 1858 г. Задачите на Одеското българско настоятелство (ОБН) остават в сферата на благотворителните и културно-просветни начинания. [2, 301–303; 4].

Министерството на народната просвета счита за свой дълг да оказва съдействие за приемане на младите славяни при свободни места, така че при завършване на обучението си те да отнесат със себе си в своята родина същите начала на образование и правила на благонравие, в които се утвърждава нашето родно юношество [16, 348–349].

След преписка между институциите, на 6 септември 1860 г. императорът отпуска 5000 сребърни рубли на Министерството на народната просвета, с които да се подготвят славяни за постъпване в университетите и да се издържат по време на учението им там [16, 448; 13, 22]. Азиатският департамент изпраща на руските консули в Османската империя предписания за подбор на кандидатите. На 28 септември 1860 г. министърът на просветата Е. Ковалевски съобщава на Н. Геров, че в руските духовно-учебни заведения има сто места, а във военно-учебните – десет, като няколко от тях, предимно в духовно-учебните, още не са заети. На Геров се разпорежда да обърне сериозно внимание на избора на подходящи момчета. Консултът е задължен да проведе малък изпит и да подготви и представи списъка в Азиатския департамент, но да не бърза с изпращането им, преди да получи отговор, както и да не им дава прекомерни надежди. [6, 176–177; 3, 163].

Въпреки увереността на правителството, че с подбора на кандидатите трябва да се занимават руските консули на Балканите, в края на 1860 г. попечителят на Киевския учебен окръг М. Могилянски изразява мнение, че когато се подбират от руските консули, възпитаниците са от най-низшите съсловия и най-бедните семейства, поради което те не показват ревност към учението, особено учещите в духовни училища. Те постъпват в тях поради липса на други възможности да получат образование на

държавна издръжка. След завършване на обучението си те не стават свещеници, защото в страната си са под силния натиск на гръцкото духовенство. Основан на тези наблюдения, тайният съветник Моголиански предлага изборът на кандидати да бъде възложен на ОБН [16, 473–476].

Желаещите да учат в Русия българи невинаги отговарят на изискванията за постъпване във висши руски училища. През 60-те години на XIX в. образователното дело в българските земи бележи известен напредък, но то все още не успява да даде нужната подготовка на българските младежи, която да осигури достъпа им до руските университети. По това време българите нямат гимназии, а класните училища, макар техният брой да нараства, не успяват да се развият до пълна степен. Руските чиновници осъзнават, че подготовката само на свещеници не е достатъчна за българското общество. Дискусията за подходящото за българите образование – гимназиално или висше – трябва да допринесе за формиране на ефективна политика на Русия, при която резултатите да бъдат удовлетворителни и за двете страни и в същото време да оправдават правените финансови разходи.

Известието за отпуснатата сума за учение на младежи от славянските народи в Русия води до наплив на молби от българска страна. Броят на свободните места обаче не отговаря на желаещите да учат, а настаняването на пристигналите понякога среща големи затруднения. С времето става ясно, че сумата от 5000 рубли е недостатъчна да удовлетвори всички искания. Така възниква идея за отваряне на едно учебно заведение, в което да се съсредоточат славяните, да получат гимназиално образование, а след това най-добре подготвените да продължат във висше учебно заведение. Със специално внимание се подхожда към избора на град, в който да се съсредоточи обучението на славяни. На първо място, те трябва да бъдат отдалечени от Киев, където пребивават „вредни“ елементи, включително полски емигранти, които могат да окажат неблагоприятно, т. е. революционизиращо, въздействие върху българската младеж. В Одеса също се събират

младежи със съмнително мислене и поведение, а климатът в Северна Русия не е подходящ за българи. Изборът пада върху град Николаев. ОБН ще осъществява надзор върху българските ученици, а след завършване на гимназиалния курс младежите, които желаят, биха могли да постъпят в университета, който управляващите проектират да създадат в Одеса [13, 126–127; 18, 83–84; 15, 162–164].

На 4 юни 1862 г. министърът на народната просвета А. В. Головнин занимава А. Горчаков с проблемите на образованието на младите славяни в Русия. Според него, добре ще е славянските стипендии да се съсредоточат в Одеския учебен окръг, където предстои да се открие нов университет, и да се даде възможност на славянските юноши да получат в Русия предварително гимназиално образование. А. Головнин предлага при откритата през същата година гимназия в гр. Николаев да се устрои държавен пансион, в който без допълнителни нови разходи да се възпитават славянски деца и така да им се осигури достъп до гимназията [16, 222]. Идеята да се съберат обучаващите се българи, сърби и други славяни на едно място, като се учреди в Южна Русия специално училище, се споделя и от други държавни лица [16, 240–242]. В свой доклад до императора от 9 юни 1862 г. А. Головнин обосновава предложенията на Министерството на външните работи и Министерството на народната просвета [18, 85; 5, 149].

В резултат на направените постъпки, на 9 юни 1862 г. император Александър II разрешава създаването на пансион за славянски деца към Николаевската гимназия за сметка на закритата Черноморска шурманска рота. Сумата от 5000 рубли, отпускана до момента за учение на славяни в Русия, занапред ще се дава за стипендии за славяни, които са завършили гимназия в Русия, за да продължат образованието си в университет. Така в Николаевската гимназия се намират 40 пенсионери и ако се предположи, че за 5000 рубли могат да се учредят 20 университетски стипендии по 250 рубли всяка, Министерството на народната просвета получава възможност да даде

образование в Русия на 60 млади славяни, избрани от Министерството на външните работи [10, 204; 17, 165, 290–292; 16, 242–243]. Управляващите в Русия отделят особено внимание на лицето, което ще управлява пансиона към гимназията в Николаев. Изборът на Тодор Минков е повлиян от обстоятелството, че той се отличава с преданост към Русия и е политически надежден. Освен това, със своите способности и влияние върху възпитаниците на пансиона, той ще успее да направи от тях хора, предани на Русия и полезни на своето отечество [17, 151, 179–180].

Историята на пансиона е добре проучена [1; 9; 12; 14; 21; 22]. Тук вниманието е насочено към задълженията на руските консули в Османската империя за неговото популяризиране и за подбора на желаещите да учат в него. След преобразуването на Ришельовския лицей в Одеса в Новоросийски университет (решението е взето през 1862 г., но то се реализира едва през 1865 г. и учредяването на Николаевската гимназия с придадения към нея държавен пансион за 40 възпитаници, на 13 февруари 1863 г. директорът на Азиатския департамент Н. Игнатиев иска от Н. Геров да представи сведения за желаещите да учат в Русия. Те трябва да отговарят на определени условия за възраст, вероизповедание и конкретни първоначални познания. [6, 310–311].

По същото време, в началото на 1863 г., попечителят на Одеския учебен окръг А. А. Арцимович повдига отново въпроса за избор на кандидати за учение в Русия. Той е недоволен от досегашния ред, при който това се възлагало на дипломатическите агенти. Този избор с характер на официално поръчение позволява на свободното място да се настаняват случайно попаднали младежи. Дипломатическият агент не се съобразява, нито разяснява на кандидатите целите на обучението в руски училища и университети. Така в Русия се озовават българи, които са близки на консула, но без особено значение в България. При това те или не се завръщат в родината си, или ако се върнат, нямат сред сънародниците си никакво влияние. Затова Арцимович предлага тази грижа да бъде

поверена на ОБН. Поради връзките си с мисията в Константинопол, руските консули и местните български търговци, те биха подбрали по-подходящи кандидати и по-надеждно биха осъществявали контрол върху тях по време на учението им. Ако тази мярка е полезна за избора на младежи за учебните заведения в Одеса, то тя ще бъде още по-полезна и необходима за Николаевския пансион [3, 169–171].

Освен в южнославянския пансион в Николаев, българи продължават да постъпват и в други училища. Наблюденията на руските политици показват, че много от завършилите духовни учебни заведения не стават свещеници в родината си, а други постъпват в тях само докато се открият свободни места в светски училища. [15, 170; 8, 43]. В тази връзка и поради идващи сведения за лошо поведение на славянски възпитаници в духовни учебни заведения, през есента на 1863 г. директорът на Азиатския департамент Н. Игнатиев обръща специално внимание и поръчва на Геров занаяд да действа за приемане само на такива лица, в чиято нравственост и способности е напълно уверен. Геров трябва също така да ограничи броя на младежите, които отиват в Русия с намерение да учат без препоръка от руските консули. Непознати на правителството, лишени от средства и често пъти без нужните познания, след като престоят известно време в Русия, в крайна сметка те се обръщат с молба за парична помощ, с което безполезно харчат и без това намаляващите суми на министерството [6, 329].

Две години след откриването на пансиона в Николаев, Съветът на министъра на народната просвета обсъжда мерките за образованието на славяни в Русия, така че те да бъдат полезни на своето отечество. Съветът взема няколко конкретни решения, но едно от тях засяга пансиона при Николаевската гимназия. Тъй като желаещите да учат в гимназията нараства, това прави неудобно съществуването на пансион към нея поради недостиг на съответни помещения. Натезжава опасението, че пребиваването на славяните в закрито

заведение ги изолира от средата и ги лишава от възможността да се запознаят с условията на обществения живот в Русия. Съветът решава да освободи пансиона, а пансионерите да бъдат настанени в домовете на благонадеждни преподаватели в гимназията срещу определено заплащане [10, 205; 17, 235, 239–241].

Поради недоволството на българите от закриването на пансиона, на 10 февруари 1866 г. директорът на Азиатския департамент А. Енгелхард изпраща циркуляр до руския вицеконсул в Пловдив Н. Геров, в който разяснява, че с тази мярка правителството не прекратява достъпа на славяни до учение в Русия, а иска единствено да подобри системата на тяхното образование. Документът препотвърждава желанието на руските управляващи да предразполагат към себе си младите славяни. Като обяснява мотивите на правителството, А. Енгелхард разпорежда на Геров да ги сведе до знанието на населението в района на повереното му вицеконсулство, да насочва желаещите да се учат в Русия към Т. Минков, който ще се грижи за тях и с когото ще се договарят за възнаграждението, да предоставя сведения за кандидатите, препоръчани от него за учение в Николаевската гимназия и др. [6, 396–397].

Тази стъпка на руското правителство поражда недоволство, поради което то се ориентира към повторното откриване на пансиона, но този път като частен и пак под управлението на Т. Минков. Това става в началото на 1867 г. Мотивите за решението са, че в пансиона на Т. Минков ще могат да постъпват не само обучаващи се на държавни стипендии, но и на своя издръжка, което би означавало, че са деца на заможни семейства. Това е виждане не само на собственика на пансиона Т. Минков, но и на официалната руска политика. В нея ясно се долавят нови моменти. Ако до момента се набляга на привличане на деца предимно от бедни семейства, в инструкциите, които сега се разпращат до консулите за подбор на кандидати, все повече се настоява избраните да бъдат от заможни и влиятелни семейства. Този принцип произтича от убеждението, че

по-заможните семейства, чиито деца ще учат в Русия, са по-влиятелни сред своите съотечественици, докато по-бедните нямат същите възможности да оказват влияние, освен това много често те не се завръщат в родината си поради преследване от турските власти [13, 23–24; 15, 167].

На 18 март 1867 г. директорът на Азиатския департамент Енгелхард съобщава на руските консули в Османската империя за възобновяването на пансиона. В циркуляра до Геров се отбелязва, че опитите да помогнат на обучаващите се да се докоснат до руския бит, живеейки в семейства, са трудно осъществими поради невъзможността винаги да се намират подходящи за целта семейства. От друга страна, разпръснати по квартири, българските младежи разкъсват естествения приятелски кръг, с което се губи чувството на другарска принадлежност. С това се мотивира даденото право на Т. Минков да отвори частен пансион както за държавни стипендианти на Николаевската гимназия, така и за желаещи да се обучават на собствена сметка. На Геров се възлага да уведоми в своя консулски окръг за откриването на частния пансион и да насочи онези, които искат да изпратят децата си, да влязат в непосредствени връзки относно условията за тяхното настаняване в пансиона. Както се разбира от цитирания циркуляр, в частния пансион на Т. Минков ще се допускат също гърци, власи и др., с което правителството цели съединение на различните едностранни народности, за да се изкорени съществуващата между тях неприязън [6, 431–432].

Основният проблем, който стои за разрешаване пред руските ведомства относно обучението на славяни в руски учебни заведения, е свързан с тяхната възраст и нивото на тяхната подготовка. Възможностите на руската държава да обучава на своя издръжка всички желаещи са ограничени. Ето защо тя често и обстоятелствено разяснява за своето желание да даде нужното образование на едностранните си братя, но като ограничи идването на ненавършили нужната възраст и недостатъчно подготвени българи, с чието изхранване не може да се ангажира. Така на 23 май 1869 г. директорът на Азиатския

департамент П. Стремоухов уводить Геров за нарастващия брой желаещи да учат в Русия българи и проблемите, които произтичат от това. Стремоухов уверява Геров в стремежа на руското правителство да съдейства за успеха на учебното дело и за отстраняване на възникващите препятствия. За да се постигне това обаче, той препоръчва на Геров да разяснява на желаещите същността на работите и да ги препраща при възможност да се самоиздържат в пансиона на Т. Минков в Николаев, а при идването на реда – кандидатът да бъде веднага зачислен на държавна издръжка в гимназията или в Новоросийския университет. Редът ще бъде строго съблюдуван и това ще важи за всички, дори и за онези, които на собствена сметка се настаняват в пансиона на Минков. Пълната издръжка в пансиона е изчислена на 220 златни рубли годишно [6, 490–491]. На 22 септември 1870 г. Азиатският департамент изпраща поредна инструкция, която гласи, че за да могат да постъпят на държавна издръжка в Николаевската гимназия на нужната възраст, тъй като се налага да чакат по няколко години, избраните кандидати трябва да са не по-възрастни от 10 години [6, 554].

В следващите години пансионът на Т. Минков е подложен на атаки от различни среди, подклаждани от недоволствата на пенсионерите, а Азиатският департамент поема неговата защита. След като един родител на самоиздържащ се ученик го преместил в частна квартира, на 28 май 1871 г. на Геров се нарежда да уведоми родителите на учениците на собствена издръжка, че Министерството на външните работи на Русия не разрешава преминаването на възпитаниците на частни квартири. Ако не приемат тези условия, те са свободни да настаняват децата си на други квартири. Т. Минков ще може да освобождава пенсионерите само с писмо от родителите, и то при посредничеството на Геров [7, 17–18].

В литературата се приема, че в средата на 60-те години на XIX в. руската система за обучение на славянски младежи в Русия в общи линии е оформена, а промените в нея от началото на 70-те години са само частични и засягат отделни нейни страни [18, 88; 15, 169–170; 5, 117].

В края на 60-те и началото на 70-те години инструкциите до руските консули, идващи от Азиатския департамент, се отнасят предимно до прецизиране на подбора на кандидатите за учение в Русия. Освен цитирания доклад от 23 май 1869 г., на 24 октомври 1869 г. директорът на Азиатския департамент П. Стремоухов изпраща циркуляр до своите консули в империята и Т. Минков.

В инструкцията до Н. Геров Стремоухов за пореден път посочва позициите на правителството и неговите грижи за образованието на своите единоверци. П. Стремоухов възлага на вицеконсула в Пловдив да събере сведения за лицата, завършили учението си в Русия. Важна е информацията за завърналите се от учение в Русия, защото тяхното развитие в родината е верен ориентир дали руското образование достига своите цели и дали са необходими промени. Целта остава същата – промените в системата на обучение в руски учебни заведения да осигурят присъствието на предани на руската политика младежи и така да гарантират руското влияние в региона. Ето защо отново се набляга на изискването «да се стараят да привлекат в нашите заведения деца от по-заможни и влиятелни кръгове», които да бъдат от различни местности. [6, 504–507].

След този циркуляр Азиатският департамент продължава да следи ефектът от образованието, което Русия дава на българите. Азиатският департамент препоръчва общините, които изпращат младежи на учение, да държат връзка с тях и да им осигурят места, които те да заемат веднага след завръщането си [7, 34].

В изграждането на руските политики за образованието на българските младежи залягат и мерки, ориентирани към подготовка на момичета в руски учебни заведения. През 1860 г. учещият в Киевската духовна академия отец Аверкий подава молба за приемане на българки на учение в Русия. Тази постъпка е последвана от доклад на Министерството на външните работи, в резултат на което император Александър II разрешава три момичета да постъпят пробно в училището на графиня Левашова в Киев. Предвижда се те да се подготвят за учителки и така да помогнат за образованието на

своите сънароднички, като ги предпазят от чуждите пропаганди. Следва разпореждане на Азиатския департамент до консулите в Одрин, Пловдив и Варна да изберат кандидатките, а в запазенія екземпляр до Геров се дават конкретни указания за условията по изпращането им в Киев и за чия сметка да бъдат направените разходи [6, 135]. Няколко месеца по-късно посланикът в Константинопол княз А. Лобанов-Ростовски напомня избраното момиче да е около 9–10-годишно [6, 144].

В края на 1869 и през 1870 г. Азиатският департамент предприема нови инициативи за обучение на българки в Русия, отново във Фундуклеевската гимназия в Киев. В циркуляра от октомври 1869 г., който засяга цялостната политика на Русия за учението на български младежи, П. Стремоухов съобщава на Геров, че след заминаването на първите три момичета, учили в гимназията, са открити само още три стипендии. Ограниченият брой възпитанички в Русия не позволява да се прецени каква полза носят те в своята родина, въпреки положителните отзиви в Министерството за две от тях [6, 506].

Това, както и постъпващите молби за учение на българки в Русия, води до съответните постъпки пред императора, който на 28 март 1870 г. учредява 10 стипендии, отделно от съществуващите три, за учение на славянки в Левашовския пансион при Фундуклеевската гимназия. На консула в Пловдив се възлага да доведе до знанието в своя консулски окръг «за тази нова Височайша милост» и да представи списъка с кандидатките в Азиатския департамент. Дават се указания за условията, на които те трябва да отговарят, свързани с възраст, вероизповедание, здравословно състояние и предварителни познания. За разлика от изискванията, които по същото време се поставят пред българските момчета за учение в Русия, по отношение на кандидатките за Фундуклеевската гимназия се дава препоръка те да произхождат от семейства, които се ползват с уважение сред сънародниците си, но са малоимотни. Допуска се да бъдат приемани момичета от по-заможни семейства, ако те се ползват с влияние в страната си или тези семейства са се отличили със заслуги към Русия. Важно изискване е момичетата да са от

различни селища и да бъдат по едно от семейство, за да се даде по-голяма представителност на отделните региони. Освен на държавна стипендия, правителството разрешава да се изпращат момичета на собствена сметка за целия курс на обучение или в очакване на ред за държавна стипендия [6, 542–543].

През октомври 1870 г., в допълнение на циркуляра от май, Стремоухов изпраща програмата за приемните изпити и напомня кандидатките да бъдат избирани така, че докато чакат своя ред, да не надхвърлят необходимата възраст за постъпване в пансиона и училището. [6, 554–555]. През ноември следва друго допълнение на майския циркуляр, в което се предупреждава да не се изпращат момичета на собствена сметка, преди да са се осведомили чрез Геров за наличието на свободни места. Геров е длъжен да осъществява контактите между руските ведомства и кандидатките за учение в Русия [6, 561].

Представените документи очертават водещите принципи на руската политика за българското образование след Кримската война. В тях преобладават мотиви, свързани с интересите на Русия в балканските провинции на Османската империя. Тази политика обаче дава възможност на много малоимотни българи да получат по-добро образование от обучението, което родната просветна система през XIX в. може да им осигури. В резултат на това, основното ядро на българската интелигенция с гимназиално или университетско образование през Възраждането, придобито извън Османската империя, се формира от българи, учили в Русия.

Списък на използваните източници

1. Абрашев П. Южнославянският пансион в Николаев / П. Абрашев. — София, 1909.
2. Генчев Н. Българската национална просвета и Русия след Кримската война / Н. Генчев // Годишник на Софийския университет — Философско-исторически факултет. — 1974 (за 1972–1973). — Кн. III. История. — Т. LXVI. — С. 295–373.
3. Генчев Н. Записка относно мерките по образованието на славяните в Русия от 1865 г. / Н. Генчев, Й. Калудова // Известия на държавните архиви. — 1970. — Т. 20.
4. Генчев Н. Одеското българско настоятелство / Н. Генчев // Научни трудове. София. — 1961–1972. — Т. I. — 2003.

5. Генчев Н. Руско-български културни общування през Възраждането / Н. Генчев. — София, 2002.
6. Документи за българската история : в 2 т. — София, 1931. — Т. I.
7. Документи за българската история : в 2 т. — София, 1932. — Т. II.
8. Забунов И. Болгары юга России и национальное болгарское возрождение в 50-70-е гг. XIX в. / И. Забунов. — Кишинев, 1981.
9. Иванов Ю. Н. Создание Южнославянского пансиона в Николаеве / Ю. Н. Иванов // Балканские исследования. — 1980. — Вып. 6. — С. 201—216.
10. Ковалев И. Ф. О помощи России южным и западным славянам в получении образования / И. Ф. Ковалев, Г. М. Наспер, А. Д. Павлюков // Славянский архив. Сборник статей и материалов. — Москва, 1961.
11. Обрешков О. Руското правителство и някои въпроси на българското образование преди Освобождението / О. Обрешков // Народна просвета. — 1978. — Кн. 10. — С. 104—111.
12. Оджакوف П. Южнославянски пансион на г-на Тодора Николаевича Минкова в Русия — гр. Николаев / П. Оджакوف // Материали из историята на учебното дело в България. — Св. 2. — София, 1905. — С. 40—56.
13. Поглубко К. За да бъдат полезни на народа си / К. Поглубко. — София, 1976.
14. Поглубко К. Революционные волнения среди болгар, обучавшихся в Николаевском пансионе (60-70-е годы XIX в.) / К. Поглубко // Славяне и Россия. Москва, 1972. — С. 164—171.
15. Поглубко К. А. Руската помощ към българите за получаване на образование (40-те – средата на 70-те години на XIX в.) / К. А. Поглубко, Л. И. Степанова // Балкански културни взаимоотношения. — София, 1980. — С. 145—172.
16. Русия и българското националноосвободително движение 1856/1876. Документи и материали: в 2 т. — София, 1987. — Т. I, Ч. I.
17. Русия и българското националноосвободително движение 1856/1876. Документи и материали: в 2 т. — София, 1990. — Т. II.
18. Степанова Л. И. Вклад России в подготовку болгарской интеллигенции в 50-70-е гг. XIX в. / Л. И. Степанова. — Кишинев, 1981.
19. Степанова Л. И. Культурные связи с Болгарией в политике России после Крымской войны / Л. И. Степанова // 100-летие Освобождения Болгарии от османского ига 1878-1978. — Москва, 1978. — С. 63—81.
20. Улуян А. А. Болгарская молодежь в учебных заведениях России (1854-1877 гг.) / А. А. Улуян // История и культура Болгарии. К 1300-летию образования болгарского государства. — Москва, 1981. — С. 156—163.
21. Хаджиниколова Е. Българските преселници в южните области на Русия 1856-1877 / Е. Хаджиниколова. — София, 1987. — С. 112—131.
22. Хаджиниколова Е. Южнославянският пансион в град Николаев през Възраждането / Е. Хаджиниколова // Исторически преглед. — 1975. — Кн. 1. — С. 57—67.

ANTOANETA KIRILOVA
Sofia, Bulgaria

RUSSIAN POLICY REGARDING BULGARIAN EDUCATION AFTER THE CRIMEAN WAR

The article discusses the basic principles of Russian policy towards the Bulgarian education in the third quarter of the XIX century due to domestic and international changes that have occurred as a result of the defeat of Russia in the Crimean War of 1853-1856. Emphasis is placed on documents which reveals the role of the Russian consuls in the Ottoman Empire in the implementation of this policy, in particular the Russian vice-consul of Bulgarian origin in the city of Plovdiv, Nayden Gerov. Represented data on training of Bulgarian youth in various educational institutions in the territory of the Russian Empire, including in the South Slavic boarding school in city of Nikolaev.

Key words: education, the Bulgarians, the government, the consuls, educational institutions, boarding school.

АНТОАНЕТА. КИРИЛОВА
г. София, България

РОССИЙСКАЯ ПОЛИТИКА ОТНОСИТЕЛЬНО БОЛГАРСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ ПОСЛЕ КРЫМСКОЙ ВОЙНЫ

В статье рассматриваются основные принципы российской политики относительно болгарского образования в третьей четверти XIX века, обусловленные внутренними и международными изменениями, которые произошли вследствие поражения России в Крымской войне 1853-1856 гг. Акцент сделан на документах, в которых раскрывается роль русских консулов в Османской империи в реализации этой политики, в частности русского вице-консула болгарского происхождения в г. Пловдиве Найдена Герова. Приводятся данные об обучении болгарской молодежи в различных учебных заведениях на территории Российской империи, в том числе в Южнославянском пансионе в г. Николаеве.

Ключевые слова: образование, болгары, правительство, консулы, учебные заведения, пансион.

Стаття надійшла до редколегії 10.05.2016

УДК 327.7ЄС“1945/2014”

Юлія СЕДЛЯР

м. Миколаїв

juliasedlyar@gmail.com

ФОРМУВАННЯ СПІЛЬНОЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ У ГАЛУЗІ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ (1945–2014 рр.)

У статті розглядаються питання здійснення спільної європейської політики у галузі безпеки та оборони, відзначається, що становлення Європи як впливового міжнародного фактора багато у чому залежить від її здатності спільно діяти у сфері безпеки та оборони. Детально розглядаються основні етапи становлення спільної європейської зовнішньої і безпекової політики. Автор наголошує, що спільна європейська зовнішня і безпекова політика ґрунтується на політичному консенсусі держав-членів ЄС, є механізмом реалізації спільних політичних та оборонних принципів, що забезпечується крім того узгодженими дипломатичними зусиллями. Робиться висновок про те, що посилення оборонного потенціалу ЄС цілком відповідає національним інтересам США, а тісна співпраця ЄС і НАТО здатна ефективно протидіяти сучасним викликам і загрозам безпеки.

Ключові слова: Європейський союз, спільна європейська зовнішня і безпекова політика, оборонна політика, зовнішня політика США, НАТО.

Наприкінці ХХ відбулася докорінна трансформація міжнародної системи, яка, з одного боку, ліквідувала неприхований антагонізм двох суперсистем, відкрила нові форми перспективної взаємодії для колишніх супротивників, але, з іншого боку, руйнація усталених зв'язків стимулювала дезорганізацію світового політичного простору. Останнє проявилось у наростанні політичного екстремізму, релігійної нетерпимості, ескалації конфліктів на національно-етнічній та етноконфесійній основі, зростанні міграційних потоків, підйомі терористичної активності. У свою чергу, неспровокована військова агресія Росії проти України у 2014 р., анексія українського Криму, довели, що створені до цього регіональні механізми підтримки європейської безпеки виявилися нездатними ефективно протидіяти викликам і загрозам нового покоління. Ситуація здавалася більш небезпечною на тлі структурної кризи ООН, яка опинилася вкотре неготовою оперативної та ефективно реагувати на нові міжнародні реалії. Отже, за даних умов перед головними учасниками світової політики постала необхідність змінити підхід до розуміння безпеки, віднайти нові механізми забезпечення регіональної та міжнародної стабільності. Показовим у цьому плані став досвід країн ЄС. Тож аналіз теоретичних засад європейської політики у галузі безпеки й обо-

рони та їх практичних наслідків стає для України дедалі важливішим з огляду реалізації нею курсу на інтеграцію до євроатлантичних структур співробітництва.

Проблемі становлення та реалізації європейської політики у галузі безпеки та оборони присвячено чимало наукових досліджень, як у межах вітчизняної історичної міжнародно-політичної школи, так і у контексті розвитку світової науки. Серед усього масиву літератури найбільш великими за обсягом, глибокими за змістом і багатими на фактичний матеріал можна назвати роботи, насамперед, М. Арзаканян, О. Барабанова, В. Барановського, М. Білоусова, Ю. Борка, І. Бусигіної, О. Буторіної, В. Копійки, Р. Кривоноса, В. Крушинського, В. Манжолі, М. Стрежньової, І. Тюліна, І. Храбана, Н. Яковенко. Водночас усі ці наукові праці фокусують увагу на окремих аспектах проблематики, і містять аналіз європейської політики у галузі безпеки і оборони, як правило, крізь призму зовнішньої політики певної країни.

Метою даної статті є вивчення генези європейської політики у галузі безпеки і оборони як невід'ємної складової розгортання інтеграційних процесів в Європі у цілому, оскільки від сценарію розвитку європейської системи безпеки залежатиме як геополітична конфігурація на континенті, так і параметри міжнародної стабільності.

Поштовхом до розвитку спільної європейської стратегії у сфері безпеки та оборони стали геополітичні та гео економічні наслідки II світової війни. Ялтинсько-Потсдамська міжнародна система поставила провідні країни Західної Європи у незвичне для них до того становище «залежних держав». Проте подібна ситуація лише стимулювала активність панєвропейських та єврофедералістських організацій, в яких набирала обертів дискусія щодо перспективи формування не лише економічного, а й політичного союзу європейських держав. Так, у відомій єврофедералістській «Програмі 12 пунктів», прийнятій у Гергенштейні у 1946 році, передбачалось утворення європейського політичного об'єднання на федералістських засадах. У документі, зокрема відмічалась необхідність передачі країнами-членами частини своїх політичних і воєнних суверенних повноважень на користь створеної федерації [1]. Головним чином під впливом єврофедералістських організацій у 1948 році відбулася інституціоналізація Західноєвропейського Союзу, а у 1949 – Ради Європи. А 9 травня 1950 року міністр закордонних справ Франції Робер Шуман ініціював процес утворення Європейського об'єднання вугілля і сталі. У декларації Р.Шумана фактично відмічалось, що європейська економічна кооперація стане проміжним етапом формування «Європейської федерації» [2]. Пізніше, однак, ці ідеї так і не були втілені в життя переважно через деголівську концепцію «Європи автономних країн». Проте, ідея зовнішньополітичної кооперації між країнами Західної Європи продовжила розвиток у ході переговорів щодо створення Європейського оборонного співтовариства, що були започатковані 24 жовтня 1950 року Рене Плевеном. Головною метою даного проекту стало формування європейських військових підрозділів, які б безпосередньо підпорядковувались політичним інститутам єдиної Європи. Відповідно до «Плану Плевена» у Парижі 27 травня 1952 року було підписано «Договір про заснування Європейського оборонного співтовариства». Однак, даний документ так і не набув чинності через відмову Франції ратифікувати договір у 1954 році («за» – 264, «проти» – 369 депутатів). Серед причин негативного

голосування слід виділити такі: по-перше, договір допускав паралельне існування європейських сил оборони (ст. 9) і національних збройних сил (ст. 10) [3]. Тим самим відкривався шлях до ремілітаризації ФРН, яка на той час була позбавлена права мати свою армію. По-друге, утворені європейські сили оборони договором фактично ставились під контроль НАТО (ст. 18), в якій домінували США і чий позицію Франція змушена була враховувати при прийнятті найважливіших військово-політичних рішень.

Хоча і у найбільш загальних рисах, але все ж зовнішньополітичні ідеологеми були також присутні у Римському договорі 1957 року. У преамбулі, зокрема, зазначено, що шляхом об'єднання своїх ресурсів ЄЕС прагне до зміцнення миру і свободи [4].

Наступний етап у розвитку ідей військово-політичного співробітництва у Європі припадає на межу 1960–1970-х років. В цей період у межах ЄЕС знову стали популярними проекти форсованого переходу від економічного співтовариства до воєнного. У грудні 1969 року на самміті Європейської ради було висунуто проект формування Європейського політичного співтовариства, метою якого було окреслено формулювання і реалізація спільної європейської зовнішньої політики з акцентом на її інформаційній складовій.

Новий етап інтеграційних процесів починається з середини 1980-х років. В цей час під егідою Європарламенту створено групу з розробки концепції політичного об'єднання в Європейському співтоваристві. Одним з ініціаторів її створення був Алт'єро Спінеллі, співавтор написаного за роки II світової війни єврофедералістського трактату «Маніфест Вентотене». Результати роботи цієї групи відбилися у проекті Договору про Європейський Союз, в якому прописувався чіткий механізм трансформації ЄЕС у Європейський політичний союз. Проект був схвалений Європарламентом у лютому 1984 року, проте так і залишився нереалізованим.

У 1986 році єврофедералістські ідеї знайшли своє місце у Єдиному європейському акті, що був прийнятий за результатами міжурядових конференцій з перегляду Римського договору. У преамбулі документу зазначалося, що

члени ЄЕС мають намір оформити свої відносини у Європейському Союзі, створення якого повинно було відбуватися шляхом формування системи зовнішньополітичної та воєнно-політичної кооперації країн-членів. У ст. 30 Акту розкривався механізм трансформації: спільне інформаційне поле; координація зовнішньої політики; прийняття єдиних стандартів у збройних силах. Особливо підкреслювалося, що зовнішньополітична кооперація в межах ЄС не повинна перешкоджати ефективній діяльності НАТО у Європі [5].

Черговий етап, пов'язаний з інституціоналізацією спільної європейської політики у галузі безпеки і оборони, збігається у часі з підписанням Маастрихтського та Амстердамського договорів. У тексті Маастрихтського договору чітко говорилося, що «держави-члени активно і відкрито підтримують зовнішню політику і політику безпеки Союзу у дусі лояльності та взаємодопомоги» [6]. Передбачалося також необхідність постійної координації політики держав-членів згідно з принципами і загальними напрямками, визначеними на сесіях Європейської ради. Документ зобов'язував країни-члени утримуватись від дій, які суперечили інтересам Союзу або могли послабити його ефективність як єдиної сили у міжнародних відносинах [7].

У статті 5 сформульована процедура узгодження спільних позицій і дій із зовнішньополітичних питань і питань безпеки з метою «підтримки європейської ідентичності на міжнародній арені». Передбачалося, що основні принципи і загальні напрями спільної зовнішньої та оборонної політики визначатимуться головами держав і урядів на засіданнях Європейської ради. Рішення щодо цих питань мали переважно прийматися одностайно. Водночас, Європейська рада могла проголошувати окремі аспекти зовнішньої політики та політики безпеки як такі, що підлягали спільному вирішенню держав-членів. В основному це мало відбуватися у випадках, коли події викликали необхідність захисту спільних інтересів, наприклад, у випадку контролю за експортом озброєнь. Якщо приймалися спільні дії, Рада мала право визначити перелік питань, щодо яких рішення можуть прийматися кваліфікованою більшістю голосів. Комісія

отримала право вносити пропозиції у Раду, як і будь-яка країна-член. З метою забезпечення прийняття рішень по спільній позиції держави-члени взяли на себе зобов'язання ухилятися від використання права вето, якщо в питаннях, що потребують одностайності, кваліфікована більшість проголосувала «за». Питання спільної оборони повинні вирішуватися лише на основі принципу одностайності. Уряди країн-членів мали узгоджувати позиції і дії на рівні міжнародних організацій. Навіть якщо не існувало остаточно узгодженого плану дій по тому чи іншому питанню, від держав-членів вимагалось узгодження зовнішньополітичних дій відповідно до спільної позиції Співтовариства. Були виділені пріоритетні напрями, в яких мали прийматися спільні заходи: процес ОБСЄ; розробка, контроль та нерозповсюдження ядерної зброї; економічні аспекти безпеки (контроль за передачею воєнних технологій країнам, що не є членами Співтовариства; контроль за експортом озброєнь).

Маастрихтський договір вказував на те, що спільна європейська політика у галузі безпеки та оборони кінцевою метою передбачає формування спільної європейської оборони [8].

Після Маастрихту ЗЄС відразу ж заявив про свою готовність розробляти і здійснювати на прохання ЄС заходи оборонної політики. Якісно проривним у цьому плані стало прийняття так званих Петерберзьких завдань. Декларація членів ЗЄС, вироблена у Петерберзі влітку 1992 року, передбачала посилення операційної ролі ЗЄС шляхом інституту планування, проведення зустрічей начальників штабів, співробітництва у галузі матеріально-технічного забезпечення транспорту, навчання, стратегічної розвідки, виробництва зброї та утворення спільних військових формувань. Згідно Петерберзькій декларації з 1 жовтня 1992 року утворювався орган військового планування, що розмістився у Брюсселі. До його складу увійшли 40 військових під командуванням італійського генерала ВПС Кальтаб'яно. Була утворена Постійна рада ЗЄС із послів держав-членів. Було розпочато процес формування військових підрозділів, що підпорядковувались ЗЄС. Передбачалося, що ці військові формування вирішуватимуть три основні завдання: надання гуманітарної

допомоги, евакуаційні заходи, операції з підтримки миру. У результаті зустрічі Ф. Міттерана та Г. Коля у Ля-Рошелі у 1992 році створено франко-німецький корпус чисельністю 35 тисяч чоловік, до якого мали приєднатися інші країни, зокрема, британсько-голландська частина для проведення операцій з використанням амфібій, багатонаціональна дивізія північноєвропейських країн [9].

Водночас слід зазначити, що Маастрихтська концепція спільної політики у галузі безпеки та оборони була неоднозначно сприйнята населенням деяких країн ЄС. Зокрема, у Данії саме вона стала каменем спотикання, через який Маастрихтський договір спочатку не був прийнятий на національному референдумі. І лише після того, як на Единбурзькому самміті Європейської ради у грудні 1992 року був прийнятий Протокол до договору, який передбачав при проведенні спільної оборонної політики статус спостерігача, документ був схвалений у Данії на повторному референдумі.

Швидкі зміни у світі та у Європі, зокрема, вимагали опрацювання нових перспектив розвитку євроінтеграційних процесів. Так, вже 29 березня 1996 року у Туріні була скликана Міжурядова конференція, яка мала розглянути доповідь Комісії ЄС «Про посилення політичного союзу і підготовку до розширення». Під час роботи конференції було підготовлено проект Договору у цілому схвалений у червні 1997 року на сесії Європейської ради в Амстердамі. 2 жовтня 1997 року Амстердамський договір про зміну Договору про Європейський Союз, договорів, які заснували Європейське співтовариство, та пов'язаних із ними актів, був остаточно схвалений головами держав та урядів країн-членів ЄС.

Амстердамський договір приділив значну увагу зміцненню механізму спільної зовнішньої політики й політики безпеки, зокрема, підвищив роль ЄС у цій сфері. Положення про спільну політику у галузі зовнішніх зносин, безпеки та оборони були покликані підвищити роль ЄС як єдиного актора на міжнародній арені. Основними з них можна визначити такі: забезпечення спільної, послідовної зовнішньої політики ЄС, зміцнення безпеки і забезпечення стабільності на зовнішніх кордонах Союзу. У документі було визначено механізм

функціонування спільної європейської політики у галузі безпеки та оборони. Він полягає у наступному: двічі на рік Європейська рада визначає пріоритети і встановлює спільні напрями для зовнішньополітичної діяльності країн-членів ЄС, у тому числі у сфері безпеки та оборони; міністри закордонних справ країн-членів ЄС та верховний комісар Єврокомісії проводять щомісячні зустрічі, на яких приймають рішення у галузі спільної політики з безпеки та оборони; щотижнево засідає Комітет з постійних представників, до якого входять послы держав-членів ЄС і представник Єврокомісії для обговорення поточних проблем у галузі спільної політики, політики безпеки та оборони; двічі на місяць політичний комітет Єврокомісії проводить моніторинг з проблем у галузі безпеки та оборони; щоденно збиранням інформації займається Мережа уповноважених Єврокомісією кореспондентів [10].

Амстердамський договір дозволив використовувати принцип «конструктивного утримання» при прийнятті рішень з оборонних питань. Останній означає, що будь-яка країна може утриматися при прийнятті рішення, проте не буде наполягати на його зміні чи невиконанні.

Гельсінській самміт, що проходив 10–11 грудня 1999 року, розпочав новий етап у процесі формування спільної європейської політики у галузі безпеки та оборони, оскільки саме з нього фактично починається практична реалізація спільної європейської оборонної політики. Зокрема, у Гельсінкі було створено інституційний механізм для управління і контролю за реалізацією оборонної політики. При Раді ЄС сформовано наступні структури: комітет з політики безпеки із штаб-квартирою у Брюсселі, який мав діяти на постійній основі; воєнний комітет на рівні міністрів оборони країн-членів ЄС, що виконуватиме рішення комітету з політики безпеки; воєнний штаб, відповідальний за виконання оперативних рішень. Крім цього, для проведення воєнних операцій ЄС з реагування на кризи було вирішено до 2003 року сформувати воєнний контингент Сил швидкого реагування чисельністю 60 тисяч чоловік (з можливим збільшенням до 100 тисяч). Воєнний контингент повинен нараховувати

400 воєнних літаків та 100 воєнних кораблів [11]. Проте, зазначалося, що сили швидкого реагування будуть залучатися у врегулювання тих конфліктів, в яких не будуть задіяні сили НАТО [12].

Отже, в межах ЄС було сформовано взаємодоповнюючу систему органів оперативного аналізу ситуації та прийняття військово-політичних і військово-стратегічних рішень. При цьому особлива керівна, регулююча та контрольна функція у системі органів, покликаних втілювати в життя спільну європейську політику у галузі безпеки та оборони була покладена на Раду ЄС. За результатами самміту ЄС у Ніцці (грудень 2000 року) за вищезгаданими структурами було закріплено статус постійно діючих.

Події навколо підготовки і початку війни в Іраку у березні 2003 року призвели до поділу країн-членів ЄС на дві групи: опоненти США, на чолі з Німеччиною та Францією, та їх адепти, на чолі з Великобританією, яка безпосередньо взяла участь у воєнній кампанії. Такий фактичний розкол Європи, здавалося, призведе до паралічу інтеграційних процесів, зокрема, у воєнно-політичній сфері. Однак цього не відбулося. Навпаки, іракська криза в трансатлантичних відносинах дала поштовх для розвитку спільної європейської політики у галузі безпеки та оборони.

Вже 29 квітня 2003 року за ініціативою Бельгії у Брюсселі відбувся «міні-самміт» за участю Франції, Німеччини та Люксембурга – найбільш активних серед європейських країн противників воєнного розв'язання «іракського питання». Слід зауважити, що ця криза поновила давню суперечку між прихильниками створення автономної європейської системи безпеки і тими, хто вважає, що для захисту інтересів Заходу достатньо Північноатлантичного альянсу. «Брюссельська четвірка» вирішила виступити з ініціативою створення штабу для управління спільними операціями ЄС, які можна було б проводити поза межами НАТО. З конкретних рішень самміту необхідно виділити пропозицію сформулювати не пізніше червня 2004 року європейське командування стратегічною воєнно-транспортною авіацією. Терміново планувалося створити європейські центри підготовки екіпажів для важких тран-

спортних літаків А 400 Г і гелікоптерів. Чотири європейські лідери звернулися до колишнього президента Франції В. Ж. д'Естена, голови європейського Конвенту, який керував процесом створення Конституції Євросоюзу, з проханням включити до неї концепцію ЄС в області оборони і безпеки. При цьому учасники самміту передбачали включити у майбутній Основний Закон ЄС статтю про колективну безпеку. У матеріалах самміту містилась пропозиція створити спецпідрозділи захисту від ядерної, біологічної та хімічної зброї [13].

Великобританія спочатку виступила проти рішення Брюссельського «міні-самміту», але на зустрічі голів Великобританії, Німеччини та Франції у Берліні у вересні 2003 року підписала спільну угоду, де сторони погодилися, що Євросоюз повинен мати можливість планувати та проводити воєнні операції без підтримки та засобів НАТО.

Європейський союз 12–13 грудня 2003 року затвердив рішення про створення центру воєнного планування ЄС, який буде діяти паралельно з європейським командуванням НАТО. Його головна мета – підготовка операцій ЄС [14].

Наприкінці 2003 року під впливом іракської кризи в євроатлантичних відносинах відбувається ще дві події у сфері воєнно-політичної інтеграції: схвалена перша спільна стратегія безпеки ЄС і прийнято рішення про створення європейського агентства з озброєння.

Концептуально-доктринальний документ з європейської стратегії безпеки був прийнятий на основі доповіді представника ЄС з питань безпеки Х. Солани «Безпечна Європа в кращому світі» на Брюссельському самміті у грудні 2003 року. У документі однозначно сформоване уявлення про ЄС як про глобальний суб'єкт світової політики. Мова йде про те, що він повинен взяти на себе частину відповідальності за забезпечення безпеки у загальнопланетарному масштабі [15]. Це підкріплювалося наступними тезами:

- після «холодної» війни США домінують у військовій сфері. Але зараз не існує такої країни, що була б у змозі своїми силами впоратися зі всім комплексом світових проблем;

- протягом останнього десятиліття збройні конфлікти не минули жодного регіону світу;
- інтереси європейських держав безпосередньо і опосередковано стосуються подій, що відбуваються у всіх регіонах світу. Нові загрози XXI сторіччя мають транснаціональний характер;
- ЄС об'єднує багато країн тому він є глобальним міжнародним суб'єктом [16].

На думку авторів Стратегії безпеки, ЄС були необхідні не випереджаючі воєнні дії, а превентивна політика безпеки, яка була б наділена своєчасними та всеохоплюючими механізмами. Серед основних загроз безпеки у документі виокремлено: міжнародний тероризм, розповсюдження зброї масового знищення, регіональні конфлікти, країни, що пережили громадянські війни, та організована злочинність. ЄС має три стратегічні цілі у цьому контексті: протидіяти глобальним викликам, робити внесок у забезпечення безпеки у сусідніх з небезпечними зонами регіонах, сприяти формуванню світового порядку на багатосторонній основі, гарантом якого виступила б ООН [17].

Наступний етап трансформації інституційних основ з реалізації спільної європейської політики у галузі безпеки та оборони розпочався із підписання Лісабонського договору. Відповідно до нього основною інституцією ЄС, що відповідає за реалізацію спільної безпекової політики, стала Рада ЄС, або Рада Міністрів. Відповідно до змін, внесених Лісабонським договором, Рада ЄС сприяє узгодженості зовнішніх політик Європейського Союзу стосовно їх відповідності загальним цілям зовнішньої політики та організовує спільну зовнішню та безпекову політику на базі загальних настанов та стратегічних напрямів, визначених Європейською Радою. Згідно з новими змінами створюється Рада із зовнішніх відносин, що забезпечує єдність, ефективність і послідовність дій ЄС у сфері зовнішньої та безпекової політики. З набуттям чинності Лісабонським договором 1 грудня 2009 р., яким було внесено відповідні зміни до засновницьких договорів ЄС, запроваджено посаду Президента Європейського Союзу. Він очолює Європейську Раду та представляє ЄС у сфері спільної зовнішньої та безпекової

політики без шкоди повноваженням Високого представника із зовнішніх відносин та безпекової політики. Для реалізації ухвалених рішень було створено ряд виконавчих органів ЄС: – офіс Високого представника ЄС з питань спільної зовнішньої політики та політики безпеки; – Комітет політики і безпеки; – Військовий комітет; – Військовий штаб ЄС. Ключовим положенням Лісабонської угоди є пункт про взаємну оборону, який зобов'язує надати допомогу і підтримку у разі, коли «територія країни – члена ЄС стане жертвою військової агресії». Цей пункт схожий зі ст. V Вашингтонського договору, але важливо, що європейський документ сформульований жорсткіше, ніж документ НАТО. Це зобов'язання про колективну оборону у випадку воєнного нападу на будь-яку з країн-членів, а також положення про зобов'язання взаємного захисту країн-членів ЄС у разі терористичної атаки, стихійних або техногенних катастроф.

Створено Комітет з питань політики та безпеки – «пусковий механізм» європейської безпекової та оборонної політики, а також спільної зовнішньої й безпекової політики, підпорядкований Раді Міністрів. Рішення про його створення ухвалила Ніццька Європейська Рада в грудні 2000 р., поклавши на Комітет стратегічне керівництво та політичний контроль за операціями з подолання кризових ситуацій. Крім того, Комітет стежить за розвитком міжнародних подій у царині СЗБП, допомагає визначати напрямки цієї політики та наглядає за її втіленням. До складу Комітету входять по одному представникові від кожної держави-члена. Йому допомагають Військово-політична група, Комітет з цивільних аспектів урегулювання кризових ситуацій, Військовий комітет та Військовий персонал [18].

Таким чином, формування спільної європейської політики у галузі безпеки та оборони постає на часі амбітним проектом, навколо якого не вщухає наукова дискусія. З одного боку, безсумнівно, наявність незалежного воєнного потенціалу в Європі стала б фактором впливу на світову політику, який щонайменше б ускладнив одноосібні воєнні дії інших держав. Але, з іншого боку, значна група дослідників, таких як З. Бжезинський, С. Гульсман, С. Хоффман ставить під великий

сумнів реалізацію цього проекту, вказуючи, передусім, на існуючу наразі значну технічну відсталість національних армій країн ЄС від американських підрозділів НАТО в Європі [19].

Окрім цього, дещо непевною залишається ситуація навколо використання підрозділами ЄС військово-технічних можливостей НАТО, а також прийняття військово-політичних рішень. Проблема полягає у незбірності членства країн в НАТО, ЄС та ЗЄС.

Така ситуація може призвести до усунення ряду європейських країн від участі у прийнятті рішень з проблем спільної оборонної політики або – нав'язування їм (Норвегії чи нейтральним країнам-членам ЄС) зобов'язань, які суперечать їх національній оборонній політиці. Одним із вірогідних напрямів вирішення питання може бути проголошення права всіх членів ЄС на членство в НАТО, і навпаки. Це значною мірою сприяло б взаємопов'язаності обох організацій, проте стало б причиною виникнення низки нових ускладнень.

Помітну проблему на шляху ефективності розбудови спільної європейської політики у галузі безпеки та оборони створюють суперечності між європейськими країнами і США стосовно розподілу функцій та сфер компетенції ЄС та НАТО.

Недостатньо узгодженою залишається, власне, й сама спільна європейська політика у сфері безпеки та оборони. У цьому зв'язку грецький дослідник С. Ставрідіс звертає увагу на те, що досі не було чітко та остаточно визначено випадки використання, механізми фінансування, географічну сферу поширення спільної європейської політики у галузі безпеки та оборони, а також принцип розподілу обов'язків та сфер відповідальності з НАТО [20].

Зважаючи на російську збройну агресію проти України, що кинула виклик європейським структурам безпеки, наразі неможливо чітко визначити, яким шляхом надалі здійснюватиметься процес поглиблення європейської оборонної політики – чи основний акцент робитиметься на воєнній компоненті європейської безпеки, чи буде взято за основу ідею «збалансування» впливу США в Європі, як цього прагне Франція, чи альтернативну

концепцію безпеки, в основі якої лежатиме використання, передусім, комплексу невійськових заходів, спрямованих на запобігання конфліктам і постконфліктне миробудівництво, а також обмеження у використанні військової сили. Проте, абсолютно певним є те, що проблематика розбудови спільної європейської політики у галузі безпеки та оборони залишатиметься актуальною й надалі.

Список використаних джерел

1. Милитаризация Европейского Союза и ее воздействие на трансатлантические отношения Европейские страны – СНГ / Под ред. В. Грабовски, А. Мальгина, М. Наринского. — М. : МО, 2005. — С. 68.
2. Там само. — С. 69.
3. Офіційний сайт ЄС [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.europa.eu.int.
4. Там само.
5. Храбан І. Нормативно-правова основа європейської концепції Спільної зовнішньої політики та політики безпеки / І. Храбан // Право України. — 2003. — № 11. — С. 147—148.
6. Копійка В. В. Європейський Союз: заснування та етапи становлення: навч. посібник / В. В. Копійка, Т. І. Шинкаренко. — К., 2001. — С. 262.
7. Там само.
8. Там само. — С. 263.
9. Там само. — С. 316—317.
10. Там само. — С. 283.
11. Семенюк О. У відповідь на «м'які загрози». Спільна політика у сфері безпеки та оборони — майбутнє європейської безпеки? / О. Семенюк // Політика і час. — 2004. — № 2. — С. 68.
12. Европейское оборонное сотрудничество. — М., 2004. — 71 с.
13. Храбан І. Европейская оборонительная политика после иракского кризиса / И. Храбан // Персонал. — 2004. — № 12. — С. 15.
14. Там само. — С. 16.
15. Саидов Ф. Об активизации Европейским союзом оборонной политики / Ф. Саидов // Зарубежное военное обозрение. — 2004. — № 6. — С. 28.
16. Council Decision. 2003/202/CFSP [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [// www.europa.eu.int](http://www.europa.eu.int).
17. Храбан І. Европейская оборонительная политика после иракского кризиса / И. Храбан // Персонал. — 2004. — № 12. — С. 18—19.
18. Шатун В. Т. Оборонна і безпекова політика Європейського Союзу: формування та еволюція / В. Т. Шатун // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Сер. : Політологія. — 2014. — Т. 230, Вип. 218. — С. 60—67.
19. Семенюк О. У відповідь на «м'які загрози». Спільна політика у сфері безпеки та оборони — майбутнє європейської безпеки? / О. Семенюк // Політика і час. — 2004. — № 2. — С. 69.
20. Там само. — С. 70.

YLIJA SEDLIAR
Mykolaiv

THE FORMATION OF THE COMMON EUROPEAN FOREIGN AND SECURITY POLICY (1945–2014)

The article covers the problems of the Common European Foreign and Security Policy making, stresses that Europe's relevance in world affairs increasingly depends on its ability to speak and act as one in the sphere of foreign and defence policy. The main periods of development and perspectives of common defense policy in Europe are analyzed. The author underlines that the Common Foreign and Security Policy (CFSP) is based on unanimous consensus among the member states, and that the CFSP is a mechanism for adopting common principles and guidelines on political and security issues, committing to common diplomatic approaches, and undertaking joint actions. Article concludes that maintenance of assertive and capable EU is very much in the interest of the United States, underlines that despite overlapping membership in NATO and in the EU only their intensive cooperation holds the greatest potential for successfully tackling many of today's emergent threats and concerns.

Key words: the European Union, Common Foreign and Security Policy, Defence Policy, US foreign policy, NATO.

ЮЛИЯ СЕДЛЯР
г. Николаев

ФОРМИРОВАНИЕ ОБЩЕЙ ЕВРОПЕЙСКОЙ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ И ПОЛИТИКИ В СФЕРЕ БЕЗОПАСНОСТИ (1945–2014 гг.)

В статье рассматриваются вопросы осуществления общей европейской внешней политики и политики в сфере безопасности, отмечается, что становление Европы как влиятельного международного фактора во многом зависит от ее способности действовать сообща в сфере политики безопасности и обороны. Анализируются основные этапы становления общей европейской внешней политики и политики в сфере безопасности. Автор подчеркивает, что общая европейская внешняя политика и политика безопасности основывается на политическом консенсусе стран-членов ЕС, является механизмом реализации общих политических и оборонных принципов, обеспечивающимся кроме того дипломатическими коллективными действиями. Делается вывод о том, что усиление оборонного потенциала ЕС всецело соответствует национальным интересам США, а тесное сотрудничество ЕС и НАТО способно эффективно противодействовать современным вызовам и угрозам в сфере безопасности.

Ключевые слова: Европейский союз, общая европейская внешняя политика и политика в сфере безопасности, оборонная политика, внешняя политика США, НАТО.

Стаття надійшла до редколегії 10.05.2016

УДК 94(4/5)«1985-1991»

ІРИНА ХОМУТОВСЬКА, МИКОЛА ШИТЮК

м. Миколаїв

pchela_2102@mail.ru

«ПЕРЕБУДОВНИЙ» ЕТАП СРСР (1985–1991 рр.) – СКЛАДОВІ НЕРЕАЛІЗАЦІЇ

Досліджено складові які виступили стримуючими чинниками досягнення результативних показників «перебудови» соціально-економічного розвитку Української РСР в складі Радянського Союзу. Обґрунтовано те, що найважливішим результатом етапу «перебудови» (1985-1991 рр.) стало не досягнення державою перетворення політичного утвердження в бажані економічні результати. Звернуто увагу на низький запас соціального капіталу Української РСР та не консолідованість її суспільства.

Ключові слова: Україна, перебудова, СРСР, господарський механізм, соціально-економічний розвиток, політика, система.

З часу прийняття пленуму ЦК КПРС про «перебудову» соціально-економічного розвитку Радянського Союзу в 2015 році минуло 30 років. З історичного поступу розвитку світової цивілізації цей термін є незначним і непомітним, проте з точки зору дослідження феномену «соціалістичного способу виробництва», характерному колишньому СРСР, являє собою безперечний інтерес. До «перебудовного» етапу радянська командно-адміністративна економічна система сформувала ряд сталих стереотипів щодо методів проведення економічної політики. Серед цих методів переважали адміністративні управлінсько-контролюючі засоби, які до того ж, керувались, часто політичними, а не суто економічними цілями. Такий підхід використовувався як у внутрішній економічній діяльності колишньої держави, так і в її зовнішньоекономічній діяльності – економіка була інструментарієм політики, а не навпаки, як це має бути. В таких умовах податковий, бюджетний, грошовий, кредитний та виробничий інструментарій економічної політики був заручником не економічних, а політичних мотивів [7]. Задекларована на цьому пленумі трансформація соціально-економічних процесів в період «перебудови» передбачала певну відмову від подібних стереотипів у сфері суспільно-економічної діяльності держави та суб'єктів економіки.

Метою роботи є дослідження складових недосягнення задекларованого курсу «перебудови» в Українській РСР.

В історичному розвитку колишнього Радянського Союзу окремих період – період «перебудови» можна розглядати як реформаторський (революційний, оновлення, відродження), що повинен забезпечити прискорення соціально-економічного розвитку країни (перша фаза «перебудови»). З точки зору історичної трансформації парадигми управління О. І. Павлов зазначає: «метаморфози політичного курсу радянського керівництва не піддаються оцінці здорового глузду, не кажучи вже про серйозний науковий аналіз» [10]. Зазначене ґрунтується на наступному.

По-перше. На початку 1980-х років за твердженням Ю. Андропова Радянський Союз вступив у період «удосконалення розвинутого соціалізму». Через два роки М. Горбачов робить висновок про необхідність докорінної «перебудови» соціально-економічного устрою країни за наявної системи управління господарським комплексом, який не підпадав під визначення «удосконалення». Програмні ж документи «перебудови» та подальшого розвитку соціально-економічного устрою країни приймаються на квітневому 1985 року пленумі ЦК КПРС. Центральними пунктами оновлення, а якщо точніше – «ленінського відродження» Д. А. Волкогонову – начальнику Інституту воєнної історії Міністерства оборони СРСР вбачалися два: а) рішуче економічне оздоровлення; б) широка демократизація. «Все це передбачає наявність справжнього народовладдя яке в максимальній ступені піднімає цінність прав кожної радянської

людини і особливо - її соціальну і моральну відповідальність перед суспільством, перед історією, перед собою. Курс, який обрано на квітневому пленумі 1985 року, є життєво необхідним. Розумної альтернативи революційній перебудові немає. В цьому всі достатньо єдині. Але, якими методами потрібно досягти перелому, які вибрати способи, передбачити та вирішити повинні делегати XIX Всесоюзної партійної конференції» [2].

По-друге. Заслугує на увагу твердження О. І. Павлова відносно того, що «аналіз документів КПРС як історичного джерела в літературі радянських часів у цілому не відповідав принципам критичності та об'єктивності, що необхідно мати на увазі при її включенні до наукового обігу» [10]. Започаткування «перебудови» в першу чергу значно розширило можливості засобів масової інформації щодо надання інформації населенню про хід реформи та оприлюднення її результатів. «Про хід перебудови в країні суджу багато в чому з повідомлень газет, радіо і телебачення. Як різко змінилися наші засоби масової інформації останнім часом. Відкритість замість колишнього замовчування, конкретність замість «обкатаних», округлих висловлювань – все це важливі свідчення того, що зміни до кращого – реальність. Та все-таки мене не залишає відчуття, що перебудова, розпочата з ініціативи партії, не дісталась ще до трудових колективів... Впровадження госпрозрахунку підвищило зацікавленість людей в результатах праці, ми стали бережливими у витратах державних коштів, підвищилась продуктивність та зарплата... Але як працювали ми 10 років назад, так і зараз... Працювати стає трудніше, умови гірше. І саме головне, ми не бачимо ніяких перспектив на покращення...» – на питанні анкети газети «Труд» у 1988 році відповіла майстер виробничого об'єднання «Ашхабадхліб», делегат профсоюзної конференції О. Байнаєва [6].

Використання економічних нормативів держави як дієвого чинника досягнення певної стратегічної мети знаходить своє відображення у світовій науці і практиці. Показовим у цьому відношенні є досвід Європейського союзу: в 1989 році Європейська Рада визначила стратегічну мету, а згодом розроблено

Програму утворення єдиного Європейського ринку, європейського валютного Союзу і перехід до єдиної європейської валюти. У відповідності до цього здійснювалась конвергенція економік країн європейського регіону, поглиблювалась економічна інтеграція, розвивались механізми єдиної валютної системи, які уможлилювали встановлення фіксованих валютних курсів [7]. Тобто в досягненні визначеної мети в світовій спільноті є певний досвід, а його застосування дозволяє реалізувати конкретні власні державні інтереси.

У цілому чинній системі господарювання та управління Радянського Союзу в 1985–1991 роки був властивий надзвичайно розгалужений по вертикалі й горизонталі апарат, паралелізм і дублювання функцій у деяких його ланках, низька ефективність та виконавча дисципліна, абсолютизація вольових («політичних») рішень, бюрократизація механізмів влади, брак ініціативи, невисокий професійний рівень функціонерів різних ланок тощо.

У практичній площині реалізація курсу «перебудови» на місцях не мала дієвого підґрунтя та стикалася з її нерозумінням. В 1987 році в газеті «Труд» публікується наступне. «Ще зовсім недавно багатьом було досить зручним залишатися в «тихих заводях» застою, пасивності... Перебудова потребувала ініціативи» (В. Смирнов, м. Сімферополь). «...Саме гірше, що про все це у нас в будівельно-монтажному управлінні «Ахтирбуд» всі знають, але не роблять спроби щось змінити, налагодити... Перебудова вимагає, щоб кожен займався своєю справою і відповідав за неї повністю». (В. Титар, Сумська область). «На червневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС були рішуче осуджені «розгильдейство» і «расхлябаність», що призводять до виникнення надзвичайних ситуацій. Здається, що надзвичайної ситуації чекає керівництво Орського вагонного депо...» (Т. Донаєва, В. Гаврилов та інші, Оренбурзька область) [9]. Тобто період «перебудови» розглядався як час нових підходів, час боротьби з віджившим: минав час необґрунтованого «благодушшя та бездумного виконавства», твердою гарантією розвитку соціально-економічної системи мала бути ініціатива та творчий підхід до справи.

У своїх спогадах Захарченко Олексій Гаврилович (30.03.1930 р.), як безпосередній

свідок функціонування радянської системи господарювання (останнє місце роботи – секретар Миколаївського обласного комітету комуністичної партії Української РСР з питань АПК, 1983 р.), не розуміє поняття «застійливий» період в 1970–1980 роках на території України, взагалі не згадує про період «перебудови». Його спогадам характерний ностальгічний характер за минулим до 1983 року: «Никакого застою я не заметил, жизнь прошла на одном дыхании!» [11]. З цим можна погодитись оскільки його активна життєва та партійно-адміністративна діяльність припала на 1960–1980 роки, коли радянська система господарювання Української РСР знаходилась в розквіті, а з 1980 років в системі СРСР не змогла забезпечувати випереджувальний розвиток у відповідності до світової системи господарювання.

Незважаючи на революційні складові «перебудови» партійне радянське керівництво не змогло відмовитися від «єдиної правильної» теоретичної моделі, що жорстко програмувала вектори суспільного поступу й продовжувало вперто експлуатувати підходи, засновані на тотальному державному диктаті, відмові від ринкових відносин і регуляторів, підпорядкуванні інших органів вищим, неухильному виконанні директив «згори» в рамках вироблених планів, ігноруванні соціальних інтересів і запитів громадян, уніфікації господарського й суспільно-політичного життя. Маючи всі можливості для глибоких реформ, керівництвом партією обрано шлях, що прирікав його на ізоляцію від інноваційних технологічних та економічних рішень, маргіналізацію та відставання від світових тенденцій суспільного розвитку, відповідно цей шлях поширювався на всі союзні республіки, в тому числі і на Україну. У директивній економіці СРСР реалізувалась патерналістська модель соціальної політики відповідно потенціалу та побажань. (Патерналізм – модель, за якої центральне керівництво бере на себе відповідальність за економічне становище й водночас претендує на використання будь-якого інструментарію з арсеналу адміністративних засобів). Серед позитивних моментів цієї моделі виокремлюють рівність населення щодо розподілу матеріальних благ і послуг. При

цьому патерналістська модель соціальної політики істотно гальмує вдосконалення соціально-економічних відносин в країні [8]. Значимо, що історичний досвід свідчить, що без наповнення позитивних складових моделі розвитку суспільства будь-яка державна система втрачає право та реальну можливість на існування.

У своєму розвитку радянська суспільно-політична та економічна система практично вийшла за межі свого історичного часу і втратила запас міцності. Це зумовлено тим, що консервація соціально-економічної доктрини не передбачала враховування геополітичних процесів та продовжувала визначати модель економічної стратегії суспільного розвитку країни, а радянське керівництво не скористалося шансами для виходу на новий рівень економічної конкурентоспроможності та не надало можливості республікам самостійно будувати свою економіку відповідно наявного потенціалу та визначеного курсу.

За часів радянської влади Українська РСР була поділена на області й райони. Не повністю сформована система самоврядування (яка була характерна всім республікам Союзу – авт.) була остаточно централізована, органи місцевого управління (муніципалітети) виконували переважно господарські функції. Ради не мали реальної політичної влади, бо всі важливі політичні рішення приймалися партійними органами. Мета діяльності рад полягала в реалізації політики партії на місцях [4]. Значене продовжувалось реалізовуватись і в період «перебудови», незважаючи на задекларовані зміни. Особливістю України в трансформаційному процесі є наявність факторів необхідності, з одного боку, створення власної економічної системи у відповідності до вимог «перебудовного» етапу при збереженні керівної ролі комуністичної партії та, з іншого боку, оволодіння і використання нових методів та принципів проведення державної економічної політики на нових, не властивих комуністичній ідеології, засадах ринкових економічних відносин, в умовах зростаючої глобалізації світової економіки.

Історичний досвід свідчить, що запровадження та реалізація будь-яких перетворень, прийняття і виконання будь-яких рішень

ґрунтується на чинних, на даний момент часу, знаннях і досвіді, які в своєму систематизованому вигляді складають теорію знань відповідної галузі. Прийняття і виконання господарських та економіко-виробничих рішень базується на сукупності наявних економічних знань і досвіді ведення господарської діяльності в різних історичних, культурних, природонаділених і геополітичних умовах розвитку світового суспільства [7].

У процесі реалізації та поглиблення реформ виникає необхідність подолання штучного протистояння державних інтересів та суб'єктів господарювання та виходити з того, що основним суб'єктом політики економічного зростання, подальшої демократизації суспільства та поглиблення інтеграційних процесів виступає держава. Звідси випливає об'єктивна необхідність істотного зміцнення її дієздатності щодо забезпечення зазначеного. На питання чому Україна не скористалася можливостями «перебудовного» етапу та не реалізувала доволі багаті природні ресурси, науковий, промисловий та сільськогосподарський потенціали на розвиток суспільно-економічного стану республіки поділяємо думку Г. Дмитренка – це було породжено неконсолідованістю суспільства, іншими словами: низькому запасі соціального капіталу. Останній характеризує згуртованість нації, в основі якої – довіра до влади, одне до одного та загальні цінності. Це дає можливість спільними діями розв'язувати стратегічні й актуальні проблеми. Враховуючи низький запас соціального капіталу в Україні вчений, досліджуючи еколюдиноцентризм як фундаментальну основу консолідації нації, звертає увагу, що на початку ХХІ століття філософська школа В. Кременя обґрунтувала філософію людиноцентризму як національної ідеї, стрижнем котрої є сприяння самореалізації особистості впродовж життя, що й становить сутність ідеології людиноцентризму [3]. За цією ідеологією є всебічне сприяння самореалізації особистості в рамках загальнолюдської моралі та національної свідомості. Сама загальнолюдська мораль трактується як глибока повага людини до інших людей і природи, що захищається певними законами в демократичних країнах.

Консолідація нації навколо цієї ідеології ґрунтується на думці В. Винниченка: «Без орієнтації на свій народ, без його участі в боротьбі, без його всебічного зацікавлення і ентузіазму зовнішні сили нас роздеруть і задуть ще на сотні років» [1]. Цілком логічним та пророчим є це твердження, що підтверджується подіями сучасного періоду. За результатами своїх досліджень А. Новак зазначає, що в історичному розвитку українського народу майже столітній радянський низькоефективний економічний механізм та декількасотлітній польський і австро-угорський з одного боку, та російське, з іншого, імперське експлуатування не давали змоги Україні формувати власну модель соціально-економічного розвитку [7]. Погоджуючись з цим доповнимо, що такий диктат не дозволив реалізувати Україні свої світоглядні культурні, політичні та господарські ідеали та традиції, які були властиві, навіть у складі СРСР, країнам Прибалтики, Кавказу, Польщі, Білорусі та іншим країнам соціалістичного табору.

Не згуртованість навколо національної ідеї, низький запас соціального національного капіталу призвели практично до втрати Україною вираження та реалізації національної самобутності, самостійності та державності. Найважливішим результатом етапу «перебудови» стало те, що Україною в складі СРСР не досягнуто перетворення політичного утвердження (курсу) в бажані економічні результати. З огляду основних стримуючих чинників, що не сприяли реалізації задекларованих на пленумі 1985 року практичних і бажаних результатів в роки «перебудови», відносимо:

а) Задекларований курс на «перебудову» характеризується як метаморфічний політичний курс, який не враховував світовий досвід здійснення реформ та базувався на «єдиній правильній» моделі соціально-економічного розвитку країни під керівництвом партії. Внаслідок впливу керівної ролі комуністичної партії досить проблемним було здійснювати об'єктивну наукову оцінку необхідності впровадження цього етапу, який не знаходив підтримки на місцях.

б) Маючи всі можливості для здійснення глибоких реформ на підставі залучення світового досвіду їх реалізації, партійним

керівництвом, як СРСР, так і Української РСР його не враховано та не реалізовано, підтверджуючи цим не життєздатність і не спроможність реалізації запропонованого курсу.

в) Важливим є те, що керівництво Української РСР не скористалось можливостями «перебудовного» етапу в першу чергу внаслідок неконсолідованості українського суспільства та не згуртованості народу України навколо національної ідеї, не відійшло від впливу комуністичного режиму, яким не надавалась можливість реалізації власних історичних, культурних, політичних та господарських надбань і традицій властивих українцям.

Список використаних джерел

1. Винниченко В. Відродження нації: Заповіт борцями за визволення / В. Винниченко. — К. : Книга раду, 2008. — 800 с.
2. Волкогонов Д. А. Правда очищает / Д. А. Волкогонов // Труд. — № 140 (20487), 1988. — 19 июня.
3. Дмитренко Г. Еколюдиноцентризм як фундаментальна основа консолідації нації / Г. Дмитренко //

- Віче. Журнал Верховної Ради України, 2015. — № 22 (402). — С. 15—17.
4. Кудря І. Роль історичної традиції в сучасних перетвореннях української системи самоврядування / І. Кудря // Віче. Журнал Верховної Ради України, 2015. — № 21 (401). — С. 29—30.
5. Лисенко О. Ціна перемоги і миру / О. Лисенко, В. Грицюк // Віче. Журнал Верховної Ради України. — № 17 (397). — 2015. — С. 40—44.
6. Надоело латать дыры / Труд. — № 140 (20487). — 1988. — 19 июня.
7. Новак А. Я. Як підняти українську економіку: Монографія / А. Я. Новак. — Вид. 5-те, доп. — К. : ТОВ «Інпресс», 2015. — 432 с.
8. Оніщенко Н. Сучасна соціальна політика: баланс держави і громадянського суспільства / Н. Оніщенко // Віче. Журнал Верховної Ради України, 2015. — № 21 (401). — С. 26—28.
9. Отвечать за свое дело // Труд. — № 175 (20222). — 1987. — 31 июля.
10. Павлов О. І. Сільські території України: історична трансформація парадигми управління : монографія / О. І. Павлов. — Одеса : Астропринт, 2006. — 360 с.
11. Теслер Л. Йти по землі людиною... / Л. Теслер, Т. Струк. — Миколаїв : ЧП Шамрай, 2012. — 576 с.

IRYNA HOMUTOVSKA, MYKOLA SHITYUK
Mykolaiv

REFORMATING STAGE OF THE USSR (1985–1991 gg.) COMPONENTS NOT IMPLEMENTING

Researched components that were stimulating factors in the achievement as retentive factors of «alteration» economic and social development of the Ukrainian SSR in the Soviet Union. Proved that the most important result of the stage of «alteration» (1985–1991 gg.) Acted not achieve transformation of state political establishment as desired economic results. Attention is paid to the low stock of social capital Ukrainian SSR and no consolidation of society.

Key words: Ukraine, the reformating, the USSR, the economic mechanism, economic and social development, politics, system.

ИРИНА ХОМУТОВСЬКА, НИКОЛАЙ ШИТЮК
г. Николаев

«ПЕРЕСТРОЕЧНЫЙ» ЭТАП СССР (1985–1991 гг.) – СОСТАВЛЯЮЩИЕ НЕРЕАЛИЗАЦИИ

Исследованы составляющие которые выступили сдерживающими факторами достижения результативных показателей «перестройки» социально-экономического развития Украинской ССР в составе Советского Союза. Обосновано то, что najważнейшим результатом этапа «перестройки» (1985–1991 гг.) стало недостижение государством превращения политического курса в желаемые экономические результаты. Обращено внимание на низкий запас социального капитала Украинской ССР и неконсолидованность ее общества.

Ключевые слова: Украина, перестройка, СССР, хозяйственный механизм, социально-экономическое развитие, политика, система.

Стаття надійшла до редколегії 21.03.2016

Розділ 3

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(477.73) «18»

ВОЛОДИМИР ГАМЗА

м. Миколаїв

СПОГАДИ ПЕТАРА АБРАШЕВА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ОСВІТИ ТА КУЛЬТУРИ НА МИКОЛАЇВЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті коментується написана у формі спогадів книга відомого болгарського вченого та політика Петара Абрашева «Южно-славянския пансион на Ф. Н. Минкова в Николаев (Спомени)». Зроблено висновок, що спогади Абрашева про його навчання у Миколаївській чоловічій гімназії та перебування у Південнослов'янському пансіоні Тодора Мінкова є цінним та цікавим фактологічним матеріалом з історії освіти та культури на Миколаївщині. Наводяться фрагменти, в яких містяться відомості про педагогів та учнів гімназії, навчальні програми, бібліотеки, організацію виховання та порядки у пансіоні, а також характеристика засновника та директора цього закладу Тодора Мінкова. Показано, що праця Петара Абрашева слугує певною ілюстрацією тогочасного культурного та побутового життя Миколаєва, а сама книга є оригінальним поглядом молодого іноземця на міщанську дійсність у другій половині ХІХ століття.

Ключові слова: спогади, гімназія, пансіон, південні слов'яни, навчання, виховання.

У ході краєзнавчих досліджень важливу роль відіграють матеріали мемуарного жанру. Ілюстрації та деталі, які в них містяться можуть суттєво доповнювати відомі події і факти та нерідко дозволяють змінювати акценти в їх оцінці. За відсутності або недостатності документальної бази в наукових розвідках вони виступають в ролі головного джерела.

Оригінальний фактологічний матеріал про освіту та культуру на Миколаївщині у другій половині ХІХ століття знаходимо у спогадах відомого болгарського юриста і політика Петара Абрашев (1866–1930), які він виклав у книзі «Южно-славянския пансион на Ф. Н. Минкова в Николаев (Спомени)». В них йдеться про Південнослов'янський пансіон, започаткований відомим болгарським діячем Тодором Мінковим майже 150 років тому. Заклад діяв у Миколаєві з 1867 по 1892 рік і мав ще відрізок історії з 1894 по 1906 рік у білоруському селі Ровини Гродненської губернії, де функціонував в ролі підготовчого закладу для військових корпусів. Оскільки абсолютна

більшість його вихованців були болгарами пансіон став справжньою кузницею кадрів на-самперед для молоді болгарської держави. Отримавши середню освіту у Миколаївській гімназії та Миколаївському реальному училищі значна частина пансіонерів поверталась на батьківщину і зазвичай працювала вчителями. Втім, багато хто з випускників продовжували навчання у російських та європейських вищих учбових закладах. Відомо, що імена щонайменше 50 випускників пансіону увійшли до національних та іноземних енциклопедій.

Петар Абрашев є одним з них. В 1887 році він із срібною медаллю закінчив Миколаївську гімназію і продовжив навчання на юридичному факультеті Новоросійського університету, але диплом юриста захистив у Женеві. Повернувшись до Болгарії працював суддею у містах Разград, Русе та Софія, а починаючи з 1895 року – адвокатом у столиці. На початку ХХ ст. Петар Абрашев залучився до політичної діяльності і став одним із лідерів Прогресивно-ліберальної партії. Згодом обіймав посади

міністра торгівлі і землеробства та міністра юстиції. Абрашев мав здобутки і на науковій ниві – будучи професором він очолював кафедру громадянського судочинства в Софійському університеті, в 1922 році – отримав статус члена Болгарської академії наук [1, 5].

Абрашев став першим істориком Південнослов'янського пансіону. В 1909 році вийшла його книга «Южно-славянскит пансион в Николаев (Материали за историята на пансиона и биографията на неговия директор)», побудована у формі коментарів до документів із архіву Тодора Мінкова, що був переданий автору другою дружиною засновника пансіону Єлизаветою Михайлівною [2, 2–98]. Опрацьовані Абрашевим документи згодом стали надбанням болгарської держави. Зараз вони зберігаються у фонді № 29 Болгарського історичного архіву при національній бібліотеці «Кирил і Мефодій» [4].

Своєрідним доповненням до вказаної книги стали опубліковані у цьому ж році спогади Петара Абрашева [3]. Не претендуючи на художність викладу автор написав працю у формі ілюстрацій окремих епізодів зі свого життя у Миколаєві. До власне спогадів він додав список вихованців Південнослов'янського пансіону, позначивши їх місце народження та заняття чи суспільне положення на момент написання книги. Абрашев підкреслив, що список вихованців (включає 350 прізвищ) далекий від повноти та точності, оскільки в матеріалах, наданих вдовою Мінкова були відсутні данні за тривалий період функціонування пансіону і відповідні відомості він збирав безпосередньо від випускників закладу. Слід враховувати й те, що Абрашев включив до списку саме вихованців болгар.

Щодо виходу самої книги, то вона була видана невеликим накладом в Софії у 1909 році і згодом стала бібліографічною рідкістю. Надрукована праця болгарською мовою з фрагментами на російській. Автор даної статті користувався примірником, що зберігається в бібліотеці Болгарської академії наук. Мета статті – продемонструвати найбільш характерні деталі та оцінки у праці Абрашева, що ілюструють освітнє та культурне життя у Миколаєві у другій половині XIX ст.

Петар Абрашев навчався у Миколаєві протягом 8 років з 1879 по 1887 рік.

Його шлях до міста на Південному Бузі розпочинається під час російсько-турецької війни – у другій половині 1877 року, коли у його рідному містечку Котел всі початкові школи були переобладнані у лікарні. Хлопцю, якому тоді виповнилося 10 років довелося працювати на правах учня у місцевого кравця. Після звільнення містечка козацьким загоном завдяки старанням підпоручика болгарського ополчення С. Кісова юнак продовжив навчання у Велико Тирново і пройшов певну підготовку до вступу до однієї з московських військових гімназій. Але потрапивши до Москви Абрашеву не вдалося долучитись до навчання у середньому військовому закладі – у зв'язку із слабким здоров'ям його направили до Південнослов'янського пансіону, який він називає вогнищем, що годувало його «фізично та морально» [3, 5]. Відомий факт – ще на етапі вибору міста для навчання південних слов'ян петербурзькі чиновники зазначали, що клімат обох російських столиць був занадто суворим для балканських юнаків. Це стало однією з причин започаткування пансіону для південнослов'янської молоді саме у Миколаєві.

До пансіону Петар Абрашев прибув наприкінці вересня 1879 року після триденного подорожування з Москви. Тут його провідником став Стоян Заїмов, відомий діяч болгарського Відродження, який вийшовши з турецької в'язниці відновлював здоров'я у закладі.

У спогадах автор наводить свої перші враження від масивної двоповерхової споруди пансіону із прибудованим одноповерховим флігелем, що розташовувалась на розі Нікольської та Садової вулиць (пізніше, під час прокладання нових вулиць східна сторона будівлі опинилась вже по вул. Інженерній – прим. автора). Належала будівля першій дружині Тодора Мінкова – Ксенії Павлівні, уродженій Дудниковій. Фасад споруди пансіону видався юнаку дещо «похмурим», а ось інтер'єр навпроти, вразив великою кількістю просторих кімнат, поєднаних широкими коридорами. Абрашев детально описує класні кімнати, що утворювали відділення для вихованців різних вікових груп і навчальних закладів, спільні спальні (дортуари), місця для наглядців, апартаменти утримувача пансіону та його дружини, канцелярію, бібліотеку, рекреаційні

зали, їдальню, лікарняну палату на 15 місць, роздягальні, санітарні приміщення та комори, у тому числі цейхгауз для зберігання мундирів. Підсумовуючи він робить висновок, що внутрішнє планування споруди було зручним для пансіонерів та обслуговуючого персоналу. Зручним був і відгороджений високою стіною від пустиря внутрішній двір із встановленими лавами. Там зазвичай пансіонери проводили вільний час, граючи у рухливі ігри, а також у шахи, шашки, лото та інші.

Докладне описування приміщень пансіону колишнім його вихованцем має цінність й тому, що споруда, на жаль, до нашого часу не збереглась – на початку 90-років минулого століття попри протести громадськості міста її розібрали з метою побудови галантерейної фабрики, яка у дійсності перетворилась у звичайний «довгобуд».

Петар Абрашев налаштувався навчатись у реальному училищі із скороченим курсом, сподіваючись відразу вступити до 3-го класу, але по волі Мінкова його «альма-матір'ю» стала класична гімназія.

Пансіон і гімназію (зараз приміщення Миколаївського будівельного коледжу на розі вулиць 1-ї Слобідської та Набережної – *прим. автора*) розділяла величезна площа, яку з часом перетворили у розкішний сад. Її будівля також видалось юнаку занадто великою та непривітною, але перше знайомство з директором закладу Олексієм Федоровичем Смирновим принесло початківцю велике задоволення. За словами Абрашева директор гімназії «мав славу добряка і сердечної людини в усьому місті» [3, 26]. Його смерть стала спільним горем для пансіонерів та місцевих гімназистів. В зв'язку із цією втратою вчителі та учні вирішили видати меморіальну збірку, у якій крім біографії директора передбачалось розмістити усе, що писалось про нього. Учитель літератури Іван Юхимович Знаменський звернувся до Абрашева з проханням написати пам'ятний вірш, який теж мав увійти до збірки. Твір гімназиста на думку наставника вийшов не зовсім вдалим, але його прийняв і надрукував із правками «Николаевский листок».

З новим директором гімназії Олександром Івановичем Баликом у Абрашева відносно спочатку не склалися. Між директором, що

викладав історію та вихованцем під час іспиту виникла гостра дискусія щодо діяльності єзуїтського ордену. Причому на складні, майже провокаційні запитання екзаменатора юнак дозволив собі дати саркастичну відповідь. На здивування Абрашева покарання за порушення етикету він не отримав.

Загалом Петару Абрашеву імпонували високій рівень викладання у гімназії та чуйне ставлення педагогів до вихованців. Враження великодушної людини справляв інспектор закладу Пров Олександрович Гайдебуров, який щиро допомагав болгарському новачку налагодити стосунки з місцевими учнями та знайти серед них своє місце. З особливими почуттями колишній гімназист згадує класного наставника Івана Івановича Кейзлара, чеха за національністю, «старенького і дуже доброго» вчителя історії Лопухіна та інших викладачів.

Абрашев зазначає, що значна частина південних слов'ян прибувала на навчання до Миколаєва слабо підготовленою. Особливо важко юнакам давались латинь та російська мова. Втім, завдяки наполегливості та суворій дисципліні пансіонери не тільки наздоганяли місцевих учнів у знаннях, а й посідали провідні місця у рейтингах, що фіксувалися у так званих кондудітних книгах. Їхні імена постійно були присутні на «золотих», класних і загальних дошках. Коли автор спогадів в 1903 році вже через 16 років після закінчення навчання знову побував у Миколаєві і відвідав гімназію, то старі викладачі із зітханням йому повідомили, що «немає вже тих (балканських) орлів, які прославили нашу гімназію» [3, 65].

Згідно із відомостями Абрашева старші пансіонери, в тому числі й він займались поширеною у місті в ті часи репетиторською діяльністю. Не боячись конкуренції вони в ролі домашніх вчителів заробляли певні кошти. Примітно, що місячна зарплата місцевого репетитора становила близько 8 руб., а пансіонеру сплачували від 10 до 15 руб. Багато хто з вихованців Мінкова відкладаючи ці заробітки накопичували кошти, щоб самостійно оплатити поїздку додому під час канікул. Пансіонери якимось у гумористичній формі подякували викладачеві стародавніх мов Фердинанду Францовичу Іллеку за добру науку,

оволодівши якою вони «як репетитори з мови античних римлян та греків заробляють гроші» [3, 67].

В етюдах Абрашева можна розгледіти тогочасні стереотипні уявлення про представників балканських народів на побутовому рівні. З одного боку пансіонери сприймалися як єдиновірні і єдинокровні браття, а з іншого – серед частини городян, насамперед малоосвіченої існувала думка, що «болгари» є «азіатами», а отже зовсім іншими людьми. Навіть деякі наглядачі пансіону інколи в розпал конфліктів не утримувались і використовували епітети, типу «гуни», «татари» тощо. Очевидно, що у місті мали місце і великодержавні погляди, що виражалось у зверхньому ставленні до інших народів.

З окремих штрихів у спогадах Абрашева можна зробити висновки про контакти пансіонерів з україномовним населенням міста. Так, автор наводить слово «паничі», з яким до групи пансіонерів у гротескній формі звертався охоронець міського саду. Загалом у тогочасному Миколаєві панувало толерантне ставлення до представників інших народів. Про це свідчили зокрема багатонаціональні учнівські колективи гімназії та реального училища.

Тодор Мінков також приділяв значну увагу вихованню у пансіонерів коректного ставлення до представників інших національностей. Відповідні правила були навіть включені до регламенту перебування у пансіоні. В гімназії ж крім українців, росіян і південних слов'ян навчались греки, німці, молдовани та інші національності. В закладі існувало й єврейське відділення, до якого інколи направляли і пансіонерів.

Як свідчить Абрашев стосунки між пансіонерами та місцевими учнями були лояльними і подекуди дружніми. Нерідко можна було побачити сцену, коли під час перерви між уроками миколаївці ділилися їжею з пансіонерами, що не мали жодної копійчини у кишені. Інколи вихованці Мінкова вдавались до «комерції», продаючи місцевим однокашникам болгарські марки, а на виручені гроші купуючи завітну булку із копченим м'ясом.

Багато хто з болгар, сербів, чорногорців мали постійних друзів серед миколаївських гімназистів та «реалістів». У пам'яті Абрашева

закарбувались відвідини родини генерал-майора І. Д. Глотова на запрошення його сина. Бажання побувати в гостях у батьків свого товариша переборолو заборону Мінкова, який вважав недоцільною присутність пансіонерів, особливо початківців на подібних заходах. Абрашев разом з однокашником Василем Костовим-Налбуровим (останній згодом став відомим болгарським письменником і драматургом – прим. авт.) до середини ночі відчували себе поважними гостями на сімейному святі генеральської родини. Пізніше хлопців за цю «вільність» покарали звичайним способом – позбавили обіду протягом трьох днів.

Розповідаючи про проблеми екологічної адаптації Петар Абрашев як і інші вихованці скаржаться на суворий клімат у місті, особливо узимку. Втім, сніжні зими багатьом пансіонерам приносили радість. Так, під час зими 1879–1880 рр., яка видалась однією з найсніжних у хлопчаків з'явилась можливість влаштувати «горки» та цілі снігові баталії, причому поділившись на два табори – «місцевих» та «забалканців». З іншими почуттями колишній пансіонер згадує літню пору року у Миколаєві, зокрема купання у річках Інгул та Південний Буг. Учні відвідували спеціально облаштовану баню на Інгулі, за послуги якої необхідно було сплатити від 3 до 5 копійок [3, 104].

У спогадах Петара Абрашева містяться замітки про побутове життя та дозвілля звичайних городян. З містом пансіонери знайомились під час прогулянок, які відбувались у звичайні дні після обіду, а у вихідні і святкові – після сніданку. Згідно із внутрішніми правилами вихованці прогулювались по місту разом із наглядачем. За свідченнями Абрашева така форма дозвілля їм була не до вподоби і учні прагнули вийти за межі пансіону невеликими групами по двоє-трьох під приводом кинути листа у поштову скриньку чи придбати письмове приладдя. Абрашев наводить у книзі поширені у той час міські мікротопоніми, зокрема «Спаськ», «Ліски», «Слободка», «Стрілка», «Порохові склади», «Загорянський сад» та інші, з якими вони знайомились під час прогулянок.

Абрашеву з його близькими друзями подобалась бувати на «Слободці на краю міста, де були різні гойдалки, каруселі, панорами,

продавались тістечка та квас». Цей напій, який можна було купити на кожному куті полюбили і болгари. Автор спогадів зауважує, що популяризації квасу влада сприяла свідомо, аби відвернути населення від горілчаних напоїв. Він наводить поширений чотиривірш, який було чути у цій робітничій околиці:

«Адмирал Аркас
Издад приказ,
Чтоб на Слободке
Не пили водки,
А пили квас» [3, 98].

Особливий інтерес в книзі Абрашева викликає сюжет, пов'язаний із самовільною мандрівкою групи пансіонерів до болгарського поселення Тернівки, розташованого на відстані 6-и верст від Миколаєва. Відомо, що у Тернівці починаючи з 1802 року проживали болгари, переважно вихідці з Південно-Східної Фракії, а у другій половині XIX ст. майже трьохтисячне поселення представляло собою велике етнічне середовище [5]. Ще напередодні заснування пансіону серед петербурзьких високопосадовців та болгарських діячів йшли розмови про те, що наявність болгарської колонії у безпосередній близькості до міста може відіграти свою роль у залученні південних слов'ян до навчання у Миколаєві. На екскурсію до Тернівки Абрашев наважився разом з трьома друзями під час Великденських свят. Місцевих болгар пансіонери часто бачили, коли ті приїздили торгувати на міському ринку. До того ж про Тернівку їм розповідав мешканець поселення, учень реального училища К. Бербенко (Бербенки були болгарами, але носили українське прізвище, що свідчило про тісні побутові зв'язки між колоністами та українськими селянами – прим. авт.). Тернівці щиро зустріли своїх молодих співвітчизників і безперервно їх частували, запрошуючи від однієї хати до іншої. Ще зранку зголоднілі хлопці наїлися до знемоги. Гості помітили, що тамтешні болгари святкували Великдень вже «по-російськи». Абрашев зокрема пише: «У всіх оселях де ми бували, всюди бачили покладені на столі поверх скатертини яйця, паски (козунак) і печене поросся, звичай, який у Болгарії не існує» [3, 100].

Балканських юнаків приваблювало культурне життя причорноморського міста. Хоча

Миколаїв не входив до числа провідних культурних центрів імперії, завдяки отриманому після Кримської війни відкритому статусу та вигідному місцю розташування він притягував інтелігенцію із внутрішніх губерній.

Тодор Мінков зі свого боку прагнув виховувати юнаків гармонійно, налаштовуючи їх не лише на здобуття знань, а й на вивчення основ культури та мистецтва. Для цього він запровадив у пансіоні навчання співам і танцям. Викладання співів було доручено самому регенту кафедрального собору пану Оглоблінському, який організував у закладі самодіяльний хор. Його основою стали учні з Свиштова, Велико Тирново та Шумена. Виступами хору пансіонерів інколи урізноманітнювали й офіційні заходи у місті.

Танцювальному мистецтву вихованців навчав викладач гімнастики у гімназії, німець Роберт Йосипович Дібольд. Деякі юнаки набули такої майстерності у танцях, що їх стали запрошувати на вечірки до заможних городян щоб нівелювати дефіцит танцюристів-кавалерів. Абрашев із гумором зазначає, що «кавалери» з пансіону дещо скидалися на циркових коней, але це ніяк їм не заважало бути задоволеними своєю долею» [3, 70,96].

У 60–80-х роках XIX ст. в Миколаєві як і сусідній Одесі відбувався літературний підйом. У місті виникали громадські і приватні бібліотеки, влаштовувались публічні лекції на літературні теми, у місцевій пресі з'являлись різножанрові твори та критичні коментарі до них. Пансіонери також не стояли осторонь літературних віянь, адже смак до літератури у них розвивався вже з молодших класів. За словами Абрашева «найзначніший вплив на розумове життя пансіонерів здійснювало дружество (товариство) «Братски Труд», що було започатковане у пансіоні за ініціативою Мінкова [3, 81]. Із виникненням організації щотижневі вечори та ранки стали традицією і створювали у пансіоні атмосферу любові до наукової та витонченої літератури. У однойменному рукописному збірнику учні поміщали свої реферати, вірші, поеми, короткі оповідання та дидактичні матеріали. Одним з авторів збірника був болгарин Алеко Константинов, майбутній відомий письменник-сатирик, що водночас заснував у пансіоні і власний журнал.

Із повідомлень Абрашева дізнаємося, що бібліотеки навчальних закладів знаходились під строгою цензурою, але вона не поширювалась на бібліотеку пансіону. Втім, остання не завжди задовольняла юнаків і вони відправлялись на пошуки бажаних книг до міських бібліотек. Твори Писарева, Добролюбова, Чернишевського та інших письменників демократичного спрямування можна було знайти у приватній бібліотеці Геллера. Примітно, що «рекламу» цьому закладу потайки робив бібліотекар гімназії швейцарець Жунард.

На думку Петара Абрашева найсильнішою пристрастю вихованців Південнослов'янського пансіону був театр. Примітно, що позбавлення можливості його відвідати вважалося суворим покаранням для вихованців. Походи до театру відбувались поодиночі та організованими групами. Учня молодших класів дуже подобались «Подорож навколо світу», «Король Лір», «Вбивство Каверлей». Старшим вже дозволялось ходити на опери та оперети, зокрема подивитись популярну постанову «Донька мадам Анго». Серед труп, які грали оперети популярністю користувався творчий колектив під керівництвом Кольцова-Пальма. Інколи під час відвідування театру траплялись курйози. Абрашев згадує випадок, коли наглядач пансіону привів колектив із близько 20-и малюків на перегляд п'єси Островського «Бідність не порок», але у зв'язку із хворобою актриси її замінили на горезвісну «Доньку мадам Анго». Спроби наглядача вивести дітей із зали не увінчались успіхом і весела дітвора споглядала постанову для дорослих [3, 90].

Під час керівництва гімназією О. І. Баликом умови екскурсій до театру стали більш строгими – в особовій карті учня зазначалось коли і на який спектакль його було відпущено. Але ці обмеження не мали ніякої сили в стінах пансіону, де вихованці організували самодіяльний театр. Актори-пансіонери восени і взимку ставили по 2–3 п'єси, повторюючи їх двічі або тричі. Найскладнішою проблемою для молодих аматорів були жіночі ролі, тому їм доводилось вибирати твори, у яких більшість ролей були чоловічими. Незмінний успіх мали спектаклі за творами Гоголя – «Ревізор» та «Одруження», а також «Розбійники» Шиллера. Останню п'єсу

учні-театрالی грали на такому рівні, що в 1882 році схвальні відгуки помістили у міській пресі. При цьому пролунала думка, що спектакль у виконанні пансіонерів був більш вдалим ніж у постановці міської трупи [3, 84]. Абрашев у спогадах наводить цікавий факт: під впливом майстерності старших товаришів малюки за їх допомогою створили свій, дитячий театр.

Певний інтерес викликають думки автора про роль і місце церкви в діяльності пансіону, причому в контексті загальноміського релігійного життя. Відомо, що православне віросповідання виступало одним з головних критеріїв при відборі молодих іноземців для навчання в учбових закладах Російської імперії. Державницькі елементи російського православ'я рішуче відрізняли його від балканської версії, що тісно перепліталась з народними віруваннями. Дотримання церковного календаря та обов'язкові щоденні молитви були обов'язковим елементом у життєдіяльності пансіону.

У звичайні дні вихованці відвідували церкви при гімназії та реальному училищі, а на свята – міські храми, в тому числі і кафедральний. Абрашев наголошує, що «бував і в інших країнах під час різдвяних та великденських свят, але ніде не відчував тієї урочистості, світлості настрою як в Росії» [3, 94].

На будній вечір пансіонери почували себе як вдома. В їдальні виставляли пісні страви, які обносили кадилом. Ялинку у пансіоні не встановлювали, але наймолодші вихованці мали можливість помилуватися прикрашеним різдвяним деревом в рекреаційній залі гімназії. Вільно можна було відвідати дитячу ялинку у громадянському клубі. Петару Абрашеву ще на початку навчання у 1879 році пощастило побувати на директорській ялинці у будинку О. Ф. Смирнова. Під час споглядання яскраво прикрашеної ялинки хлопцю здалося що він «опинився уві сні в найкращій казці Андерсена» [3, 95].

З не меншим захватом Абрашев описує великденські свята, які розпочинались з Вербної неділі. Він наголошує, що щоденне ходіння до церкви протягом страсного тижня не докучало, оскільки «служба була чудовою, а гімназичний хор просто зачаровував своїми

співами» [3, 96]. У середу зранку усі учні йшли на сповідь до батюшки Петра Єланського (священик працював законовчителем у гімназії протягом 30 років – прим. авт.). У великий четвер пансіонери мали можливість піти до будь-якої церкви у місті. З п'ятниці на суботу вихованці були присутні на службі, де проходив чин винесення та погребіння Плащаниці, а в суботу об одинадцятій вечора вже йшли на урочисту літургію. Абрашев наголошує, що масові гуляння у Великдень, коли всюди лунало «Христос Воскресе» та «Воистину Воскресе» його особисто дуже надихали та піднімали святковий настрій, але незвичним для нього виявилось триразове цілування із незнайомими.

Петар Абрашев згадує з яким розмахом відзначалось 1000-ліття від дня смерті слов'янського першовчителя Святого Мефодія. Із цієї нагоди 11 травня 1885 року у пансіоні пройшов молебень, на якому серед інших були присутні перші особи миколаївської влади, в тому числі командир чорноморського флоту і військовий губернатор Миколаєва, віце-адмірал Олексій Олексійович Пещуров. Напередодні, з метою перетворити класні кімнати у салони для численних гостей їх звільнили від меблів, декорували болгарськими і російськими прапорами та прапорцями, а у ідальні накрили столи. Завершилось відзначення події літературно-музичною вечіркою, під час якої пансіонери вкотре продемонстрували свої художні таланти [3, 91].

Серед значимих подій, свідком яких став Абрашев – приїзд до Миколаєва імператора Олександра III на початку травня 1886 року. Візит монарха був пов'язаний насамперед із завершенням будівництва на судноверфі великого броненосця «Катерина II». Очікувалось, що імператор разом зі своєю родиною відвідає і пансіон, для чого робились відповід-

ні приготування. Але у день приїзду стало відомо, що самий високий гість буде лише у гімназії, де поруч із гімназистами стоятимуть і пансіонери. Під час зустрічі із учнями імператор звернув увагу на пансіонера, учня 5-го класу реального училища Івана Гюрова, на грудях якого висіла медаль. На запитання монарха Гюров пояснив, що його як сироту, батьків якого вбили турки, взяв до себе російський полк, у складі якого він брав участь у військових діях. Після цього імператор привітав Тодора Мінкова і як стало відомо у той же день засновника і директора пансіону звели у чин дійсного статського радника (цивільний відповідник генерала) [3, 93].

У спогадах Абрашева йдеться й про психологічні проблеми всередині колективу пансіонерів, їхні пригоди тощо.

Цінність спогадів Петара Абрашева полягає у тому, що вони дають змогу зазирнути у внутрішнє життя унікального закладу – Південнослов'янського пансіону і водночас побачити фрагменти культурної панорами Миколаєва у 80-х роках позаминулого століття. Його книга є оригінальним поглядом молодого іноземця на тогочасну міщанську дійсність.

Список використаних джерел

1. Абрашев Петър. Дневник / Петър Абрашев. — София : Академично издателство «Проф. Марин Дринов», 1995. — С. 5.
2. Абрашев Петър. Южно-славянският пансион в Николаев (Материали за историята на пансиона и биографията на неговия директор) / Петър Абрашев // Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. — София : Държавна печатница, 1909. — Книга XXV. Нова редица книга VII. — 98 с.
3. Абрашев Петър. Южно-славянския пансион на Ф. Н. Минкова в Николаев (Спомени) / Петър Абрашев. — София : Придворна Печатница, 1909. — 128 с.
4. Български исторически архив при националната библиотека «Кирил и Методий», Ф. 29, А. е. 1—9.
5. Гамза Володимир. Тернівка. Историко-етнографічний нарис / Володимир Гамза. — Миколаїв : Іліон, 2013. — 535 с.

VOLODYMYR GAMZA
Nikolaev

PETAR ABRASHEV MEMORIES AS A SOURCE FOR THE HISTORY OF EDUCATION AND CULTURE IN NIKOLAEV REGION IN THE SECOND HALF OF XIX CENTURY

The book of the famous Bulgarian scientist and politician Petar Abrashev «South Slavic boarding school on F. N. Minkov in Nikolaev (Memories)» is commented in the article. It was concluded that Abrashev memories about his education in the Nikolaev gymnasium and stay in South Slavic boarding school of Todor Minkov are interesting factual material on the history of education and culture in Nikolaev region. There are fragments from memoirs, which contain information about the teachers and pupils of the gymnasium, training programs, libraries, education organization and rules at the boarding school, characteristic of the

founder and director of this institution Todor Minkov. It is shown that the work of Petar Abrashev also serves as an illustration of certain cultural and everyday life of Nikolaev in the described period, and the book represents the view of young foreigner on middle-class life in the second half of the XIX century.

Key words: memories, gymnasium, boarding school, southern Slavs, training, education.

ВЛАДИМИР ГАМЗА

г. Николаев

ВОСПОМИНАНИЯ ПЕТАРА АБРАШЕВА КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ОБРАЗОВАНИЯ И КУЛЬТУРЫ НА НИКОЛАЕВЩИНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

В статье комментируется написанная в форме воспоминаний книга известного болгарского ученого и политика Петара Абрашева «Южно-славянския пансион на Ф. Н. Минкова в Николаев (Спомени)». Сделан вывод, что воспоминания Абрашева о его обучении в Николаевской мужской гимназии и пребывании в Южнославянском пансионе Тодора Минкова являются ценным и интересным фактологическим материалом по истории образования и культуры на Николаевщине. Приводятся фрагменты, в которых содержатся сведения о педагогах и учащихся гимназии, учебных программах, библиотеках, организации воспитания и порядках в пансионе, а также характеристика основателя и директора этого заведения Тодора Минкова. Показано, что работа Петара Абрашева служит определенной иллюстрацией культурной и бытовой жизни Николаева в описываемый период, а сама книга является оригинальным взглядом молодого иностранца на мещанскую жизнь во второй половине XIX столетия.

Ключевые слова: воспоминания, гимназия, пансион, южные славяне, обучение, воспитание.

Стаття надійшла до редколегії 20.04.2016

УДК 930.2:94(477)«1917-1921»

ОКСАНА ГРИГОРАЩЕНКО

м. Миколаїв

Ksushak_567@mail.ru

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО- ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ У СПОГАДАХ В. Ф. СНІГОВОГО

На основі спогадів В. Ф. Снігового розглядаються причини та початковий етап Української національно-демократичної революції (1918 рік) у с. Висунськ на Миколаївщині.

Ключові слова: мемуари, спогади, революція, анархія, Висунськ.

Українська національно-демократична революція 1917–1921 рр. стала важливою віхою в історії боротьби за українську державність. Особливої актуальності дослідження даної проблеми набуває зараз, адже в наступному році відзначатимуться соті роковини з початку визвольних змагань на теренах сучасної України.

Важко виокремити одну, основну причину революції, адже для кожного прошарку суспільства вони були різними, іноді протилежними, і спонукали людей до боротьби за власні ідеали. Потужним прискорювачем революції

стала Перша світова війна, що продемонструвала нездатність правлячої верхівки в умовах воєнних викликів керувати країною. В містах стрімко зростали ціни на продовольчі товари, вводилася карткова система, робочий день подекуди становив 12 годин. Почало загострюватись аграрне питання. Велика кількість селянських господарств були за межею бідності.

Поштовхом до Української революції послужили події, які відбулись у лютому 1917 року в Петрограді: розпочались масові страйки й демонстрації, до яких приєдналися частини столичного гарнізону. 27 лютого вся

влада зосередилась в руках Тимчасового комітету Державної думи, а вже 2 березня монархія була повалена, цар Микола II зрікся престолу, і вся повнота влади спочатку зосередилась в руках Тимчасового уряду.

На початку березня в Україні практично були ліквідовані органи царської адміністрації, виконавча влада перейшла до призначених Тимчасовим урядом губернських та повітових комісарів [1].

Важливим джерелом про події тієї епохальної доби є спогади сучасників Української революції 1917–1921 рр. Зокрема про перебіг подій на Миколаївщині залишив свідчення В. Ф. Сніговий, що проживав у селі Висунськ і у 1917 році був призначений секретарем Висунського комітету по господарчій частині. Згадує про ці події він так:

«Неудачи войны, расхлябанность правительства, вмешательство Григория Распутина в дела правительства, измена военного министра Сухомлинова, полковника Мясоедова и Царицы Александры Федоровны, жены Николая II, принятие Царем главнокомандования, которое оказалось бездарным и с частыми неудачами, создало в армии брожение, дезорганизацию, увеличение дезертирства. Недостача продовольства в Ленинграде и в Москве создали рабочие забастовки, а потом и протесты, и революцию...» [3, 34].

У самому Висунську, зі спогадів автора, ситуація на початку революції була наступною:

«В Висунске мещанского старосту сняли, а выбрали Розсоху Василя (рожд. 1878 г.), но он тоже вскоре полетел. Избрали Евфименка Захара Павловича (рожд. 1876 г.), но и он скоро был переизбран. Секретарем поступил военный Кужильный Яков Савич, людина толкова и долго вел эту работу. Избран был сельсовет из 36 человек, попал туда и местный священник... В 2-х классном училище избрали по хоз. части комитет из 5 душ, председателем был еврей Чаусовский Илья, секретарем В. Снеговой. А также избран был продовольственный комитет. Председатель – Гаряга Авраам, член правления Иванец Никита, аферист и фальшивомонетчик... Все началось по новому [3, 34]. В январе месяце (1918 год) в Висунске установилась своя земская управа, куда избрано было 30 человек, которая и продолжала свое существование до 1920 года» [3, 37].

Проте, не дивлячись на формально вибрані органи управління, у Висунську, як і на всій території України, серед селянства посилювались політико-соціальні орієнтації на «становий автономізм». Поширення таких настроїв вилилося в певну анархічну, руйнуючу хвилю протесту проти державних органів будь якої влади, а дезорганізація армії, й розповсюдження зброї тільки погіршило ситуацію, адже почались масові пограбування, розбої та вбивства [2].

«По причине революции Русская армия с конца 1917 года и начала 1918 года дезорганизовалась и самотеком, самопроизвольно демобилизовалась, почти все солдаты едучи домой брали с собой оружие, винтовки, гранаты и др. И много, особенно из молодых, кинулись на грабежи...» [3, 35], – писав у мемуарах Сніговий.

У його спогадах описуються випадки такого розбою та селянського «самовладдя», які стали поширеними у 1918 році: «В Висунске организовалась шайка грабителей, в результате стали нападать на состоятельных селян, ограбили почту и убили почтальона. В ночь на 23-е февраля злоумышленники напали на дом Старикова. Когда настало утро и собралось много народа, Выборный Захарий сказал Ф. А. Снеговому, что он знает кто это нападет... Арестовали 7 человек вместе с винтовками: Захаров Сергей 24 года; Кузьменко Михаил 19 лет; Афанасьев Димитрий 24 года; Афанасьев Савва 18 лет; Гура Феодосий 35 лет; Гура Радион 25 лет; Ефименко Василий 20 лет. По осмотру специалистами винтовок, установлено, что с них недавно стреляли. Собрался большой сход, на котором было объявлено о злодействе и аресте виновных... Три дня продолжалось следствие и допрос. Выяснилось, что они и почту ограбили, и налеты делали... а 24 февраля судьи постановили: со следственными материалами виновных (7 человек) отправить в г. Херсон в Рев. Трибунал на его усмотрение, и когда секретарем был объявлен приговор... то гражданин деревни Семеновки Новгородец Маркиян... объявил, что такой приговор нам не годится! Раз они, бандиты делали налеты и убили почтальона, убили солдата Михаила Стародубцева, то и их нужно расстрелять.... Кто за? Подымите руки! Тогда сход поднял руки и

закричал, что нужно их расстрелять. Их забрали, поставили ниже кручи, вся толпа пришла посмотреть на казнь... И так общественный сход своим криком сделал свое тяжелое, кровавое дело» [3, 35–37].

«В 1918 году организовалась шайка бандитов... которые будучи пьяными убили мужчину ехавшего в сторону Березнеговатого на хороших лошадях, а лошадей выпрягли и привязали к своему фургону... за весь вечер... бандиты убили 14 душ в возрасте от 8 до 60 лет, поранили 5 душ. Один из раненых упал под фургон и бандиты при темноте его не заметили, вот он приметил, что один из бандитов не выговаривал букву «Р». На следующий день он дал пояснение следователю и посему нашли Клименка Феодосия, которого вместе с двумя Березнеговатскими расстреляли. Все остальные (3 засельских и 2 водопойских) разбежались кто куда» [3, 37].

Такі події, що набули поширення у революційному вирі 1917–1918 рр., мали своє пояснення. Намагання радянської влади активізувати класову боротьбу в селах, сприяло посиленню анархічних настроїв та почуття безкарності.

У зверненні до ВЦВК (травень 1918 р.) Я. Свердлов наголошував: «Ми повинні якнайсерйозніше поставити перед собою проблему поділу села на класи, створення в ньому двох протилежних і ворожих таборів, підмвляючи найбільшій прошарки населення проти куркульських елементів, розпочавши там таку ж саму класову боротьбу, як і в містах, – лише тоді ми досягнемо в селах того, чого ми добилися в містах» [4]. Основним питанням, яке

цікавило селянина завжди було питання земельної власності. Перспектива перерозподілу земельних угідь спонукала людей, в умовах революційних перетворень, на дії, які інколи були безрозсудні та невинуваті.

Н. Махно так пояснював привабливість для селян ідей анархізму: «Вони були проти пана й багатого куркуля, але також і проти політичної й адміністративної влади державних урядовців» [5]

Отже, з вищенаведених свідчень В. Ф. Снігового можна зробити висновок, що за часів революції в українському селі, в переважній більшості, під виглядом селянського самовладдя, процвітала анархія, в авторитеті була «людина з рушницею». Як свідчать ці спогади, «сила закону» та вироки вирішувались на громадських сходах, а органи управління, які де-юре повинні були діяти, фактично не мали ніяких важелів впливу.

Список використаних джерел

1. Нариси історії української революції 1917–1921 років / за ред. В. А. Смолія — К. : Наукова думка, 2011. — С. 91.
2. Лозовий В. С. Проблеми політичної культури українського селянства в добу Центральної Ради (1917–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Вип. XII. — К. : Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 166–174.
3. Спогади Снігового В. Ф. — Книга 1 «Historia sela Wisunsk». — 48 аркушів. Рукопис (з особистого архіву авторки).
4. Роберт Конвест. Жнива свободи [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ukrlit.kiev.ua/zarubijna_literatura.
5. Роберт Конвест. Жнива свободи [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrcenter.com/Література/Роберт-Конвест/21646-20/Жнива-Скорботи>.

OKSANA HRYHORASHENKO

Mykolaiv

INITIAL PHASE OF UKRAINIAN NATIONAL DEMOCRATIC REVOLUTION 1917–1921 YEARS IN THE MEMORIES V. F. SNIGOVOI

We consider the causes and the initial stage of Ukrainian national democratic revolution of 1918. Based on the memoirs of contemporaries VF Snihowoi events, the inhabitants of the village Vysunsk.

Key words: memoirs, recollections, revolution, anarchy, Vysunsk.

ОКСАНА ГРИГОРАЩЕНКО

г. Николаев

НАЧАЛЬНЫЙ ЭТАП УКРАИНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1917–1921 ГОДОВ В ВОСПОМИНАНИЯХ В. Ф. СНЕГОВОГО

На основании воспоминаний В. Ф. Снегового рассматриваются причины и начальный этап Украинской национально-демократической революции (1918 год) в с. Висунск на Николаевщине.

Ключевые слова: мемуары, воспоминания, революция, анархия, Висунск.

Стаття надійшла до редколегії 19.04.2016

УДК 94(100)«1915»

ВЛАДИСЛАВ ПАРХОМЕНКО

м. Миколаїв

ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ВОРОГА У 1915 р. (НА МАТЕРІАЛАХ РОСІЙСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ)

У статті аналізується формування образу ворога російськими періодичними виданнями у 1915 р. Наведені факти порушення «звичаїв війни» країнами Четверного союзу: застосування хімічної зброї, знущання над військовополоненими, геноцид вірменського населення.

Ключові слова: періодика, ворог, газова війна, полонені, окупація, геноцид.

Перша світова війна стала символом нового тотального ведення бойових дій, що супроводжувались мільйонами жертв, застосуванням нових засобів масового знищення, порушенням норм міжнародного гуманітарного права, зародженням тоталітарних ідеологій. Відповідно ця війна стала фактично й першою інформаційною війною. Адже протягом 4-х років воюючи коаліції усвідомив провідну роль і значимість пропагандистського чинника, розпочали глобально його застосували як для впливу на власне населення, так і по відношенню до ворожої сторони.

Метою даної статті є висвітлення процесу формування образу ворога протягом 1915 р. на сторінках російської періодики. Джерельною базою, переважно, стали популярні в ті роки масові ілюстровані щотижневики «Летопись войны», «Искры», «Нива», «Огонек», «Заря», «Родина» та інші.

Вже на початку війни Державною думою та Ставкою верховного головнокомандувача розглядалося питання про необхідність створення спеціальної комісії з розслідування порушень міжнародних конвенцій ведення війни Німеччиною і Австро-Угорщиною. 29 січня 1915 р. в Державній думі приймається рішення про створення такої організації [1]. І в квітні цього ж року заснована Надзвичайна слідча комісія під головуванням сенатора О. Кривцова. У 1916 р. комісією видано документальні свідчення про жорстокості в цій війні австро-німецьких військ [2]. Але ще й до цього з'являлися брошури, що формували у читачів образ «нелюдяного ворога», розповідали про обстріл Реймського собору, безчинства кайзерівських військ у бельгійському Лувені та польському Каліші, підкреслювали необхід-

ність ведення війни до повного розгрому німецького мілітаризму [3].

Через рік після початку Великої війни, в російській пресі змінюється акцент публікацій. Якщо раніше пророчили швидку перемогу, підкреслювали єдність суспільства перед зовнішньою загрозою, то у 1915 р. – постійні поразки, снарядний голод, продовольча криза, змусили редакції видань і журналістів відмовитися від оптимістичного сприйняття подій. Відтепер заговорили про необхідність мобілізації усього тилу на потреби фронту, усунення від управління країною «темних сил». Одночасно, як і в 1914 р., преса продовжує формування образу жорстокого ворога, в особі Німеччини, Австро-Угорщини та Османської імперії. Адже рік війни сприяв збільшенню потоку інформації про порушення противником ведення «звичаїв війни»: застосування хімічної зброї, знущань з військовополонених, поранених, біженців, репресіях проти вірменського населення.

Своєрідним, асоціативним символом Першої світової стала «газова війна» – в 1915 р. преса воюючих країн зарясніла фотографіями жертв удушливих газів, а також зображенням різних протигазових масок [4].

Німецьке командування першим застосувало таку зброю масового враження, як отруйні речовини. Це було порушенням 23-ї статті Гаазької конвенції 1907 року, в якій наголошувалося про заборону вживати зброю або речовини, які здатні заподіювати людині зайві страждання.

У січні 1915 року снаряди із удушливим газом, німці вперше застосували на Східному фронті в районі Болімова у Волі Шидловської (Польща). Як відомо, в квітні 1915 року німці

Перші жертви німецьких газових атак
(«Огонек», 1915 р.)

здійснили першу газобалонну атаку на французькому фронті у Іпра, а вже 2 травня – і на Східному, знов у тієї ж Волі Шидловської. В ніч на 7 липня німці повторили газобалонну атаку у Волі Шидловської, у 21-му Сибірському полку було отруєно 90% особового складу. Кореспонденти газет і часописів, описуючи страждання отруєних газами, закликали суспільство надати допомогу армії в справі виготовлення і постачання захисних масок.

У російській пресі з початку 1915 р., все частіше стала з'являтися інформація від осіб, що повернулися з полону, про жорстокості австро-німецьких військ. «Першомучениками» ж вважаються Олексій Макуха і Порфирій Панасюк, саме з розповідей про них, газети і журнали стали широко повідомляти про знуцання противником над військовополоненими.

Олексій Макуха – телефоніст 148-го піхотного Каспійського полку в березні 1915 року опинився в полоні. За відмову відповідати на запитання, австрійські офіцери вирішили його «покарати». Австрійський офіцер, який вів допит, багнетом розкрив військовополоненому рот і двічі різанув ним по язичку. Макуха зміг втікти від конвоїрів і добратися до російських позицій. В результаті цих тортур він майже зовсім втратив здатність розмовляти і ковтати їжу [5]. Верховний головнокомандуючий нагородив Макуху Георгіївським хрестом 1-го ст. і наказав, видати йому також, як виняток, і хрести 3-х нижчих ступенів [6].

На іншій ділянці фронту, в російські окопи повернувся з німецького полону унтер-

офіцер 141-го Можайського полку Порфирій Панасюк, з відрізнаним правим вухом і знівеченим носом. Він потрапив у полон і був доставлений в німецький штаб у Домброві. Там, у присутності 10 офіцерів, у Панасюка стали випитувати відомості про розташування російських військ, обіцяючи грошову винагороду. На категоричну відмову Панасюка послідували загрози, а потім й катування [7]. Панасюка відправили під арешт, але користуючись темрявою ночі, він втік і пробрався в розташування російських військ. У медичному висновку відзначалося, що ушкодження «відносяться до незворотньої потворності обличчя, а засіб їх нанесення супроводжувався сильним болем і значною кровотечею» [8]. П. Панасюку була присвячена літографія, на якій в досить пафосному, пропагандистському вигляді зображувався подвиг військовополоненого.

«Синодик мучеників», що зазнали тортур і катувань повинні були збудити в суспільстві, й особливо в армії, почуття ненависті до ворога, виявити готовність йти на будь-які поневірвання заради перемоги.

Влітку – восени 1915 року австро-німецькі війська захопили на Сході значні території: Литву, західну Латвію, Польщу,

Жертва німецьких тортур О. Макуха
(«Огонек», 1915 р.)

«Герой унтер-офіцер Панасюк».
Літографія 1915 р.

західні райони Білорусії, частину Волині. На зайнятих територіях був встановлений жорстокий окупаційний режим: введена система реквизицій, узяття заручників, примусові роботи [9; 10]. Засоби масової інформації стали оприлюднювати матеріал про жорстоку окупаційну політику німців, закликаючи громадян на фронті і в тилу чесно виконувати свій обов'язок перед державою. Адже відтепер необхідно не лише зупинити подальше просування ворога, а й звільнити втрачені райони, вести війну до остаточної перемоги над німецьким імперіалізмом. Повідомляючи про факти опору населення окупованих земель ворогу, у читача намагалися створити ілюзію повторення партизанського руху 1812 р., що свого часу зруйнував тили армії Наполеона.

Малодослідженою сторінкою в історіографії Першої світової, залишається партизанський рух 1914–1917 рр. В періодиці зустрічаються факти таких партизанських дій, конкретну достовірність їх встановити складно, але те, що такі події мали місце на окупованій території, сумнівів не викликає.

Так, про партизанські дії на Волині свідчить наступний факт. Жителі села Скуліда Ковельського повіту Волинської губернії були пограбовані німецьким загоном. Організувавши в лісі засідку, селяни знищили усіх 35 ма-

родерів-німців, що належали до 56-го Прусського ландверному полку [11].

У вересні 1915 р. фронт наблизився до району Полісся. Незабаром російська преса стала повідомляти про партизанські дії місцевого населення проти австро-німецьких військ. Так, щотижневик «Летопись войны», посилаючись на дані з австрійської преси, писав, що в трясовині Пінських болот у с. Душувка потрапили в засідку і загинули 2 ескадрони ворожої кавалерії [12].

Про життя в окупованій, в липні 1915 р., німцями Варшаві розповів кореспондент однієї з газет М. Цвятковський. Так, на запит магістрату про те, що у Варшаві населення залишилось безробітним, німецькій генерал-губернатор Г. фон Безелер заявив що тим, хто не має тут роботи, треба їхати працювати до Німеччини. Наступного дня у пам'ятника Міцкевичу з'явилася група робітників з червоними прапорами «P.P.S.» (Польської партії соціалістів) на яких були написи: «Хай живе народна незалежна Польща», «Геть поневолювачів німців». Незабаром уся площа біля пам'ятника була заповнена народом. Німецькі жандарми відкрили вогонь, на площі залишилося декілька десятків трупів мирних мешканців. Після розстрілу німецька влада посилила у Варшаві окупаційний режим і заборонила для

Розстріл Е. Кавель.
(«Летопись войны», 1915 р.)

населення будь які зібрання [13].

На залізниці Брест-Литовськ – Білосток німецький потяг зазнав аварії, усі 30 вагонів було розбито. У відповідь, німці заарештували близько 100 селян із навколишніх селищ, звинувативши їх у здійсненні диверсії [14].

Починаючи з 1915 р. все частіше став оприлюднюватися матеріал про геноцид вірменського населення в Османській імперії [15]. Тоді ще не були відомі масштаби усїєї трагедії, але преса постійно відзначала страждання численних біженців. І якщо журнал «Заря» весною 1915 р. писав про поневіряння в смузі Кавказького фронту 80 тис. біженців [16]. То вже в серпні пролунав заклик Московського вірменського комітету: надати посильну допомогу жертвам війни – 200 тисячам знедолених вірмен. «Допомогу, звичайно, треба чекати і від уряду і від вірмен-багатів. Від уряду поки що особливого розпорядження не послїдувало, а від багатів отримано мало» [17].

7 травня 1915 р. біля берегів Ірландії німецький підводний човен потопив британський пасажирський лайнер «Лузітанія». Загибло 1198 осіб, із них 43 російських підданих. Світова преса рішуче засудила піратські дії Німеччини, за Вільгельмом II закрїпилося тавро «кривавий» [18].

12 жовтня 1915 р. за рішенням німецького військово-польового суду страчена англій-

ська сестра милосердя Е. Кавель (Кевел), яка у складі підпільної групи з окупованої Бельгії, переправляла полонених солдатів союзних армій у нейтральну Голландію. По законам воєнного часу, за організацію втечі полонених передбачалось суворе покарання в будь якій країні, однак її розстріл дав новий імпульс для звинувачування німців у звірствах проти людяності [19].

Військових злочинів було предостатньо на рахунку обох воюючих коалїцій, але Німеччина явно програвала цю пропагандистську війну.

Щотижневик «Заря» відзначаючи цілі Великої війни, писав про необхідність притягнення до правової відповідальності порушників міжнародних конвенцій. «Удушливі гази, обливання ворожих траншей гасом, розбійницькі набїги на мирних людей на морі, передсмертні крики гинучих пасажирів «Лузітанії»... усі ці подвиги германців переповнили чашу терпіння. Пруський мілітаризм має бути не лише роздавленим. Необхідно попередити його відродження, зробити це відродження неможливим» [20].

Однак формування образу жорстокого ворогу, що активно створювався пропагандистським апаратом імперії протягом усїєї війни, не досяг очікуваних результатів. Про це яскраво свідчили події 1917 року: «братання» з противником та поширення антивоєнних настроїв у втомлених тривалою війною солдатських масах.

«Втрачене покоління» Великої війни 1914–1918 рр., було впевнено, що людство засвоїло для себе потрібні уроки, і подібна бійня ніколи не повториться. Але в надрах війни вже зародилися тоталітарні режими нацизму і більшовизму. І через чверть столїття світ знову буде охоплений новою планетарною військовою катастрофою.

Список використаних джерел

1. Летопись войны 1914–1915 гг. — № 26. — С. 421.
2. Обзор действий Высочайше утвержденной следственной комиссии. С 29 апр. 1915 г. по 1 янв. 1916 г. — Пг., 1916. — Т. 1. — 503 с.
3. Резанов А. Немецкие зверства: По рассказам очевидцев, а также по официальным документам / А. Резанов. — Пг., 1915. — 438 с.
4. Летопись войны 1914–1915. — № 43. — С. 691.
5. Против закона Божьего и человеческого // Нива. — 1915. — № 41. — С. 752.
6. Летопись войны. 1914–1915. — № 41. — С. 653.
7. Отклики войны // Нива. — 1915. — № 15. — С. 3.

8. Летопись войны 1914–1915 гг. — № 35. — С. 560.
9. Германские зверства в Прибалтийском крае // Заря. — 1915. — № 30. — С 8–10.
10. Австро-германцы в Польше // Заря. — 1915. — № 34. — С. 1–3.
11. Николаевская газета. — 1915. — 27 ноября.
12. В Пинских болотах // Летопись войны 1914–1915 гг. — № 62. — С. 1000.
13. Двятковский М. Среди врагов // Русское Слово. — 1915. — 22 октября.
14. Николаевская газета. — 1915. — 25 ноября.
15. Хроника // Вестник Европы. — 1915. — Т. 3. — Кн. 66. — С. 284–286.
16. Кайцуни А. В Армении // Заря. — 1915. — № 21. — С. 8–9.
17. Кайцуни А. Беженцы из Армении // Заря. — 1915. — № 33. — С. 4.
18. Гибель Лузитании // Нива. — 1915. — № 20. — С. 384.
19. Летопись войны 1914–1915 гг. — № 65. — С. 1048.
20. Суд народов над Германией // Заря. — 1915. — № 21. — С. 15–16.

VLADYSLAV PARKHOMENKO

Mykolaiv

FORMATION AN ENEMY IN 1915 (ON THE MATERIAL OF RUSSIAN PERIODICALS)

The article analyzes the image of the enemy Russian periodicals in 1915. These violations «customs of war» countries Quadruple Alliance: the use of chemical weapons, abuse of prisoners of war, genocide of the Armenian population.

Key words: Periodicals enemy gas war prisoners, occupation, genocide.

ВЛАДИСЛАВ ПАРХОМЕНКО

г. Николаев

ФОРМИРОВАНИЕ ОБРАЗА ВРАГА В 1915 г. (НА МАТЕРИАЛАХ РОССИЙСКОЙ ПЕРИОДИКИ)

В статье анализируется формирование образа врага российскими периодическими изданиями в 1915 г. Приведены факты нарушения «обычаев войны» странами Четверного союза: применение химического оружия, издевательства над военнопленными, геноцид армянского населения.

Ключевые слова: периодика, враг, газовая война, пленные, оккупация, геноцид.

Стаття надійшла до редколегії 02.05.2016

Розділ 4

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

УДК 94(477)«1941/1945»

ОЛЕКСІЙ ЗАХАРЧЕНКО

м. Миколаїв

AlexeyZakharchenko-7457@mail.ru

ШТУРМ «БУЗЬКОГО ВАЛУ» І БОЇ ЗА КОВАЛІВСЬКИЙ ПЛАЦДАРМ: ЗАБУТА ТРАГЕДІЯ

У статті автор аналізує підготовку, хід і наслідки операції радянських військ під час форсування Південного Бугу і боїв на Ковалівському плацдармі у березні 1944 року. Розповідається про створення на Миколаївщині Зони бойової Слави і увічнення пам'яті героїв штурму «Бузького валу».

Ключові слова: форсування, наступ, «Бузький вал», подвиг, меморіал.

Головні події Другої Світової війни – з кінця літа 1943 року – і до середини квітня 1944 року відбувалися на теренах України. Битва за Україну стала кульмінацією збройного протистояння на радянсько-німецькому фронті – основному і вирішальному фронті світової війни. Восени 1943 року Червона армія вигнала окупантів з Лівобережжя і Донбасу, форсувала Дніпро, визволила Київ і закріпилася на плацдармах вздовж Дніпра. Взимку і ранньою весною 1944 року наступ поновився і в ході жорстоких і кровопролитних боїв німецько-румунських загартників видворили за межі Правобережної і Південної України, вийшли на державний кордон і вступили на територію союзника рейху – Румунії. Напередодні битви за Правобережжя, на Україні обидві сторони зосередили свої найкращі, добірні сили і найпотужніші угруповання військ: 4 млн особового складу, 45 тис. гармат і мінометів, понад 4 тис. танків і САУ, майже 4 тис. бойових літаків [6,66].

Апогеєм битви за Україну восени 1943 року став штурм «Східного валу» – лінії німецьких укріплень на високому правому березі Дніпра. Форсування річки і битва за столицю України м. Київ, назавжди вписана в літопис Другої світової війни, як одна з найге-

роїчніших і водночас найтрагічніших її сторінок. Жодна інша битва війни з нацизмом не дала одразу стільки Героїв Радянського Союзу, як епопея форсування Дніпра і визволення Києва – 2605 воїнів [7, 254].

З іншого боку, усього за місяць боїв (з 22 вересня по 25 жовтня 1943 р.) на Букринському плацдармі (по фронту до 11 км вшир і до 6 км вглиб) потонуло і загинуло 240 тисяч радянських воїнів, а загалом в боях за Дніпро і Київ – 417 тисяч (за іншими даними – понад 1 млн осіб) [12, 4–7; 18, 147]. Пізніше, щоб приховати жакливі втрати від бездарно спланованої операції командуючим 1-м Українським (до 20 жовтня 1943 р. Воронезьким) фронтом генералом армії М. Ф. Ватутіним і представником Ставки ВГК (Верховного Головнокомандування) маршалом Г. К. Жуковим, глорізована радянська історіографія війни у повоєнний час вигадала міф, буцімто з Букринського плацдарму наносився не головний, а лише «відволікаючий» удар на Київ. Останні праці українських істориків спростовують цю «версію» радянської доби, вказують на конкретних винуватців трагедії, аналізують обставини, що привели до таких неймовірних втрат, особливо серед українців, мобілізованих до діючої армії польовими

військкоматами з Лівобережжя і Подніпров'я [5; 12; 18;]. На жаль, про інших героїв – захисників «миколаївського Букрину», що масово полягли в боях за Ковалівський плацдарм в березні 1944 року під час штурму «Бузького валу», ні мемуари полководців, ні офіційна історіографія війни, не тільки «одіозна» радянська, але й «модерна» українська не згадують зовсім. Здебільшого цією темою цікавились в основному місцеві краєзнавці [10; 11; 13; 14; 16; 17]. Про одну із таких «забутих» трагедій минулої війни, яку обійшли мовчанкою історіографи і автори військових мемуарів, в пропонованій статті піде мова.

Одразу після здолання «Східного валу», наприкінці 1943 року, розпочалась ціла низка військових операцій Червоної армії по визволенню Правобережної України і Криму від німецько-румунських окупантів. Однією з найбільших в роки Другої світової війни стала Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція (24.12.1943 р. – 17.04.1944 р.). Вона являла собою систему взаємопов'язаних у часі та напрямку ударів десяти фронтових операцій військ чотирьох Українських фронтів, окремої Приморської армії у взаємодії з Чорноморським флотом. Грандіозний безупинний наступ продовжувався 116 діб на фронті в 1400 км від Полісся до Чорного моря [19, 292]. Він проходив у два етапи. На першому етапі, з кінця 1943 р. до березня 1944 р., радянські фронти відкинули противника на 80 – 350 км від Дніпра [9, 96]. У березні – квітні 1944 р. Червона армія приступила до здійснення другого етапу операції по визволенню Правобережжя і Півдня України. Складовою частиною потужного весняного наступу стали Березнегувато-Снігурівська (6-18.03.1944 р.), Одеська (26.03–14.04.1944р.) фронтові наступальні операції 3-го Українського фронту (командуючий генерал – армії Р. Я. Малиновський) та Умансько-Ботошанська (5.03-17.04.1944 р.) фронтова операція 2-го Українського фронту під командуванням маршала І. С. Конєва. В ході цих трьох операцій Миколаївську область повністю звільнили від німецьких і румунських завойовників [9, 96].

Наповесні 1944 року наступати нашим воїнам довелося у неймовірно складних кліматичних умовах відлиги, непролазного

бездоріжжя, весняної повені. «Багато я бачив на своєму віку розпуття, – згадував пізніше маршал О. М. Василевський, що координував, як представник Ставки ВГК дії 3-го і 4-го Українських фронтів, – але такої багнюки, такого бездоріжжя як зимою і весною 1944 року, не зустрічав ні раніше, ні пізніше. Буксували навіть трактори і тягачі. Артилеристи тягли і пхали гармати самотужки. Бійці за допомогою місцевого населення переносили на руках снаряди для гармат і ящики з набоями від позиції до позиції на десятки кілометрів» [2, 78].

Під час березневих боїв 3-й Український фронт на теренах Миколаївщини оточив і розбив вщент 6-у німецьку армію, яку з «благословення» фюрера нарекли гучною назвою – «армія месників» [20, 345]. Саме ця елітна армія вермахту, якою з 5 березня 1943 року А. Гітлер призначив командувати зятятого нациста, генерал-полковника Карла Холлідта, мала жорстоко помститися слов'янським «недолюдам» («Untermensch») за сталінградську катастрофу «істинних арійців» і ганьбу капітуляції 6-ї армії на чолі з генерал-фельдмаршалом Фрідріхом Паулюсом. Проте, вийшло навпаки, і черговий розгром «месникам», цього разу вже в Приінгуллі, знову влаштували їх «старі» знайомі – воїни-сталінградці, якими командували герої Сталінградської епопеї: Василь Чуйков, Родіон Малиновський, Трохим Танасчишин, Ісса Плієв, Карпо Свиридов, Олександр Родімцев.

У результаті майстерно проведеної Березнегувато-Снігурівської операції наші війська розгромили і остаточно відкинули противника від пониззя і гирла Дніпра, вийшли на річку Південний Буг, повністю ізолювали із суші в Криму 17-у німецьку армію і частину румунських військ, взявши їх у блокаду ще й з моря, створили вигідний плацдарм для проведення операції по визволенню Миколаєва, Очакова, Одеси і форсування Дністра. За тринадцять днів безупинного наступу у жаклих умовах ранньої весни, воїни 3-го Українського фронту відтіснили противника на 140 км на захід і звільнили більшу частину Миколаївської області. 6-а «армія месників» і румуни втратили 36800 солдатів і офіцерів убитими і 13870 полоненими. Наці війська захопили

чимало трофеїв: 131 танк, 177 штурмових гармат, 463 міномети, 778 гармат, велику кількість боєприпасів і стрілецької зброї [9, 96]. Залишки розбитих частин і з'єднань, покинувши на полі бою майже усе важке озброєння і транспорт, деморалізовані розгромом, невеликими групами «просочилися» через бойові порядки радянських військ, поспішили сховатися, рятуючись втечею, за Південним Бугом, де нашвидкуруч створювався новий потужний стратегічний рубіж оборони – «Бузький вал».

Не даючи ворогу змоги оговтатися і зайняти вигідні рубежі оборони, воїни 3-го Українського фронту, виконуючи наказ Ставки ВГК, викладений у директиві № 220050 від 11 березня 1944 року, одразу, без оперативної паузи і тривалої підготовки, розпочали форсування Південного Бугу «на плечах» відступаючого противника [1, 230; 5, 284]. Так було перегорнуто одну з найтрагічніших сторінок героїчного літопису визволення прибузького краю від німецько-румунських зайд.

Опорним пунктом усієї німецької оборони в Північному Причорномор'ї стало місто Миколаїв – стратегічно важливий морський порт, транспортний вузол, основний центр суднобудування на Чорному морі. Німецькі стратеги, за півроку будівництва укріплень, задалегідь перетворили усі підступи до міста в надпотужну фортифікаційну смугу [1, 237]. Німці викопали суцільні траншеї глибиною 1,5–2 метри з виносними стрілецькими нішами, вздовж усього переднього краю встановили 3–4 ряди дротяних загороджень, спіраль «Бруно» на низьких металевих кілках. Уся місцевість від вулиці 6-ї Слобідської і далі на схід на відстані 25–30 км до села Пересадівки перетворена німцями в суцільну зону прикритих потужними мінними полями та дротяними загородженнями інженерних споруд – траншей, окопів, протитанкових ровів, ескарпів, ДВТ і ДЗВТ. Смуга оборони в Миколаєві та навкруги стала складовою частиною так званого «Бузького валу», який на думку німецьких стратегів мав остаточно зупинити радянський наступ [15, 303]. Гарнізон Миколаєва отримав суровий і категоричний наказ фюрера і командувача групою армій «А» генерал-фельдмаршала Евальда фон Клейста обороняти місто включно до вуличних боїв за кожний

будинок, за кожне перехрестя вулиць, навіть перебуваючи в цілковитому оточенні. Гітлеру здавалося, що він знайшов новий ефективний засіб зупинити Червону армію. Населені пункти, що мали значення як важливі тактичні вузли комунікацій, він оголошував «фортецями». В них призначались коменданти відповідальних за оборону і у випадку капітуляції могли поплатитися за це своєю головою, а їх рідні і близькі стати в'язнями концтаборів на території рейху [1, 213]. Комендантом Миколаєва призначили генерал-лейтенанта Германа Вінклера. На Миколаївщині «фортецями» фюрер оголосив Миколаїв, Первомайськ, Вознесенськ і Очаків. До того ж, на відміну від радянської авіації, яка базувалася на далекій відстані від рубежу «Бузького валу» і використовувала виключно польові аеродроми, де кожний зліт і приземлення з розгаслих від танення снігу злітних смуг супроводжувався високою аварійністю, що іноді перевищувала навіть бойові втрати, пілоти 4-го повітряного флоту Люфтваффе, якими командував генерал-полковник Отто Десслох, увесь час перебували в повітрі, тому що використовували густу мережу аеродромів біля Миколаєва і Вознесенська з твердим бетонним покриттям злітних смуг. Утримання оборонного рубежу «Бузького валу» для нацистів мало ще й важливе політичне і міжнародне значення, оскільки поразки вермахту у січні – березні 1944 року на Правобережжі і Півдні України суттєво похитнули позиції і авторитет Німеччини серед її союзників – Угорщини та Румунії. Щоб запобігти розвалу коаліції і виходу сателітів із війни, А. Гітлер 19 березня 1944 року наказав вермахту окупувати Угорщину (операція під кодовою назвою «Маргарет I») [1, 253]. Провести аналогічну операцію «Маргарет II» (окупацію Румунії) фюрер тоді не наважився, а румунського кондукетора і маршала Іона Антонеску, який почав схилитися до сепаратних переговорів щодо виходу країни із війни, він запевнив, що ні за яких обставин Червона армія не зможе прорвати стратегічний оборонний рубіж «Бузького валу» і вступити на окуповану румунами, ще у серпні 1941 року, територію «Трансністрії». Втрата Румунії, або вихід її із війни, для військової економіки Третього

рейху означало кінець, тому що унеможливило подальше ведення механізованої війни, транспортний колапс оскільки лише на її території знаходились великі нафтові родовища, а власні потужності у виробництві синтетичного палива були вкрай обмеженими, що не дозволяло проводити будь-які наступальні операції з використанням військової техніки. Німецьке командування вважало, що усунувши загрозу прориву фронту в Прибужжі, радянський наступ, після важких і виснажливих березневих боїв, зможе поновитися не раніше ніж за місяць, а цього часу їм вистачить для значного посилення оборони «Бузького валу» [1, 237].

Але й радянське командування розуміло, що навіть незначна затримка перекреслить усі попередні успіхи від розгрому «армії месників» під Березнегуватим і Снігурівкою. Тому вище згадана директива Ставки (№ 220050 від 11.03.1944 р.) наказувала військам «не зупиняючись, з ходу, використовуючи підручні засоби для переправи, стрімко оволодіти Херсоном, Миколаєвом потім Одесою і Тирасполем, завершити розгром великого ворожого угруповання в Причорномор'ї і вийти на державний кордон з Румунією» [14, 70]. Та не сталося, як гадалося. Ставка ВГК, вкотре за війну, явно переоцінила власні і суттєво недооцінила ворожі сили [5, 285]. Непоборне для військ, транспорту і техніки суцільне бездоріжжя, несамовитий шалений опір оточених у «котлі» восьми німецьких дивізій «армії месників», весняна повінь, цілковита відсутність в наступаючих військах будь-яких плавзасобів, голий степ, безлісся, що вкрай утруднювало наведення із «підручних засобів» хоч яких-небудь переправ через затоплені талою водою плавні і широко розлитий Південний Буг, зазвичай, теж «не бралися» до уваги авторами цієї директиви. Тому незадовільно «сплановане», «на плечах» і «з ходу» форсування річки і запеклі бої за утримання плацдарму біля села Ковалівка (18-25.03.1944 р.) прогнозовано закінчилися жахливим бойовищем і коштували величезних жертв особового складу 46-ї і 8-ї гвардійської армій.

Повні драматизму події розгорталися наступним чином. Комфронту Малиновський 17 березня 1944 року наказав командуючому

кінно-механізованою групою (КМГ) генерал-лейтенанту І. О. Плієву, війська якого тільки що, здійснили блискучий рейд в ході Березнегувато-Снігурівської операції, негайно вивести КМГ з бою і зосередитися у районі сіл Новошмидтівка – Леопольд – Сухий Єланець Новоодеського району для підготовки нового рейду на Одесу, який передбачалося розпочати 22 березня з Ковалівського плацдарму в смузі наступу 8-ї гвардійської армії [11, 129]. Але фронтове командування, перебуваючи в ейфорії від щойно здобутої гучної перемоги, не обтяжуючи себе ні даними розвідки, ні правильним вибором місця форсування, ні аналізом оперативної обстановки в смузі прориву ворожої оборони, допустилося грубої тактичної помилки. Гадаючи, що ворог цілком деморалізований розгромом у «котлі» і не здатний більше чинити сильний опір, воно наказало поріділим і знесиленим безперервними важкими боями дивізіям 46-ї і 8-ї гвардійської армій, не зупиняючись, переправитися виключно на підручних засобах на правий берег річки біля села Ковалівки, захопити і розширити там плацдарм з якого і розпочати одразу наступ КМГ Плієва на Одеському напрямку в обхід укріпленої «фортеці» Миколаєва. Форсування робилося «з ходу», квапливо, без належної розвідки і рекогносцировки, підтягнення тилів, медсанбатів, підвезення боєприпасів, підтримки артилерії і авіації. Найжорсткіші і найкривавіші бої за визволення області трапилися саме під час форсування Південного Бугу і утримання плацдармів на високому правому березі. У ніч на 19 березня першими почали переправу воїни 46-ї (генерал-лейтенант В. В. Глаголев) і 8-ї гвардійської (генерал-полковник В. І. Чуйков) армій 3-го Українського фронту. На вцілілих човнах, нашвидкуруч зроблених плотках та на інших підручних «плавзасобах» – колодах, діжках, дошках – радянські воїни долали водний рубіж, маючи при собі лише легку стрілецьку зброю і обмежений запас гранат та набоїв. Залиті водою від танення снігу, невщухаючих дощів і повені плавні, унеможливили зовсім доставку військової техніки. Артилерію, танки, боєприпаси за таких умов переправити взагалі не вдалося [14, 79]. Як згадував В. І. Чуйков, непролазне болото і

жахливий стан шляхів не дозволив своєчасно підвезти боєприпаси і на день боїв видавали лише по три снаряди на гармату [20, 414]. Не змогла надійно з повітря прикрити і вогнем підтримати наступ авіація 17-ї повітряної армії (генерал-полковник В. О. Судець), яка в ці дні мало літала. Натомість Люфтваффе, використовуючи стаціонарні аеродроми з твердим покриттям, увесь час знаходились в небі й безкарно трощили позиції наших військ на беззахисних з повітря плацдармах [14, 78, 80]. Іноді здавалося, що знову повернувся сорок перший рік. У селі Ковалівка, що за 50 км на північ від Миколаєва, де радянські воїни ціною неймовірних зусиль захопили плацдарм завдовжки 18 км, ширина Південного Бугу не перевищувала 250 м, але здолання річки неабияк ускладнювали затоплені талою водою плавні, внаслідок чого ширина водної перепони зросла до 2-х, а подекуди і до 3-х км [17, 83]. Німецьке командування миттєво збагнуло, яку небезпеку для них становив Ковалівський плацдарм, що по суті відкривав нашим військам прямий і короткий шлях на Одесу, оминаючи добре укріплений і майже неприступний район поблизу Миколаєва. Виникала пряма загроза нового оточення «армії месників» у «котлі» між Південним Бугом і Чорним морем.

Ось чому німці за будь-що, не рахуючись з жертвами, несамоовито намагались ліквідувати цей плацдарм. Використовуючи міст біля села Гур'івки, гітлерівці 18–19 березня відвели вцілілі частини 24-ї танкової дивізії генерала М. фон Едельсгейма і піхотні підрозділи вермахту й румун на правий берег Південного Бугу. Несподівано отримавши значні підкріплення, стягнувши сюди з усіх ділянок резерви й підвівши з тилу свіжі війська, противник одразу перейшов у рішучий контрнаступ з наказом Холлідта за будь-яку ціну ліквідувати плацдарм. Головний удар німці спрямували проти героїчних захисників плацдарму в районі сіл Ткачівки, Андріївки та Ковалівки. Пекельним для наших військ виявився ранок і увесь день 20 березня 1944 року, коли 335-а, 294-а, 258-а, 153-а піхотні, 97-а гірськопіхотна дивізії вермахту та кілька німецьких штрафних батальйонів при підтримці танків і абсолютної переваги в повітрі безупинно

штурмували позиції 4-ї, 40-ї і 79-ї гвардійських дивізій [9, 97]. Особливо дошкуляла відважним захисникам плацдарму відсутність артилерії у боротьбі з німецькими танками і штурмовими гарматами, які безкарно розстрілювали з гармат та кулеметів і чавили гусеницями позиції радянських воїнів. Розстрілявши усі патрони наші бійці у розпачі кидались у відчайдушні рукопашні сутички [17, 85]. Люди гинули масово, втрати захисників плацдарму стали неймовірними. І все ж, під шаленим натиском німців наші сильно поріділи за день бою війська, з настанням сутінок, майже скрізь відійшли в затоплені крижаною водою плавні. Очевидці стверджували, що у ті березневі дні прохолодна і каламутна бузька вода стала червоною від солдатської крові [14, 100]. «Тоді, – за словами старожила с. Ковалівка Іванова, – усі плавні були вкриті мертвими і пораненими червоноармійцями. Серця наші розривались від жалю, горя і болю. Небагатьох вдалося врятувати. Гітлерівці скрізь розставили пости й не давали можливості місцевим жителям дістатися річки, щоб перев'язати, нагодувати і врятувати від смерті поранених воїнів» [10, 57].

По той бік плацдарму, с. Кашперівка і м. Нова Одеса, перетворилися на величезний медсанбат, де майже в кожній хаті лежали тяжкопоранені бійці і командири, яких під вогнем винесли місцеві жителі і санітари. Жінки, підлітки, діти, літні люди, хто як міг, надавали їм медичну допомогу і врятували від смерті багатьох воїнів. Але потік поранених і скалічених бійців все наростає. Померлих від ран солдатів ховали на власних садибах мешканці селища [14, 169–170]. Не залишивши своїх бійців наодинці з ворогом, героїчно загинув на плацдармі смертю хоробрих командир 4-ї гвардійської стрілецької дивізії 46-ї армії гвардії полковник Г. Ю. Кухарев, так і не дізнавшись про те, що за день до смерті, 19 березня 1944 року, його нагороджено орденом Кутузова II-ступеня і присвоєно звання генерал-майора [17, 85-86]. Разом з командиром солдатською смертю в бою полягли майже усі старші офіцери дивізії [14, 83-85]. Упокоєні герої в братській могилі у міському сквері [11, 127]. Іменем Кухарева названа одна з вулиць Нової Одеси. За таких несприятливих

умов радянське командування наказало залишити плацдарм і повернутися вцілілим бійцям назад, на лівий берег у Нову Одесу і Кашперівку [20, 414]. Це стало серйозною невдачею: дались взнаки поспіх форсування, помилково вибране місце для переправи, погана розвідка, нестача плавзасобів, незадовільне планування операції, відсутність підтримки вогнем і прикриття з повітря наступаючих дивізій.

Та все ж, незважаючи на важкі втрати і відчутну поразку, німецькі війська, стягнувши сюди усі наявні сили, впродовж п'яти діб були цілком прикуті до Ковалівки, чим значно полегшили 5-й ударній, 6-й та 28-й арміям штурм «Бузького валу» під Миколаєвом. Разом з тим, дії героїчних захисників плацдарму у великій мірі сприяли успішному форсуванню Південного Бугу в районі Вознесенська, де наступала 37-а армія генерал-лейтенанта М. М. Шарохіна. Ковалівський плацдарм, по суті, відіграв роль Букринського, оскільки відтягнув на себе основні сили і резерви ворога, тим самим створивши сприятливі умови для успіху на інших ділянках прориву «Бузького валу». Завадити форсуванню річки і захопленню нових плацдармів ворог уже не зміг, оскільки не мав для цього необхідних сил і достатніх резервів, які він зосередив і майже усі кинув в одне місце – саме в район Ковалівки, Ткачівки, і Андріївки. Встановлено, що в боях за плацдарм загинуло понад 10 тисяч наших воїнів, з них найбільше – 6500 полягло за с. Ковалівку, яку визволили тільки на дев'ятий день боїв [10, 53].

Неприховане занепокоєння втратою плацдарму виявила Ставка ВГК. Тому 21 березня 1944 року на командний пункт КМГ Плієва в с. Сухий Єланець Новоодеського району терміново прилетів представник Ставки маршал О. М. Василевський [20, 414]. Сюди ж прибув комфронт Р. Я. Малиновський, командуючий 8-ю гвардійською армією В. І. Чуйков, командуючий 17-ю повітряною армією В. О. Судець та інші генерали. Тут відбулася велика військова нарада, яка відіграла важливу роль в аналізі ситуації і плануванні Одеської наступальної операції 3-го Українського фронту. Несподіване прибуття вищого військового начальства не віщувало нічого доброго. Усі

знали, як брутально і грубо впродовж війни поведився у спілкуванні із командуючими фронтами і арміями інший представник Ставки маршал Г. К. Жуков. Але очікуваного «розносу» не відбулося. На відміну від безжального Жукова, Василевський виявився людиною тактовною, вихованою, врівноваженою і ніколи не дозволяв собі опускатися до лайки і грубощів [11, 98]. Василевський привітав присутніх з вдалим завершенням Березнегуват-Снігурівської операції і особисто Чуйкова із присвоєнням йому 19 березня звання Героя Радянського Союзу [20, 414]. Маршал спокійно розібрався в ситуації, уважно вислухавши усіх учасників наради. Потім представник Ставки поставив завдання перед фронтом – прискорити форсування Південного Бугу на ділянці Троїцьке – Вознесенськ – Олександрівка – Костянтинівка, захопити нові плацдарми для того, щоб одразу кинути в прорив і рейд КМГ І. О. Плієва і 23-й танковий корпус А. О. Ахманова в напрямку головного транспортного вузла противника – залізничної станції Роздільна, а далі усім арміям фронту з трьох сторін розгорнути широкий наступ на Одесу і погрозою нового оточення змусити гітлерівців залишити Миколаїв [20, 415]. Саме загроза нового «котла» поблизу Миколаєва, на думку Василевського, змусила б противника відмовитись від подальшого утримання ключового пункту оборони вермахту в Прибужжі. Адже із втратою Миколаєва і Одеси приреченою на капітуляцію залишалась повністю блокована з моря і суходолу 17-а німецька армія та кілька румунських дивізій на Кримському півострові [1, 281]. Ось чому бої за прорив «Бузького валу» і утримання плацдармів у березні 1944 року за жорстокістю і жертвами не поступалися аналогічним боям жовтня 1943 року під час штурму «Східного валу» на дніпровських кручах [7; 12]. По завершенню наради, для того, щоб краще ознайомитись із складною ситуацією на місці, в Нову Одесу із Кривого Рогу, за наказом Ставки ВГК, негайно перебираються штаби і командні пункти 3-го Українського фронту, 46-ї, 8-ї гвардійської і 17-ї повітряної армій [14, 74]. Після невеликої оперативної паузи, рекогносцировки, швидкої розробки нового плану операції, постановки бойових завдань частинам і

з'єднанням, перегрупування сил, підтягнення тилів, техніки і резервів, підвезення боєприпасів – наступ тут же поновився вже у вигляді Одеської фронтової операції (26.03–14.04.1944 р.), в ході якої війська Малиновського одразу прорвали рубіж «Бузького валу» на фронті від Миколаєва до Костянтинівки, 28 березня звільнили Миколаїв, а 10 квітня своїх визволителів від німецько-румунських зайд вітала Одеса. 4 квітня 1944 року останній окупант залишив межі Миколаївської області – на 1018 день війни [17, 99].

Визволення корабельного краю дісталось надто дорогою ціною. Назавжди в миколаївській землі упокоїлись 92850 радянських воїнів, які загинули обороняючи область у серпні 1941 року і визволяючи край у березні 1944 року [9, 99]. Загальні безповоротні втрати убитими, пораненими, пропалими безвісти 3-го Українського фронту в боях за звільнення області в період з 6 березня по 4 квітня 1944 року становили 69630 чоловік [9, 99]. На фронтах світової війни віддали своє життя у смертельному двобої з нацизмом більше 70 тисяч уродженців Миколаївщини [15, 307]. Польовими військкоматами, одразу після звільнення, до діючої армії з Миколаївської області мобілізували 24067 чоловік [9, 99].

У березні 1969 року жителі Нової Одеси урочисто відзначили 25-ту річницю визволення району від німецько-румунських загарбників. На святкування прибули безпосередні учасники боїв на Ковалівському плацдармі на чолі з Героєм Радянського Союзу генерал-лейтенантом А. Д. Шеменковим (усього 17 осіб). Приїхали дружина і донька загиблого генерал-майора Ю. Г. Кухарева, вдова підполковника А. І. Сапроненка [14, 114–121]. У вересні того ж року з Москви в Нову Одесу прилетіла дружина легендарного комфронту Раїса Яківна Малиновська в супроводі маршала О. І. Леонова [14, 123–125]. Гості виступили перед громадськістю, учнями шкіл, в райкомі КПУ, побували на плацдармі, вклонилися й поклали вінки і квіти на братській могилі загиблим воїнам в селі Ковалівка. Прийшли вони й на те місце, куди в кінці березня 1944 року із Кривого Рогу в Нову Одесу перемістились штаби і командні пункти Малиновського, Чуйкова, Глаголева і Судця. На цьому

місці зараз при в'їзді в Нову Одесу височить Курган Слави і пам'ятник Сталевому Солдату. Тут тоді приймалися історичні рішення по розробці плану Одеської наступальної операції, сюди для координації і узгодження дій прибув представник Ставки ВГК маршал Василевський [16, 73]. Пригадуючи кровопролитні і запеклі бої, які розгорілися на Ковалівському плацдармі, ветерани штурму «Бузького валу» розповіли, що, на жаль, в силу різних причин, тоді не вдалося знайти в болотистих плавнях серед очерету і належним чином поховати в братських могилах усіх загиблих воїнів й чимало бійців назавжди так і залишилися «пропалими безвісти» лежати неупокоєними в прибузьких плавнях і річці [14, 79]. Дізнавшись про рішення обласного керівництва щодо створення до 30-річчя Перемоги Зони бойової Слави на Миколаївщині, учасники штурму «Бузького валу» одностайно висловили щире прохання і заповіт – встановити монумент невідомому солдату, який би назавжди увічнив його безсмертний подвиг в Прибужжі [8].

Шість років тривало спорудження Зони бойової Слави, що налічує 20 пам'ятників і пам'ятних знаків й охоплює сім районів області. Будували її власним коштом, використовуючи виключно місцеві матеріали і ресурси. У травні 1975 року до 30-річчя Перемоги на правому березі річки біля села Ковалівки у воді встановили монумент в честь героїв форсування Південного Бугу (скульптори і архітектори М. Г. Лисенко, О. Ф. Ігнащенко, В. В. Сухенко, О. П. Витрик). Поруч знаходиться меморіальне військове кладовище, відкрите у 1948 році, де в 15-ти братських могилах упокоєні тисячі загиблих воїнів, героїв штурму «Бузького валу». По обидві сторони 18-метрового обеліска установлені дві 76-мм гармати [10, 58].

Найвеличнішим пам'ятником воїнам-визволителям корабельного краю, який логічно доповнив Зону бойової Слави в пониззі Південного Бугу, безумовно є Курган Слави з монументом «Сталевий Солдат» поблизу Нової Одеси. Ідея пам'ятника та місця, де він мав би знаходитись, виникла ще у 1969 році і належала тодішнім керівникам Новоодеського району й активно підтримана керівництвом області. Монумент символізує невідомого

солдата, який загинув, визволяючи Прибужжя у березні 1944 року [3, 109-110]. 8 травня 1975 року, в переддень 30-річчя Перемоги, Курган Слави і пам'ятник Сталевому Солдату урочисто відкрили [8]. На церемонії були присутні десятки тисяч людей з усієї області, визволителі краю, ветерани війни і праці. Висота насипного Кургану Слави – 25 м, діаметр – 100 м, на його вершині стоїть одинадцятиметрова фігура невідомого солдата. Вона виготовлена із листової нержавіючої сталі [16, 73–74]. П'ятнадцятитонну сталеву скульптуру виготовили корабелі заводу «Океан». За допомогою річників баржею її доставили з Жовтневого на відстань понад 60 км проти течії річки, а військові спеціалісти змонтували її на Кургані. Увесь шлях просування Сталевого Солдата річкою і суходолом був устелений квітами. Місцеві жителі кидали їх у воду по обидва береги Південного Бугу і усипали ними дорогу по якій від річки до Кургану Слави його затягували два потужні танкові тягачі [3, 301]. Багато хто й досі пам'ятає цю зворушливу картину. У величезний курган звезли і засипали землю з усіх 459 братських могил на території області [3, 110]. Монумент «Сталевий Солдат» давно всенародно визнано найкращим і найвеличнішим пам'ятником невідомому солдату, встановленому на українській землі й за її межами. Авторами проекту стали відомі миколаївські скульптори Юрій та Інна Макушини [3, 296–302]. Величного Сталевого Солдата видно за кілька кілометрів, ясного дня він виблискує на сонці, біля його підніжжя ніколи не в'януть квіти. Ось вже понад сорок років він є обласним символом доблесті і ратного подвигу визволителів прибузького краю.

Виняткова роль у створенні Зони бойової Слави і Сталевого Солдата зокрема, належала колишньому керівникові Миколаївської області, який з 1971 по 1980 рр. очолював обласний комітет партії, Володимиру Олександровичу Васляєву (1924–1980). Командиром танка Т-34 3-ї танкової бригади 23-го танкового корпусу старшина Васляєв визволяв у березні 1944 року Миколаївщину від ненависного ворога. Під Баштанкою, від вибуху німецької авіабомби, 11 березня загинув його командир – комкор, Герой Радянського Союзу

генерал-лейтенант Ю. Г. Пушкін [11, 119]. Біля села Привільного танк Васляєва горів, загинули кілька його бойових побратимів. Тому створення Зони бойової Слави і увічнення пам'яті полеглих невідомих солдат стало для нього справою честі і даниною світлій пам'яті друзям-однополчанам [3, 109]. Відкриваючи монумент невідомому солдату В. О. Васляєв сказав: «Курган Слави ми присвячуємо радянському солдатові. Немає меж величі його подвигу в ім'я Батьківщини» [4, 331].

Народна шана і світла пам'ять по загиблим воїнам-визволителям Прибужжя живе в серцях вдячних нащадків, а їх подвиги гідно наслідують нинішні захисники Вітчизни.

Список використаних джерел

1. Бешанов В. В. Десять сталинских ударов / Владимир Бешанов. — Мн. : Харвест, 2003. — 768 с.
2. Василевский А. М. Дело всей жизни : в 2-х кн. / А. М. Василевский. - М. : Политиздат, 1989. — Кн. 2. — 303 с.
3. Владимир Васляев. — Николаев : Издатель П. Н. Шамрай, 2013. — 372 с.
4. Горбуров Е. Г. Николаевская область в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы свидетельства / Е. Г. Горбуров, К. Е. Горбуров, Л. Л. Левченко, М. А. Мельник. — Николаев : Издатель П. Н. Шамрай, 2014. — 348 с.
5. Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України / В. Грицюк // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. : Історичні нариси в 2-х книгах / [ред. кол. : В. А. Смолій, Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець та ін.]. — Кн. 1. — К. : Наукова думка, 2010. — С. 208—302.
6. Грицюк В. Операції з оточення угруповань німецьких військ на Україні / Валерій Грицюк // Сторінки військової історії України : 36. наук. статей / Відп. ред. О. Є. Лисенко. — К. : Інститут історії України НАН України, 2011. — Вп. 14. — С. 65—80.
7. Днепр – река героев: Свидетельства всенародного подвига / Коллектив авт.-сост. : Н. И. Луцев (руководитель), П. Я. Добровольский, В. А. Замлинский и др. ; под общ. ред. В. Н. Немятого. — 2-е изд., доп. — К. : Политиздат Украины, 1988. — 391 с.
8. Захарченко А. Г. Навеки встал Стальной Солдат / А. Г. Захарченка // Южная правда. — 2007 — 19 мая — С. 3.
9. Захарченко О. О. Бої за визволення Миколаївщини від німецько-румунських загарбників в ході Одеської наступальної операції 3-го Українського фронту / О. О. Захарченко // Гуманітарний вісник НУК: збірник наукових праць. — Вип. 4. — Миколаїв : Іліон, 2011. — С. 96—99.
10. Ковалёвка: прошлое и настоящее / [ред. М. А. Багмет]. — Николаев : НГПИ имени В. Г. Белинского, 1991. — 109 с.
11. Конопенко Я. І. Від «Барбаросса» до «Терміналу» 1941–1945. Погляд крізь роки / Я. І. Конопенко. — Миколаїв : Видавництво П. Н. Шамрай, 2010. — 192 с.

12. Король В. Битва за Дніпро та Київ: героїзм і трагедія (нові аспекти проблеми) До 70-річчя битви за Дніпро / Віктор Король // Історія в школі. — 2013. — № 9. — С. 1—9.
13. Котко В. Ф. Они сражались на Николаевщине: боевой путь дивизий, защищавших и освобождавших Николаевскую область в 1941, 1944 годах / В. Ф. Котко, П. Д. Мушинский. — Николаев : РИП «Рионика», 1995. — 110 с.
14. Кузьев В. А. Героизм и трагедия на юге Прибужья (август 1941, март 1944) / В. А. Кузьев. — Николаев : Иллион, 2009. — 251 с.
15. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941–1944 (До 60-річчя визволення області від німецько-румунських окупантів). — Миколаїв : КВІТ, 2004. — 503 с.
16. Мушинский П. В честь подвига на Ингуле: Путеводитель / П. Мушинский. — Одесса : Маяк, 1977. — 75 с.
17. Мушинский П. Д. Непокоренный Буг: Путеводитель / П. Мушинский. — Одесса : Маяк, 1980. — 104 с.
18. Патриляк І. К. Україна в роки Другої Світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. — Ніжин : Видавець ПП М. М. Лисенко, 2010. — С. 151—164.
19. Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование. — М. : ОЛМА — ПРЕСС, 2001. — 608 с.
20. Чуйков В. И. От Сталинграда до Берлина / В. И. Чуйков. — М. : Воениздат, 1980. — 672 с.

OLEKSII ZAKHARCHENKO

Mykolaiv

**STORM «BUG SHAFT» AND FIGHTING FOR KOVALIVSKY BRIDGEHEAD:
FORGOTTEN TRAGEDY**

Author analyzes the preparation, course and consequences of the operation of Soviet troops during the forcing of the Southern Bug and fighting on the beachhead Kovalivsky in March 1944. It is told about creation in Mykolaiv Battle Glory Zone and perpetuate the memory of the heroes of the assault «Bug shaft».

Key words: force a crossing, offensive, «Bug shaft», feat, memorial.

АЛЕКСЕЙ ЗАХАРЧЕНКО

г. Николаев

**ШТУРМ «БУГСКОГО ВАЛА» И БОИ ЗА КОВАЛЁВСКИЙ ПЛАЦДАРМ:
ЗАБЫТАЯ ТРАГЕДИЯ**

В статье автор анализирует подготовку, ход и последствия операции советских войск в период форсирования Южного Буга и боёв на Ковалевском плацдарме в марте 1944 года. Рассказывается о создании на Николаевщине Зоны боевой Славы и увековечение памяти героев штурма «Бугского вала».

Ключевые слова: форсирование, наступление, «Бугский вал», подвиг, мемориал.

Стаття надійшла до редакції 28.03.2016

УДК 94(477)(=411.16)

МИКОЛА ЗЕРКАЛЬ

м. Миколаїв

nikolaizerkal@mail.ru

ДРАМА В БОГДАНІВЦІ: НЕЗАГОЄНА РАНА НАРОДНОЇ ПАМ'ЯТІ (1941–1942 рр.)

У статті розглядається на прикладі трагедії в селі Богданівка прояви втілення політики голокосту єврейського народу. Детальний виклад матеріалу повинен пригорнути увагу читачів не лише до самого факту, а й до значення вивчення і поширення інформації про злочинні діяння окупаційної влади, колаборантів на матеріалах архівних та наукових джерел.

Ключові слова: голокост, колаборант, табір, розстріл, ліквідація свідочств злочинів, Трансїстрія, геноцид.

Друга світова війна і сьогодні продовжує займати провідні позиції в дослідженнях світових наукових історичних осередках, установах, центрах, громадських фондах та музейних закладах, а також українських істориків. Останнім часом науковці намагаються дещо змістити акценти у своїх дослідженнях з питань порівняльного аналізу антиєврейської ідеології нацистського режиму Німеччини та її сателітів, а також колаборантів з місцевого населення [1, 5]. Питання тотального знищення представників єврейського етносу неzapе- речно сприймається як злочин проти людяності, але не слід забувати, що ця політика фашистського режиму була не вибірковою а загальною також і щодо українського, російського, білоруського та решти «неарійських рас». Дуже важливо що і сьогодні єврейська громада не припиняє уклонятись пам'яті закатованих, варто було б запозичити елементи цієї політики гуртування навколо трагічної долі етносу і іншим національностям Української держави. Саме тому потрібно знову і знову піднімати питання голокосту, засудження практики застосування жакликих форм знищення окремого народу.

Трагедія Богданівки (Доманівський район Миколаївщини) висвітлювалась лише оглядово в багатьох наукових дослідженнях краєзнавців та дослідників голокосту, наприклад М. Багмет [1], О. Захарченко [30], Ф. Левітас, М. Коваль [14], О. Круглова, П. Соболев [24], С. Єлизаветський, О. Іванов, І. Іваньков [10], А. Корсунська [12], Г. Ключова, Л. Макаров

[18], О. Гриневич [3], Б. Гутерман, П. Тригуб [6], А. Шалев [27], М. Козирева [13], В. Щукін [1], Л. Климова [16], І. Міронова, О. Івашко [11], П. Соболев, Н. Сугацька [25], Ю. Котляр, Т. Чичкалюк [28], І. Еренбург, В. Гроссман [26], А. Подольський [21] та ін. Офіційним «стартом» антиєврейської політики стала «Кришталева ніч» з 9 на 10 листопада 1938 р., коли по всій Німеччині прокотилась хвиля погромів, було зруйновано 1400 синагог, піддані грабунку єврейські будинки, магазини, школи, установи і 30 тисяч євреїв кинуто до концтаборів. Промова А. Гітлера яскраво демонструє «з перших уст» сутність ставлення нацистів до представників інших етнонаціональних спільнот: «Якщо я можу послати людей німецької нації в пекло війни без найменшого жалю з приводу того, що буде пролита дорогоцінна німецька кров, то я, безумовно, маю право знищити мільйони людей нижчої раси, які розмножуються, ніби паразити» [13, 154].

Забувати ці основоположні принципи ідеології фашизму вкрай небезпечно, особливо в періоди економічних криз та соціально-політичної невизначеності українського сьогодення. Саме тому автор вирішив знову привернути увагу щодо трагедії яка сталася на території Миколаївської області, в період окупації, в невеликому селі Богданівка. Відповідно з німецько-румунським договором, укладеним в Бендерах 30 серпня 1941 р. територія між Південним Бугом і Дністром (частково Вінницька, Одеська, Миколаївська області та

лівобережна Молдавія) підпадали під управління Румунії [1]. Доречи, напередодні, 19 серпня були видано Іоном Антонеску декрет № 1 про встановлення румунської адміністрації в Трансністрії з розташуванням органів управління в Тірасполі, а з жовтня в Одесі. Губернатором був призначений професор Георгіє Алексану. За офіційними даними напередодні війни в Україні проживало понад 3 млн. євреїв, з яких біля 2,9 млн не встигли евакуюватись, в м. Миколаєві мешкало 25280 євреїв, в Миколаївській області 44269 євреїв [30]. Як відомо, сам термін голокост в перекладі з грецької складається з слів «випалений», або «спалений повністю», та «жертвоприношення» і з 1909 р. використовувалось для позначення геноциду вірменів турками. ХХ століття стало часом коли цей страшний термін почав використовуватись і до трагедії євреїв.

В останні роки в Україні пильну увагу приділяють вересневій трагедії 1941 р. в урочищі Бабин Яр поблизу Києва, де загинуло за два дні понад 33000 євреїв, а інші місця масових розстрілів, спалень, з незрозумілих причин, залишаються поза увагою. На території Миколаївщини особливу увагу викликає трагедія в селі Богданівка Доманівського району. На території радгоспу «Богданівка» етапованих євреїв, українців, румун, молдаван та ін. «неарійських рас» розмістили в приміщеннях свинарників, конюшень, літніх куренях та просто посеред поля під відкритим небом. За деякими даними кількість в'язнів сягала в певні періоди часу 54000–55000 осіб [3]. Загалом же вважають, що тут було знищено понад 115000 осіб, з яких 5400–55000 мирного єврейського населення. До Богданівського табору етапували євреїв не лише з Миколаївщини, а також із Румунії, Молдавії, Одеської області [4].

Жахливі історії з життя ув'язнених і по сьогодні викликають обурення проявами звірячої сутності нацистської ідеології. Лише окремі дослідники сьогодні намагаються розглянути причини розгортання трагедії єврейського народу в роки війни, роблячи певні аналогії між фашизмом та комуністичною ідеологіями щодо непролетарських верств. Слід врахувати такий підхід теж, адже дійсно здійснюючи евакуацію фабрик, заводів, худоби потрібно було, на думку панівних в ті часи

представників управлінської еліти, зменшити потік населення до тилкових районів. Навіть ті євреї, що евакуювались поширювали серед тих, хто залишався ідею про те, що німці це культурні люди, які говорять на зрозумілій їм мові, адже вони розмовляли на ідиш та німецькій – і євреям нічого не зроблять.

Фактично введені в оману в «порядності» німців євреї, що не евакуювались з України були розстріляні окупантами. Таким чином, можна навіть зазначити, що це був злочин не лише німців, румун, а також і тих хто евакуювався і вводив в оману тих, кого залишали на окупованих територіях. Отже сьогодні частково нащадки тих, хто опосередковано винен у трагедії голокосту створюють єврейські комплекси, наприклад «Мінора» в Дніпропетровську та інших містах. Представники цього підходу вважають, що в 1941 р. було вдосталь часу щоб спасти всіх євреїв від розстрілу шляхом евакуації, навіть пішки, але турбота про власне життя та речові інтереси стали на заваді цьому. Як аргумент згадується героїчна боротьба Південно-Західного фронту під командуванням М. П. Кирпоноса та його загибель 20 вересня 1941 р. біля хутора Дрюківщина [7]. Даний підхід піднімає питання морально-етичної відповідальності живих перед мертвими. В даному випадку не слід взагалі розглядати питання перекладення провини на інших.

Трагедія Богданівки полягає в тому, що фактично це сіло стало місцем де знищувались не просто люди, а сама ідея рівності та права на життя інших етносів, культур, релігій. Загибель євреїв була лише складовою загальної політики тотального знищення «неарійських етносів», до яких, доречи, відносились не лише росіяни, а також і українці. Саме тому особливо сьогодні стає актуальним питання розгортання національно-патріотичного виховання молодого покоління навколо історичної пам'яті про Богданівську трагедію та пригортання уваги до злочинної сутності ідеології нацизму в цілому.

Практичним знищенням в'язнів табору в Богданівці займалась група «Д» – 500 есесівців під керівництвом Отто Олендорфа. Всі в'язні для вгамування спраги змушені були вживати сніг, харчування не передбачалось і тому

від голоду та холоду на цьому «конвеєрі смерті» вмирало 150–200 чоловік. При спробі знайти їжу або воду поза табором, під час примусових робіт, в'язнів жорстоко били та розстрілювали на місці для залякування решти [8].

Офіційно вважається, що 21 грудня 1941 р. приводом для початку акції «Подарунок Сталіну» став спалах тифу серед в'язнів, але це лише було однією з мотивувальних форм реалізації антилюдської сутності фашистської ідеології та режиму. Так, 20 грудня 1941 р. до табору прибуло 60 чоловік на чолі з німцем Гегелем [9]. До яру було завезено соломю, очерет і дрова. За показами Ісопеску, румунського губернатора області Голта зазначається, що спочатку почали вбивати хворих та інвалідів, які не могли самостійно дійти до місця страти. Їх стягли в конюшні, де облили нафтою, обложили ворота та дах соломюю і живцем спалили 4000–5000 в'язнів [11]. Решту ув'язнених 43000 чоловік відігнали до балки де роздягнених групами по 15–20 чоловік на краю обриву розстрілювали. Зрозуміло що не всі падали на дно яру, де вже горіло вогнище, вбитими, значна частина падали пораненими і живцем згорали. За даними слідства за перший день було вбито таким чином біля 3000 осіб [16]. Такі езекуції мали системний щоденний характер. Впродовж січня і лютого 1942 р. з метою приховання масштабів злочину щоденно 200 в'язнів займались тим, що стелили шар сіна і дров, вкладали шар трупів, потім все повторювалось і такі споруди висотою 2 метри та 4 метри завширшки спалювались [19].

Жахливими були події також з 24 по 26 грудня 1941 р., коли в'язням дали наказ побудувати земляну загату завдовжки 12 метрів та заввишки 1,8 м для утримання потоків крові з території табору [13, 153–155]. Розуміючи страшне своє майбутнє ув'язнені відмовились виходити з бараків-свинарників та забарикадувались. Колаборант Іван Сливенко видає наказ підвезти соломю, забити двері і підпалити бунтівні приміщення. В полум'ї загинуло біля 2000 чоловік. Діяльність колаборантів-поліцаїв, їх було 12 на чолі з І. Сливенко заслуговує окремого дослідження для усвідомлення мотивів та мети їхньої діяльності [17].

За матеріалами справи з'ясувалось, що Іван Сливенко особисто вбив 300 євреїв. Доречі, викрити та притягти до відповідальності його вдалося лише в 1960 р. за допомогою коханки, яка назвала прикметну ознаку на його тілі – бородавку. Поява Івана саме в Богданівці була не випадковою. Його батька в 1930 р. розкуркулили і заслали до Сибіру, де він загинув. Було націоналізовано 66 гектарів землі, три пари коней, багато корів та свиней. Івану ж було дозволено проживати в Кіровограді, де він мешкав та працював. Дізнавшись про окупацію Богданівки німецькими військами він повертається до залишків рідної оселі і пропонує свою співпрацю загарбникам. За свідченням селян він вбив молоду дівчину лише за те, що вона назвала його «товаришем», за радянською традицією. За даними свідків, після розстрілів, за його наказом вилучені у людей цінності, поліцаї звозили до його хліву. Саме там він вирішував як розподілити награване між ним та його підручними. При виявленні факту того, що один з колабораціоністів – Льюня, приховав частину коштовностей, він його особисто застрелив [19]. Рухаючись по селу, побачивши несприятливі погляди селян він бив батогами їх. Фактично він втілював абсолютну владу на селі. Особисто займався розшуком партизан і передавав за винагороду їх німцям. У випадку виявлення на вулиці селян після дев'ятої години вечора лупцював їх до напівсмерті. В березні 1942 р. довідавшись про появу незнайомця на селі віддає наказ заарештувати його та доправити на допит. Після наказу поліцаїв зупинитися та надати документи чоловік кинув в їх бік гранату та почав втікати. Переслідувачі змусили партизана сховатися на кузні. Облога тривала шість годин. Відстрілюючись чоловік не підпускав до себе колаборантів. Йти на відкритий штурм поліцаї не хотіли, ніхто з них не бажав гинути. Вони вдалися до хитрощі - підпалили кузню сподіваючись тим самим змусити чоловіка вийти з приміщення, але дарма. Партизан застрелився не бажаючи потрапи до рук поліцаїв, а згодом і німців. І. Сливенко з метою психологічного тиску обгорілий труп посадив під телеграфний стовп та причепив табличку з написом «Так буде з усіма, хто посягне на поліцію» [13, 154–156].

15 січня 1942 р. від керівництва з Берліну надходить наказ про необхідність припинити масові розстріли, доречи на цей час вже було вбито приблизно 52 тисячі осіб. Паралельно надходить наказ із Голтянської румунської префектури про припинення розстрілів, але в Богданівці ще два тижні все продовжується як і раніше, в цей час знищують ще приблизно 2000 осіб. Отже, на 1 лютого 1942 р. румуно-німецькі та колаборантські кати знищують приблизно 54000 осіб [4, 136–138].

Об'єктивні матеріали цього та інших злочинів були представлені для загалу на показових судових процесах над членами богданівського загону «зельбштутц», які відбулись в 1965 та 1967 роках у Миколаєві виїзною сесією Верховного Суду УРСР. Під час процесу було доведено фактами, що колаборанти та німецькі колоністи, учасники загонів «самооборони» дійсно брали участь в масових каральних акціях проти євреїв.

Таким чином, парадокс справи полягає в тому, що на прикладі цієї трагедії потрібно було б займатись патріотичним вихованням не лише євреїв чи українців, а осіб будь-якої національності. Цей злочин вчинений проти людяності в цілому, і не має терміну давності. Фактично сьогодні лише завдяки увазі єврейської общини до загиблих підтримується увага до місця цієї трагедії. В чому причина? Можливо економічна скрута в українській державності стоїть на останньому місці. Політичні зміни в останні роки створили ситуацію до перегляду оцінок подій Другої світової війни. Політичний склад ув'язнених повинен стати наріжним каменем при дослідженні та аналізі богданівського злочину нацистського режиму. Саме поширення спогадів свідків мають забезпечити попередження в майбутньому для українського населення подібних трагедій.

Вкрай важливою та цінною, і підлягає взяттю на озброєння іншими націями та етносами, є діяльність єврейської громади щодо вшанування пам'яті та здійснення історичних розвідок трагічних сторінок власного етносу в роки Другої світової війни. Ідеологічні постулати геббельсівської пропагандистської машини були чітко спрямовані на знищення всіх без винятку «неповноцінних» рас, причому на одному з перших місць стояли саме

представники єврейського етносу. Місцева реалізація цих догм вражає своєю антилюдською формою, тому важливо постійно нагадувати молодому поколінню та іншим віковим категоріям населення України про небезпеку «забування» історичного досвіду минулого, в національному та патріотичному вихованні.

Список використаних джерел

1. Багмет М. О. Голокост: винищення єврейського населення в період німецько-румунської окупації // Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1944 рр. / М. О. Багмет, М. Е. Козирева, В. В. Щукін. — Миколаїв, 2004. — С. 245.
2. Гогун А. Проблема ефективності нацистської антисоветської и антисемитської пропаганды / А. Гогун // Наукові записки. Збірник. — К, 2006. — Вип. 31. — С. 158.
3. Гриневич Е. В. Холокост на Николаевщине / Е. В. Гриневич // Еврейские поселения на Николаевщине. — Николаев : Атол, 2004. — С. 245.
4. Гриневич О. В. Голокост на Миколаївщині в 1941–1944 рр. / О. В. Гриневич // Наукові праці. Науково-методичний журнал. — Миколаїв : Вид-во МФ НАУКМА, 2002. — Вип. 2. — С. 139.
5. Гнітько Володимир [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://politiko.ua/blogpost86687>.
6. Еврейское население на Николаевщине. Документы и материалы / ред. П. Н. Тригуб. — Николаев, 1996. — С. 185.
7. Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы / сост. Б. Забарко. — К, 2006. — Кн. 1. — С. 466.
8. Зі спогадів мешканки с. Воскресенське Осипової Олександрі Олексіївни, 1931 року народження. Зі спогадів мешканця с. Воскресенське Зимина Василя Кириловича, 1932 року народження. Зі спогадів мешканки Осипової Олександрі Олексіївни, 1931 року народження // Державний архів Миколаївської області, ф. Р-1002, оп. 3, спр. 15, арк. 16; спр. 18, арк. 9.
9. Забарко Б. Трансінстрія: біль нашої пам'яті [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dt.ua/3000/3150/34705/>.
10. Іванов О. Ф. Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України / О. Ф. Іванов, І. О. Іваньков // Український історичний журнал. — 2005. — № 3. — С. 87.
11. Івашко Е. Трагедія Богдановки: «Там не камінь шумит, там душі дітей розговаривають» / Е. Івашко // Южная правда. — 2008. — № 30 (15 марта). — С. 3.
12. Корсунська А. Голокост на Миколаївщині / А. Корсунська // Краєзнавчий альманах. — 2003. — № 2. — С. 28.
13. Козирева М. Участь німецьких колоністів у масовому знищенні єврейського населення на території Миколаївщини під час фашистської окупації / М. Козирева // VI Запорозькіє єврейські читання. — Запорозьке, 2002. — С. 153–156.
14. Коваль М. В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941–1944) / М. В. Коваль // Український історичний журнал. — 2006. — № 6. — С. 205.
15. Гутман И. Катастрофа и память о ней / И. Гутман, Н. Галиль. — Jewish Agency. — Israel : Jewish Agency. — С. 123.

16. Климова Л. Жестокие уроки Холокоста / Л. Климова // Рідне Прибужжя. — 2008. — № 10 (29 січня). — С. 3.
17. Музыка Н. Смерть у оврага / Н. Музыка // Вечерний Николаев. — 2000. — 11 апреля.
18. Макаров Л. Ув'язнена Доманівського гетто [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://izvestiya.odessa.gov.ua/Main.aspx?sect=Page&PageID=7309>.
19. Місця масових розстрілів і поховань представників національних меншин під час Великої Вітчизняної війни в Миколаївській області: довідкові матеріали / ред. рада В. О. Чебатарьов та ін. — Миколаїв : СПД Румянцева, 2012. — 32 с.
20. Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944). Сборник документов и материалов. — Иерусалим, 1992. — С. 14.
21. Подольський А. Ю. Уроки минулого: Історія Голокосту в Україні : навч. посібник / А. Ю. Подольський. — К., 2007. — С. 59.
22. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах. — К., 2002. — С. 167–168.
23. Семеняк Ксенія. До Дня пам'яті жертв Голокосту: уроки минулого [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.gurt.org.ua/articles/30899/>.
24. Соболев П. Геноцид на Доманівщині у роки Другої світової війни [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mykolayiv-oda.gov.ua/publication/content/940>.
25. Сугацька Н. В. Трагічні події на Миколаївщині (1941–1944 рр.) / Н. В. Сугацька. — Миколаїв : Видавництво Ірини Гудим, 2010. — 44 с.
26. Черная книга / сост. В. Гроссман, И. Эренбург. — К. : Обериг, 1991. — С. 100.
27. Чтобы знали и помнили. Память о Катастрофе в Яд Вашем / под ред. Б. Гутерман, А. Шалев. — Иерусалим : Яд Вашем, 2007. — С. 139.
28. Чичкалюк Т. Еврейская трагедия Богдановки / Т. Чичкалюк // Николаевские новости. — 2013. — № 32 (13 марта). — С. 3.
29. Чичкалюк Т. Трагедия Богдановки / Т. Чичкалюк // Южная правда. — 2014. — № 8 (23 января). — С. 1–2.
30. Захарченко О. Голокост на Миколаївщині в період німецько-румунської окупації / О. Захарченко // 220 років разом. — Вип. 1. — Миколаїв : Видавець П. М. Шамрай. — 2012. — С. 48–53.

МЬКОЛА ЗЕРКАЛ

Mykolaiv

THE DRAMA IN BOGDANOVKA: NOT HEALING WOUND OF NATIONAL MEMORY (1941–1942)

The policy of the Holocaust of the Jewish people we see in this article from example of the tragedy in the village of Bogdanovka. The exact presentation of the material should attract the readers' attention not only to the fact of Holocaust, but also to the value of learning and dissemination of information about the criminal acts of the occupation authorities, collaborators from archives materials and scientific sources.

Key words: Holocaust, collaborators, camp, shooting, eliminating evidence of crimes Transnistria, genocide.

НИКОЛАЙ ЗЕРКАЛЬ

г. Николаев

ДРАМА В БОГДАНОВКЕ: НЕЗАЖИВАЮЩАЯ РАНА НАРОДНОЙ ПАМЯТИ (1941–1942 гг.)

В статье рассматривается на примере трагедии в селе Богдановка формы осуществления политики холокоста еврейского народа. Детальное изложение материала должно привлечь внимание читателей не только к самому факту, а и к значению изучения и распространения информации о преступных деяниях оккупационных властей, коллаборационистов на материалах архивов и научных источников.

Ключевые слова: холокост, коллаборационист, лагерь, расстрел, ликвидация свидетельств преступлений, Транснистрия, геноцид.

Стаття надійшла до редколегії 31.05.2016

УДК 94(477)«1985-1991»

ЮЛІЯ ПАВЛЕНКО

м. Миколаїв

julgubanova@gmail.com

ПРОМИСЛОВИЙ РОЗВИТОК МИКОЛАЇВЩИНИ В ПЕРІОД «ПЕРЕБУДОВИ» (1985–1991 рр.)

Стаття ставить за мету дослідити промисловий розвиток Миколаївської області в період «перебудови» (1985–1991 рр.), проаналізувати позитивні зміни та хиби в промисловій політиці радянської влади в зазначений період, їх віддзеркалення на місцевому рівні.

Ключові слова: «перебудова», Миколаївщина, промисловість.

На квітневому (1985 р.) пленумі ЦК КПРС вперше зроблено акцент на потребі докорінних змін в економіці СРСР. Концепція прискорення набула свого подальшого розвитку і конкретизації на XXVII з'їзді КПРС, що в 1986 р. прийняв документ «Основні напрямки економічного і соціального розвитку СРСР на 1986–1990 рр. і на період до 2000 р.». Однак дане рішення не реалізовано. В той же час в XII п'ятиріччі здійснено заходи щодо прискорення науково-технічного прогресу. В 1986 р. зареєстровано 14 наукових відкриттів, використано понад 23 тис. винаходів і 4 млн. раціоналізаторських пропозицій, в т.ч. по області більше 19 тис. винаходів та раціоналізаторських пропозицій. У промисловості освоєно виробництво і розпочато випуск 48 видів продукції. Створено 14 зразків нових типів машин, устаткування, приладів і засобів автоматизації. На комплексну механізацію та автоматизацію переведено 65 дільниць, цехів, виробництв, встановлено 63 механізованих поточкових, автоматизованих і роторних ліній, 46 промислових роботів. Створено 775 автоматизованих систем управління технологічними процесами. Питома вага промислової продукції вищої категорії якості в загальному обсязі по області склала 19,5%. За рахунок проведення науково-технічних заходів у промисловості умовно вивільнено в розрахунок на рік 4500 осіб, економія від зниження собівартості продукції склала 17 млн крб. У 1986 р. в порівнянні з 1985 р. загальний обсяг промислової продукції збільшився по області на 8,8%. Річний план реалізації промислової

продукції виконано по області на 101,7%. Підприємства області реалізували понад план промислової продукції на 45,5 млн. крб. У 1986 р. в порівнянні з 1985 р. продукція машинобудування і металообробки зросла на 8,5%. У складі паливно-енергетичного комплексу вищого приросту досягла атомна електроенергетика і газова промисловість. Випуск товарів культурно-побутового і господарського призначення на 6% вище, ніж в 1986 р. У 1986 р. промисловістю області вироблено товарів народного споживання на 1,5 млрд. крб., що на 4% більше, ніж в 1985 р. Випуск товарів культурно-побутового і господарського призначення на 11,4% більше, ніж в 1985 р. [1, 5]. Продуктивність праці в промисловості в 1986 р. по області зросла на 8,7%. За рахунок підвищення продуктивності праці отримано 97% приросту виробництва промислової продукції. У той же час по області з планом з реалізації продукції не впоралися 14 промислових підприємств або 8,4% їх загальної кількості. 15 промислових підприємств в 1986 р. не виконали план по продуктивності праці, 26 колективів – зобов'язання з постачання. Не забезпечено виконання планових завдань по основним техніко-економічним показникам промисловістю Вознесенська, Первомайська, Веселинівського, Жовтневого, Казанківського, Миколаївського, Новобузького районів [1, 6].

З січня 1987 р. в промисловості області на повному розрахунок і самофінансуванні працювали шість підприємств, підпорядкованих Міністерству легкої промисловості УРСР, з січня 1988 р. – 55 підприємств різних міністерств, на

частку яких припадала майже третина обсягу промислової продукції. На підприємствах, які працюють в умовах госпрозрахунку і самофінансування, впроваджуються принципи самоуправління, обрано ради трудових колективів. У ряді випадків почали використовувати принцип виборності керівників. Підприємства самостійно розробляють і утверджують плани. Підвищена матеріальна зацікавленість колективів у досягненні високих кінцевих результатів. Цьому сприяли додаткові нарахування фонду матеріального заохочення за виконання плану поставок продукції за договорами, диференційовані надбавки до тарифних ставок за професіональну майстерність, доплати за інтенсивність праці. Підприємствам дано право за погодженням з профспілковими організаціями самостійно затверджувати положення про преміювання працівників за основні результати діяльності, самостійно визначати умови, показники, розміри, порядок та строки виплати премій. У 1987 р. на підприємствах, які працюють в умовах повного госпрозрахунку і самофінансування, впроваджено 553 науково-технічні заходи. Зокрема, п'ять маловідходних, безвідходних та ресурсозберігаючих технологій, у результаті чого прибуток зріс на 1,4 млн крб. У тому числі за рахунок економії від зниження собівартості продукції – на 0,9 млн. Головним критерієм оцінки господарської діяльності підприємств в умовах повного госпрозрахунку є виконання договірних зобов'язань. У 1987 р. цей показник дорівнював 99,8%. Однак в 1988 р. становище погіршилось: серед боржників опинилися Вознесенське шкіряне об'єднання, заводи «Миколаївсьільмаш», «Поліграфмаш», мастильних систем. Не сталося докорінного поліпшення в роботі по ресурсозбереженню і використанню вторинних ресурсів. Питома вага продукції, що відповідає світовому технічному рівню, в обсязі найважливіших видів виробів становить 31,5%. Це менше від планового завдання на 6,8%. Промисловими підприємствами, які працюють в умовах повного госпрозрахунку і самофінансування, за 1987 р. одержано 44% всього прибутку промисловості області. Однак четверта частина підприємств не виконала план з фінансових показників і недоодержала прибутку майже на

4 млн крб. Заводи Миколаївський шкіряний та дослідно-експериментальний пористих наповнювачів – збиткові. 34% прибутку, одержаного підприємствами, залишено у розпорядженні колективів і направлено на розширення виробництва, матеріальне стимулювання і розвиток соціальної сфери. 7% прибутку перераховано міністерствам на утворення централізованих фондів і резервів, 46% направлено у держбюджет. Надмірне вилучення прибутку в централізовані фонди і резерви міністерств знижує госпрозрахункову зацікавленість підприємств у підвищенні ефективності господарювання. Так, у Первомайському і Олександрівському гранітних кар'єрах тресту «Запоріжнерудпром» Міністерства будматеріалів УРСР, які випускають однорідну продукцію, нормативи відрахування у бюджет становлять 43,3% та 64,6%, відповідно з одночасним вилученням прибутку в централізовані фонди 31 і 18,5%. У зв'язку з цим підприємствам залишається лише шоста частина одержаного прибутку. Зростання балансового прибутку обумовило підвищення відрахування у фонди економічного стимулювання. Помітно зросли відрахування на заводі «Дормашина» (в 2,3 рази), в трикотажному об'єднанні та на взуттєвій фабриці (в 1,3 рази), де працівники зацікавлені в результатах своєї праці. Введено нормативний порядок розподілу його між бюджетом і підприємством [2].

В ряді галузей господарства, на підприємствах допускаються збої, порушується ритм, зростають борги перед державою, позначаються прорахунки в плануванні, матеріально-технічному забезпеченні, організації праці і виробництва. План реалізації промислової продукції з урахуванням зобов'язань з поставок за січень-липень виконано на 99,1%. Недопостачання продукції за номенклатурою договорів становить 11,7 млн крб. і збільшилася в порівнянні з 1986 р. Не забезпечили договірних зобов'язань 26 об'єднань і підприємств. Особливо низький рівень їх виконання в Олександрівському кар'єрі, на заводах «Миколаївсьільмаш», «Дормашина», підйомно-транспортного устаткування. Значний борг мають виробниче об'єднання мастильних систем, заводи імені 25 Жовтня, Олександрівський

силікатний, Вознесенське шкірооб'єднання, Очаківський промкомбінат. Обсяг товарної продукції порівняно з планом січня-липня 1986 р. збільшився на 1,7% при запланованому прирості на цей період 2,5%, а проти фактичного обсягу – зменшився. План продуктивності праці за січень-липень 1987 р. не виконали 10 районів, 27 підприємств. Через це втрачено продукції на 10,5 млн крб. Не виконали плану будівельно-монтажних робіт трест-майданчик «Атомгідроенергобуд», трест «Миколаївводбуд», об'єднання «Миколаївоблагробуд», управління будівництва Південноукраїнської АЕС та «Дніпробугводбуд» [3].

Завдяки зусиллям колективів заводів Чорноморського суднобудівного, імені 60-річчя СРСР, Миколаївського глиноземного, Первомайської мебельної фабрики в 1987 р. в області випускалося більше 60 найменувань виробів з державним «Знаком якості» на суму близько 350 млн крб. Однак значна частина продукції підприємств області виходить із значними відступами від вимог стандартів і технічних умов [4, арк. 18]. В 1987 р. зі 154 підприємств, перевірених Миколаївським центром стандартизації і метрології (ЦСМ), на 117 виявлено порушення нормативно-технічної документації. В 63 випадках встановлено факти реалізації продукції з відступом від вимог стандарту на загальну суму близько трьох мільйонів карбованців. Завод «Електротехнік» виготовив 7,5 тис. неякісних електродвигунів, Вознесенське шкірооб'єднання реалізувало більше 4 млн кв. дцм шкіри на 324 тис. крб. Неякісну продукцію реалізували Кам'яномостівський завод сільгоспмашин та Снігурівський консервний завод на суму 106,4 тис. крб. [5].

У 1986 р. на промислових підприємствах області впроваджено 65 промислових робіт, встановлено 47 механізованих і автоматизованих ліній. На комплексну механізацію та автоматизацію переведено 58 дільниць, цехів, виробництв. У 1987 р. встановлено 135 робіт, у тому числі з цикловим програмним управлінням 110. Це сприяло розширенню використання прогресивних технологій, створило можливості для подальшого поліпшення умов праці. Проте дані масштаби впровадження механізації та автоматизації не дозволили

подолати в цілому відставання у використанні навіть наявного прогресивного технологічного потенціалу. Питома вага робітників, що виконували на автоматичних лініях все вручну, вище (31,7%), ніж на механізованих (26,3%). Це є результатом недосконалості технологій, засобів механізації, в цілому проведеної технічної політики. У 1985 р. з 187 обстежених промислових підприємств 3,2% взагалі не впроваджували науково-технічні новинки. З 1985 по 1987 рр. ніяких змін на даних підприємствах не відбулося [6, 37].

В період «перебудови» розпочався процес активного залучення молоді до участі в технічних пошуках. Для цього створено три госпрозрахункових центри науково-технічної творчості молоді (НТТМ), три філіали, госпрозрахункове молодіжне об'єднання, 28 рад НТТМ на підприємствах, в установах та організаціях, декілька рад молодих вчених, громадських та студентських конструкторських бюро, комплексних творчих молодіжних колективів. Постановою секретаріату ЦК ЛКСМ України Миколаїв визнано базовим по розвитку НТТМ у республіці. В той же час у Первомайську, Вознесенську, ряді сільських районів у цілому повільно розвивається система науково-технічної творчості молоді. В Миколаєві також лише 10% підприємств, установ та організацій мають первинні ради НТТМ. Як наслідок ефективність їх роботи є вкрай незадовільною [7]. В 1987 р. ЦК КПРС підтримав пропозицію ЦК ВЛКСМ про створення в країні єдиної громадсько-державної системи науково-технічної творчості молоді. В Миколаєві під назвою «Корабел» відкрито один з сорока перших центрів [8]. Лише в 1987 р. від використання 12,3 тис. винаходів та 18,2 тис. раціоналізаторських пропозицій одержано економічний ефект у сумі 54,5 млн крб. В змаганні новаторів прийняли участь більше 23 тис. чол. [9].

У 1985 р. в області за рахунок усіх джерел побудовано 11,5 тис. нових упорядкованих квартир загальною площею 519 тис. м², у тому числі в сільській місцевості – 135 тис. м². [1, 10].

На 1988 р. в Миколаєві зареєстровано 250 кооперативів, які виробили продукції і надали послуг більш як на 4 млн крб. [10]. Експорт товарів з області в 1988 р. склав

32,2 млн крб. Протягом 1989 р. він збільшився вдвічі. За кордон область поставляла океанські рудовози, дорожні машини, косметичні виробы [11].

У 1989 р. запущений у дію третій енергоблок Південноукраїнської АЕС [12]. Після проведення в 1989 р. комплексної екологічної експертизи проекту Південноукраїнського енергокомплексу спочатку заплановані перспективи побудови 5 і 6 енергоблоків скасовані, значно обмежені потужності енергокомплексу в цілому, почалася розробка схеми комплексного використання і охорони водних ресурсів басейну [13]. Будівництво Південноукраїнського енергокомплексу науково необґрунтоване [14, арк. 14]. Проект не відповідав рекомендаціям Держбуду СРСР по охороні навколишнього середовища і раціональному використанню природних ресурсів, суперечив Конституції СРСР, Основам земельного і водного законодавства та потребував докорінної переробки з врахуванням екологічно кризової ситуації, що склалася на півдні України і в республіці в цілому [15, 18].

У 1989 р. в Миколаєві під егідою галузевого інституту економіки суднобудівної промисловості створили міський центр профорієнтації «Румб», спираючись на досвід і методичні розробки лабораторії професійної орієнтації [16]. Почалося створення перших комерційних банківських структур: 1 серпня 1989 р. почав кредитно-розрахункову діяльність «Николаевкоопбанк» [17], у 1990 р. – акціонерно-комерційний «Агропромбанк» [18], основним напрямком діяльності яких стає обслуговування зовнішньоекономічної діяльності підприємств області. В 1989 р. створена Миколаївська обласна Спілка кооператорів – вільне демократичне об'єднання працівників, зайнятих індивідуальною діяльністю [19]. Тільки протягом одного 1989 р. кількість кооперативів збільшилася в 3,3 рази і склала 225 чол. [20], надходження до обласного бюджету склали 900 тис. крб. [21].

У 1990 р. 27 підприємств області заснували Миколаївську асоціацію зовнішньоекономічного співробітництва «НІКА», виконавча дирекція якої стала зовнішньоторговельною фірмою. Протягом року колективу асоціації вдалося встановити цілий ряд вигідних

контрактів з іноземними фірмами Австрії, Греції, Іспанії, Італії, освоїти нову досконалу технологію – технологію міжнародних ринкових торговельних взаємин [22]. Асоціація отримала право на прибережну торгівлю з Турецькою республікою [23].

Також перші зовнішньоекономічні зв'язки підприємств Миколаївщини представлені сумісними контрактами з австрійською фірмою «Совмабл», болгарсько-фінською компанією «Новінтекс», фірмами «Дорн'є», «Комко» [24, 63]. Миколаївський косметичний комбінат «Червоні вітрила» розпочав співпрацю з британсько-нідерландської фірмою «Квест» – одним з найбільших в світі виробників парфумних композицій та індивідуальних ароматичних речовин, а також смакових і харчових ароматизаторів [25]. У 1991 р. суднобудівний завод імені 61 Комунара виконав один з перших іноземних замовлень – побудований плавучий готель на замовлення данської фірми «Флотель Орхус А/С» [26].

У 1990 р. укладено угоду між компанією з міжнародного економіко-технічного співробітництва провінції Ганьсю, Ланчжоуської фабрики дитячого одягу (Китайська Народна Республіка) та Миколаївським об'єднанням «Ольвія», об'єднанням «Южанка» – про створення спільної фабрики дитячого одягу в м. Вознесенську під назвою «Дружба» [27].

Миколаївський облсількомунгосп і австралійська фірма «Коссак Халл» створили спільне підприємство «Совмабл» по розробці прибузьких гранітів і виробництву будівельних матеріалів. Зарубіжні партнери побудували будівлю цеху, забезпечили поставки технологічного обладнання [28].

У 1991 р. почалася співпраця астраханського суднобудівного об'єднання «Червоні барикади» і миколаївського заводу «Океан»: представники російської компанії взяли в оренду частину сухого доку для монтажу самопідйомної бурової установки типу «Шельф», яка призначена для об'єднання «Чорноморнафтогаз». По Волго-Донському каналу, Азовському і Чорному морям три великі блоки-понтони доставлені з Астрахані в Миколаїв і склали основу бурової [29]. У 1991 р. ініціативною групою студентів МКІ створено філію радянсько-кувейтського

спільного підприємства в галузі харчової та переробної промисловості [30].

У 1991 р. Миколаїв стає «відкритим» для іноземних торгових суден. У червні 1991 р. першим іноземним судном, пришвартованим у порту Миколаєва став турецький суховантаж «Трансмаріно-1» [31]. Слідом за ним у Миколаївському порту стали швартуватися судна під грецькими, єгипетськими, мальтійськими, кіпрськими та іншими прапорами світу: індійський теплохід «Індія Реноун», ліванське судно «Паркасес», турецьке «Енгін Картоноглу», болгарський сухогруз «Йорданка Ніколова» [32].

У 1987 р. в Миколаєві відкрито новий, найбільший на півдні України залізничний вокзал з пропускною здатністю до 1000 осіб на добу, будівництво якого тривало шість років замість запланованих 36 місяців [33].

Період «перебудови» для виробничого об'єднання «Екватор» характеризується напруженою роботою по завершенню проектування приладів автоматики нового покоління, освоєння їх виробництва і впровадження їх в обладнання системи кондиціонування та очищення повітря. У 1986 р. поставлено на виробництво нове покоління автономних центральних кондиціонерів типу «Клімат-125» для ракетних катерів проекту «Алмаз» і кораблів на повітряній подушці проекту 12323. У вересні 1984 р. проведена восьма Всесоюзна науково-технічна конференція «Сучасний стан та перспективи розвитку кондиціонування повітря на судах» [34, арк. 173]. У 1985 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР за великі заслуги у створенні та виробництві спеціальної техніки виробниче об'єднання «Екватор» нагороджується орденом Трудового Червоного Прапора. Об'єднання бере участь у виставці «Наука – суднобудуванню-89», де експонувалися кондиціонер «Клімат-125», генератор іонів, електродвигун із зовнішнім ротором і інші конструкторські рішення [35, 119].

У перші роки «перебудови» сповзання економіки до кризового стану на Миколаївщині пощастило на деякий час загальмувати. Зростання промислового виробництва у 1989 р. порівняно з 1985 р. становило 112,9% [36, 89]. Підвищувалася продуктивність праці,

збільшувалися об'єми випуску промисловості та сільськогосподарської продукції. Однак хвиля спаду виробництва не могла обминати й Миколаївщину. Вже в першому кварталі 1991 р. кожне друге підприємство області зменшило обсяг виробництва. Скоротився, насамперед, випуск товарів масового споживання. Надалі спад поглибився. Зупинилися підприємства ряду галузей, робітників послали у неоплачувані тривалі відпустки. У важке становище поставлена суднобудівельна промисловість, яка забезпечувала роботою і заробітком майже 60 тис. миколаївців. Знизився обсяг перевезень на автомобільному, річковому та авіаційному транспорті. Скоротили обсяги робіт будівельники. Частина підприємств перейшла на скорочений робочий день, тиждень. Відповідно знижувалася реальна заробітна плата. Однак різкого обвалу економіки вдалося уникнути. В грудні 1991 р. зафіксоване навіть незначне зростання виробництва товарів народного споживання. В той же час ситуація на підприємствах та в організаціях області ставала вкрай напруженою: на 13% скоротилися обсяги виробництва, на 12% – продуктивність праці. Найбільше падіння відбулося в Первомайському, Новобузькому, Жовтневому, Єланецькому, Новоодеському та Казанківському районах області. Критичною стала ситуація на машинобудівних підприємствах, де спад виробництва склав 20,8%. Особливо болісним становище стало на миколаївських суднобудівних заводах, основним замовником яких виступало Міністерство оборони СРСР. Так, ЧСЗ, ще у 1987 р. приступив до спорудження крейсера «Ульяновськ», а в жовтні 1991 р. Міноборони СРСР припинило фінансування об'єкту [37, арк. 62]. З урахуванням оплачених матеріалів і устаткування фактичні затрати ЧСЗ оцінювалися сотнями мільйонів карбованців. Крім того, більше 200 млн крб. становив борг замовника – Міністерства оборони СРСР. В подальшому (04.02.1992 р.) Кабінет Міністрів прийняв рішення про утилізацію крейсера.

Таким чином, «перебудова» стала нібито революцією «згори», з усіма притаманними їй вадами і обмеженнями. Економічна реформа перших років перебудови не дала бажаних наслідків. Причини полягають у тому, що,

по-перше, сама модель реформи, сконструйована в центрі, об'єктивно вела до розладу економічних відносин; по-друге, переведення підприємств на самофінансування за умов відомчого диктату стало для економіки просто руйнівним. Регламентоване згори планування підштовхнуло підприємства не до підвищення ефективності та якості роботи, а до збільшення прибутків за рахунок багаторазового підвищення цін. Що, в свою чергу, призвело до повного ігнорування інтересів споживача, неконтрольованого зростання грошових виплат на виробництві, порушення договірних зв'язків. Складності у розвитку економіки України поглиблювалися також тим, що під час перебування у складі СРСР господарство республіки базувалося на суб'єктивізмі, волюнтаризмі, насильстві й поневоленні. Внаслідок цього структура економіки, з одного боку, значною мірою набула архаїчного, притаманного для колонії, характеру. В республіці розвивалися переважно паливні та сировинні галузі, які є надзвичайно трудомісткими й водночас мало-прибутковими. З іншого боку, Україні нав'язувалося створення понад усяку норму багатьох могутніх енергетичних потужностей, підприємств військово-промислового комплексу, що особливо властиве промисловості Миколаївщини. Злам адміністративно-командної системи управління, відсутність централізованого постачання, розрив економічних зв'язків, соціальна нестабільність, розпад СРСР як цілісної держави призвели до катастрофічного стану економіки області.

Список використаних джерел

- Шаги созидания (К итогам развития экономики в 1985 г. и задачи на 1986 г.) / Сост. И.С. Андрюсюк. — Николаев, 1986. — 110 с.
- Малахова Л. Використовувати переваги госпрозрахунку / Л. Малахова // Південна правда. — 1988. — 27 грудня. — С. 3.
- Більше діла! Економічний огляд // Південна правда. — 1987. — 18 серпня. — С. 3.
- Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО). — Ф. Р-3170. — Оп. 6. — Спр. 79.
- Кудрич П. Поганого краще не робити / П. Кудрич // Південна правда. — 1988. — 5 квітня. — С. 2.
- Еремеев В. Ускорение темпов механизации и автоматизации производства / В. Еремеев, Н. Токаев. — К.: Знание, 1988. — 48 с.
- Енергію молодих — перебудові // Південна правда. — 1988. — 18 листопада. — С. 2.
- Кузнецов А. Робота замовляли? / А. Кузнецов // Південна правда. — 1987. — 7 червня. — С. 2.

- Шумков І. Творці перебудови / І. Шумков // Південна правда. — 1988. — 25 червня. — С. 2.
- Біднина М. У місцевий бюджет / М. Біднина // Радянська Україна. — 1988. — 11 листопада. — С. 2.
- Фирсов О.В. Контакты и контракты / О. В. Фирсов // Правда Украины. — 1990. — 21 марта. — С. 3.
- Мартинова Л. Без фанфар і оркестрів: Репортаж з мітингу, присвяченого пуску третього енергоблока Південно-Української АЕС / Л. Мартинова // Південна правда. — 1989. — 11 жовтня. — С. 2.
- Колесник А. На чаші терезів / А. Колесник // Південна правда. — 1989. — 18 лютого. — С. 2.
- ДАМО. — Ф. Р-992. — Оп. 12. — Спр. 4207.
- Піріашвілі Б. Південно-Український енергокомплекс: за старими проектами? / Б. Піріашвілі, В. Сахаров, М. Мінц // Рідна природа. — 1989. — № 2. — С. 17—18.
- Філіпенко В. «Румб» розпочав експеримент / В. Філіпенко // Радянська освіта. — 1989. — 8 вересня. — С. 2.
- Ендельштейн М. Кооперативний банк на Миколаївщині / М. Ендельштейн // Південна правда. — 1989. — 7 липня. — С. 3.
- Захарова Р. Банк — акціонерно-комерційний / Р. Захарова // Південна правда. — 1990. — 10 серпня. — С. 2.
- Сапов О. Створено обласну спілку кооператорів / О. Сапов // Південна правда. — 1989. — 9 травня. — С. 3.
- Стеценко М. Кооперативи: до питання про розвиток руху в області / М. Стеценко // Південна правда. — 1990. — 21 січня. — С. 3.
- Умеренков О. Що заважає єднанню / О. Умеренков // Південна правда. — 1989. — 25 серпня. — С. 2.
- Фірсон О. Ключ до зовнішнього ринку / О. Фірсон // Південна правда. — 1991. — 10 квітня. — С. 2.
- Акимов К. «Зовнішторг» території / К. Акимов // Південна правда. — 1990. — 8 вересня. — С. 2.
- Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження: III Миколаїв. обл. краєзнав. конф. / Ред. рада: Л. Д. Хлопінська (гол.) та ін. — Миколаїв: Атол, 2000. — 408 с.
- Деловые контакты «Алых парусов» // Южная правда. — 1991. — 12 июня. — С. 3.
- Яковлев К. Плавающая гостиница для Дании / К. Яковлев // Радянське Прибужжя. — 1991. — 6 квітня. — С. 3.
- Володенко С. Буде дружба у Вознесенську / С. Володенко // Південна правда. — 1990. — 22 липня. — С. 2.
- Кузнецов А. «Совмабл» строится и работает / А. Кузнецов // Правда Украины. — 1990. — 14 июля. — С. 2.
- Кузнецов А. Сотрудничают корабли Украины и России / А. Кузнецов // Водный транспорт. — 1991. — 19 декабря. — С. 2.
- Хайтин А. «Фирмачи» из НКИ / А. Хайтин // Вечерний Николаев. — 1991. — 18 апреля. — С. 2.
- Баранов М. Через сорок років / М. Баранов // Радянське Прибужжя. — 1991. — 20 червня. — С. 3.
- Рашковецкий М. В Николаевском порту / М. Рашковецкий // Моряк. — 1991. — 21—27 ноября. — С. 5.

33. Малишев Ю. Вокзал «Миколаїв» міняє адресу / Ю. Малишев // Південна правда. — 1987. — 21 березня. — С. 1.
34. ДАМО. — Ф. Р-2088. — Оп. 4. — Спр. 89.
35. Завод «Екватор». Страницы истории / В. Х. Ромашкан и др. — Николаев : Атолл, 2003. — 222 с.
36. Павлик І.С. Історія Миколаївщини / І. С. Павлик, П. М. Тригуб, О. В. Білюк. — Миколаїв : Вид-во УДМТУ, 1996. — 210 с.
37. ДАМО. — Ф. Р-578. — Оп. 14. — Спр. 37.

YULIYA PAVLENKO

Mykolaiv

**THE INDUSTRIAL DEVELOPMENT IN THE MYKOLAIV
OBLAST DURING PERESTROIKA
(1985–1991)**

The article aims to study the development of Mykolaiv oblast industrial development Perestroika (1985–1991), analyze positive changes and failures in the industrial policy of the Soviet regime in the specified period and their local implementation.

Keywords: Perestroika, the Mykolaiv oblast, industry.

ЮЛИЯ ПАВЛЕНКО

г. Николаев

**ПРОМЫШЛЕННОЕ РАЗВИТИЕ НИКОЛАЕВЩИНЫ
В ПЕРИОД «ПЕРЕСТРОЙКИ»
(1985–1991 гг.)**

Статья ставит целью исследовать промышленное развитие Николаевской области в период «перестройки» (1985–1991 гг.), проанализировать позитивные изменения и ошибки в промышленной политике советской власти в обозначенный период, их отражение на местном уровне.

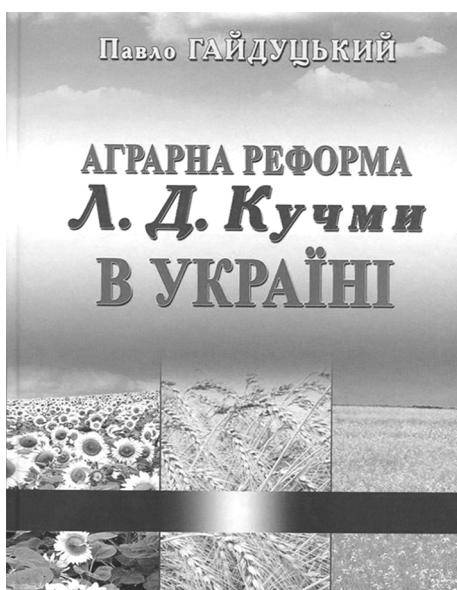
Ключевые слова: «перестройка», Николаевщина, промышленность.

Стаття надійшла до редколегії 05.05.2016

РЕЦЕНЗІЇ

РЕЦЕНЗІЯ

НА КНИГУ П. І. ГАЙДУЦЬКОГО «АГРАРНА РЕФОРМА Л. Д. КУЧМИ В УКРАЇНІ». – К. : ТОВ «ІНФОРМАЦІЙНІ СИСТЕМИ», 2015. – 448 С.

Ця книга присвячена 20-річчю початку аграрної реформи в Україні, що була проведена за часів президентства Л. Д. Кучми (1994–2005 рр.). Висвітлено передумови, ідеологічні засади, організаційні аспекти та практичні результати аграрної реформи в Україні. Особливу увагу відведено основним складовим реформи: земельній, господарській, фінансовій та соціальній реформам, а також формуванню аграрного ринку на селі. Розкрито також роль Л. Д. Кучми у здійсненні аграрних перетворень, у т.ч. на основі порівняння їх результатів із результатами Столипінської реформи. Його указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва (10 листопада 1999 р.)» дав старт широкомасштабному реформуванню земельних відносин. Затим ще одним указом – «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки» (3 грудня 1999 р.) надано поштовх перетворенню колгоспів та радгос-

пів у приватні структури ринкового типу. Так, цей етап був найбільш відповідальним у господарській реформі сектору економіки.

За короткий період понад 11 тис. колективних та державних підприємств стали приватними структурами, а більше 6 млн. селян – власниками землі. У 2014 р. аграрний сектор єдиний дав приріст виробництва. Обсяг виробництва зерна перевищив 60 млн. тонн. Україна серед світових лідерів з виробництва насіння соняшнику, картоплі, кукурудзи та пшениці. Сільськогосподарська продукція становить більше чверті загальноукраїнського експорту, а поповнення держбюджету країни селом перевищує його третину, стільки ж становили і валютні надходження.

Селу особливо імпонували ті укази, що стосувалися паювання земель і майна колгоспів та радгоспів, запровадження оренди земельних та майнових паїв, обов'язковості сплати орендарями орендної плати селянам за їхні паї, запровадження фінансового податку, пільгових кредитів тощо. Очевидно, громадяни, передусім селяни, як свого часу із П. А. Столипіним, пов'язували реформу з іменем Л. Д. Кучми, який ініціював її здійснення, всіляко підтримував і координував. Звідси аграрну реформу в Україні стали називати Кучмівською.

Наголосимо, що земельна реформа в Україні була дарчою (безоплатною), тому що мільйонам селян вона дарувала сотні мільйонів гектарів землі. Водночас реформа була надзвичайно масштабна, бо насамперед торкнулася десятків тисяч господарств та мільйонів трудівників села. Отож аграрна реформа була економічно напрочуд складною, соціально напруженою і політично ризикованою.

Однак вона виявилася як найбільш масштабною, так і успішною. Бо за всі роки незалежності України саме аграрна реформа Кучми була найбільш масштабною, вдалою і результативною. Це особливо зрозуміло сьогодні, через більше 10-ти років після завершення його президентства, коли стало видно наслідки господарювання в «Україні без Кучми».

Як підкреслював автор книги, саме намагання розкрити феномен кучмівської аграрної реформи, насамперед усунення неефективного колгоспно-радгоспного ладу та складові її успіху стало поштовхом для написання ним книги. Для цього також було здійснено порівняння аграрної реформи в Україні з іншими визначними реформами, зокрема зі сталинською реформою початку ХХ ст. (ліквідація общини на селі та переселення з аграрно перенаселених районів у недостатньо заселені), що свого часу охопила значну територію України. Адже сталинську аграрну реформу визнано історично важливою не лише в Росії, але й у багатьох інших країнах світу, тобто на міжнародному рівні.

Провідною метою книги є науково-практичне і публіцистичне висвітлення, вважає її автор, ідеології, організації та результатів аграрної реформи в Україні, з'ясування політичної і державницької ролі другого президента України Л. Д. Кучми в реалізації аграрних перетворень. До того ж це – перша книга зі спробою комплексно викласти суть і зміст аграрної реформи в Україні в історико-політолого-економічному контексті, розкрити своєрідну «дорожню карту» реформи, тобто від причин і передумов до способів і результатів. У процесі підготовки книги, цього справжнього посібника з організації та технології реформи, що може бути корисним для різних галузей і секторів економіки, використано майже тисячу джерел.

Унікальною і цікавою є саме структура книги. Так, у Передмові «Дві реформи ХХ століття: Сталинська і Кучмівська» мовиться, чому аграрну реформу Росії початку ХХ ст. назвали Сталинською. Бо Росія довго чекала на реформи через незавершеність селянської реформи 1861 р., відбулися великі потрясіння – війна 1904 р. і революція 1905 р. А далі реформа чекала на Сталіна, хто він, чийм

іменем названо реформу. Важке губернаторство на Саратовщині, сприйняття селянських настроїв; якщо не реформа, то революція, початок парламентської «демократії», боротьба з хаосом, за реформи і проти революції; від революції до реформи – ліквідація общини, полеміка з Левом Толстим про філософію реформи, ставка на хутори і переселення. Такі складові Передмови.

Другий розділ висвітлює питання, чому реформу в Україні називають Кучмівською. Йдеться про тернистий шлях до реформи, яка «чекала» на Кучму; родом від землі, із села, із бідноти, студентські відробітки на селі, згодом аграрний цех «Південмашу»; у вирі аграрної політики – депутатський досвід, прем'єрський внесок, урядові аграрні декрети, підготовка до реформи, президентські аграрні укази. Як наслідок, Кучма повернув селянам землю, відібрану ще більшовиками, вони стали орендодавцями землі. Він був за ринок, проти «базару», вважав, що Земельному банку бути, але якому. Далі мовиться про перетворення колгоспів у приватгоспи, розколгосплення, або деколективізація, селянам – майнові паї; проти хуторів, але за фермерство, чому не кооперативи, а товариства.

Окремо розповідається про повернення держави обличчям до селян, якою вона має бути (селянам організували ринок, запровадили фінансовий податок, пільгове кредитування, спрямовували бюджетні дотації і субсидії на модернізацію, сприяли розвитку села, турбувалися про добробут селян). Тут же подано переваги Кучмівської реформи над Сталинською, подібності та відмінності між ними, ґрунтовність нормативно-правового забезпечення, масштабність і результативність реформ, статистична оцінка і феномен її успіху. Також йдеться про команду Кучмівської реформи, спершу про лідера-реформатора і його політичну волю, затим – про команду компетентних і відповідальних фахівців.

У наступному розділі висвітлюються передумови реформи, зокрема, уроки соціалістичних псевдореформ, досвід реформ у країнах Європи, аграрна криза, підготовка реформи. У розділі про аграрну реформу підкреслюється, що українські селяни споконвіку володіли землею, навіть за царизму отримували її.

Більшовики забрали землю у селян, а Кучма повернув її їм. Наголошується, кому і чому ведеться її паювання, про феномен оренди – головний не власник, а господар. Акцентується увага на міфах парцеляції і загрозах латифундації, наголошується, що власність без ринку мертва, мовиться про нескінчений мораторій, про державний контроль як захист від спекуляції, про ринок як альтернативу базару, а також про земельну іпотеку і земельну «соціоекономіку».

У розділі про господарську реформу висвітлюється общинний анархізм колгоспів, про те, що колгоспи юридично ліквідували, а матеріально зберегли, чому і кому потрібне паювання, розкрито українську модель реформи, малого бізнесу на селі, переваги і ризики агрохолдингів.

Окремо йдеться про формування аграрного ринку: боротьба за нього, створення біржового ринку, розвиток інфраструктури ринку, легалізація зовнішньої торгівлі для аграріїв, державне регулювання ринку. Щодо фінансової реформи в АПК, то даються відповіді, навіть вона потрібна аграріям, про простий і помірний фінансовий податок, повернення ПДВ на модернізацію, пільгові кредити на розвиток, дотації на інноваційні програми, субсидування лізингу та придбання техніки, курс на європейську систему підтримки. У розділі про соціальну реформу на селі аналізуються причини деградації українського села, визначаються шляхи до європейського села, добробуту селян; висвітлюється ефективність реформ через економічне зростання і фінансове оздоровлення.

У Післямові йдеться про боротьбу за реформи, її світові уроки, про український феномен політизації реформи, боротьбу селян за землю, «плач» за колгоспами, ринок як конкуренцію, утриманство і підтримка як різні речі; доводиться, що село – це не колгосп, а реформи – це самопожертва в контексті іноземного досвіду і порад Україні. Нарешті автор сформулював висновки, оцінки та пропозиції.

Головним напрямком боротьби за реформи є боротьба з корупцією. Її подолання в Україні є не тільки метою чи предметом реформування, а головним засобом будь-якої реформи, є тестом на державність. Якщо цього

немає, вважає автор, тоді реформа ризикує перетворитися на революцію. Агресивною, ідеологічно гострою, що не мала меж цинізму, була боротьба за аграрну реформу, за реформування колгоспів і радгоспів, адже вони були класичним, ідеологічним зразком соціалізму на селі: власність в колгоспах – колгоспна, а фактично – державна, управління формально колективне (демократичне), а фактично – компартійне. Це була організаційна форма пролетаризації селян та руйнування їх генетичної прив'язки до власності і землі.

Якщо Передмова книги має характер історичного екскурсу, то Післямова більше адресована нинішнім і майбутнім реформаторам. Її автор, як один із провідних фахівців команди Кучми, головний акцент робить на реформу як неминучу боротьбу, застерігає реформаторів від фанфаронства, показухи та популізму, прагне вселити організаторам реформи віру в історичну справедливість, об'єктивну закономірність і державницьку цінність їх зусиль. Крім боротьби, реформи – це самопожертва реформаторів передусім політичним інтересам. Якщо для суспільства найчастіше реформи – це виклик, то для реформаторів – це майже гарантований політичний вирок. Проте, очевидно, саме в цьому й полягає справжній державний патріотизм реформаторів.

Книга виконана бездоганно, відібраною мовою, взірцево оформлена, багато ілюстрована, вона є справжньою знахідкою, показником для науковців, політологів, істориків, економістів, аспірантів, студентів, широкого кола читачів, яких цікавлять питання аграрної політики та державного будівництва в країні.

В. П. ШКВАРЕЦЬ

*доктор іст. наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України,
дійсний член УАІН,
лауреат премії імені М. М. Аркаса
м. Миколаїв*

Г. М. МАРИНЧЕНКО

*кандидат іст. наук, ст. викладач
кафедри історіографії та джерелознавства
Миколаївського національного
університету ім. В. О. Сухомлинського
м. Миколаїв*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АЛЕКСЄЄВ Сергій Васильович, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та соціально-політичних наук Донбаської державної машинобудівної академії.

БУГЛАЙ Наталя Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ВАЩАРОВА Габрієла, старший науковий співробітник, керівник відділу Наукового архіву Болгарської академії наук (м. Софія).

ГАЛАН Ольга Миколаївна, викладач суспільних дисциплін Луцького педагогічного коледжу.

ГАМЗА Володимир Ілліч, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ГРИГОРАЩЕНКО Оксана Миколаївна, аспірант кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ДЕМЬЯНЕНКО Юрій Миколайович, викладач історії та англійської мови Миколаївського будівельного коледжу Київського національного університету будівництва та архітектури.

ЗАХАРЧЕНКО Олексій Олексійович, старший викладач кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ЗЕРКАЛЬ Микола Миколайович, доктор історичних наук, завідувач кафедри методики викладання суспільствознавчих дисциплін Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ІВАНОВ Олег Володимирович, директор Будинку творчості дітей та юнацтва м. Николаєва.

ІЛІЄВА Дарина, старший науковий співробітник, головний експерт Наукового архіву Болгарської академії наук (м. Софія).

КИРИЛОВА Антоанета, доктор історії, доцент, старший науковий співробітник Інституту історії Болгарської академії наук (м. Софія).

ЛЕСНИЧА Пауліна Станіславівна, аспірант кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

ЛОМАКА Олександр Анатолійович, кандидат історичних наук, завідувач відділення загальноосвітньої підготовки Кіровоградського медичного коледжу імені Є. Й. Мухіна.

ЛЮТИЙ Олександр Павлович, кандидат технічних наук, заступник технічного директора –

директор з енергетики та ремонтів ПАТ «Електрометалургійний завод «Дніпроспецсталь» імені О. М. Кузьміна».

МАРИНЧЕНКО Ганна Миколаївна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри джерелознавства, історіографії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

МІЩАНИН Василь Васильович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет».

ПАВЛЕНКО Юлія Олександрівна, аспірантка кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ПАРХОМЕНКО Владислав Анатолійович, доктор історичних наук, завідувач кафедри історіографії та джерелознавства Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

РЕВЕНКО Віра Валентинівна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

СЕДЛЯР Юлія Олександрівна, доктор політичних наук, професор кафедри політології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ХОМУТОВСЬКА Ірина Іванівна, кандидат історичних наук, викладач коледжу Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ШАРІН Олександр В'ячеславович, асистент кафедри економічної теорії і суспільних наук Миколаївського національного аграрного університету.

ШИТЮК Микола Миколайович, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, директор інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ШКВАРЕЦЬ Валентин Павлович, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, дійсний член УАІН (м. Миколаїв)

ШОСТАК Андрій Васильович, аспірант кафедри історії України та правознавства Криворізького педагогічного інституту Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет».

В сборнике научных трудов помещены статьи по актуальным проблемам исторических наук: историографии, краеведению, отечественной и всемирной истории.

Для научных сотрудников, преподавателей высших учебных заведений, краеведов, аспирантов, студентов исторических специальностей.

In proceedings of the articles on actual problems of historical Sciences: historiography, local history, national and world history.

For researchers, lecturers of higher educational institutions, researchers, graduate students, students of historical specialties.

In der Sammlung von wissenschaftlichen Publikationen platziert werden Artikel zu aktuellen Problemen der historischen Wissenschaften: Geschichte, Stadtgeschichte, der einheimischen und der Weltgeschichte.

Für wissenschaftliche Mitarbeiter, Professoren von Hochschulen, Heimatforscher, Doktoranden, Studenten historischen Spezialitäten.

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК

**МИКОЛАЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО**

НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК

**НИКОЛАЕВСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
имени В. А. СУХОМЛИНСКОГО**

WISSENSCHAFTSBLATT

NATIONALE V. O. SUKHOMLYNSKYI UNIVERSITÄT MYKOLAYIV

SCIENTIFIC BULLETIN

MYKOLAIV V. O. SUKHOMLYNSKYI NATIONAL UNIVERSITY

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

№ 1 (41), червень 2016

Формат 60×84 1/8. Ум. друк. арк. 16,7.

Тираж 100 пр.

Свідоцтво про реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 20999-1010799 Р від 25.09.2014 р.

Адреса редакції та видавця:

Видавництво МНУ імені В. О. Сухомлинського

54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24

тел. (0512) 37-88-38, т/ф 37-88-15

e-mail: publish.mnu@i.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3375 від 27.01.2009 р.